

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

VIJFDE
JAARGANG
1936

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR : JHR. MR. DR. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, VOORZITTER ; JHR. MR. D. P. M. GRASWINCKEL, SECRETARIS ; JACOB MEES, PENNINGMEESTER ; JHR. MR. DR. E. A. VAN BERESTEIJN ; J. TH. BOELEN ; PROF. DR. A. W. BYVANCK ; DR. A. E. VAN GIFFEN ; D. HANNEMA ; JHR. DR. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER ; PROF. W. A. E. VAN DER PLUIJM ;
PROF. DR. W. VOGELANG.

REDACTIE : PROF. DR. A. W. BYVANCK, VOORZITTER ; DR. J. J. DE GELDER, SECRETARIS ; JONKVR. C. ENGELEN ; DR. G. C. LABOUCHÈRE ; DR. ELISABETH NEURDENBURG ; DR. M. D. OZINGA ; DR. H. SCHNEIDER EN PROF. DR. W. VOGELANG.

INHOUD

Voorhistorische en Romeinsche Oudheden, door Prof. Dr. A. W. Byvanck, met 5 kaarten in den tekst	1, 92
Varia Topographica, door Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland †, met 9 af- beeldingen	21
Uit de Bouwgeschiedenis van den Binckhorst, door J. Renaud, met 1 platte grond in den tekst en 9 afbeeldingen.	23
Aardenburg, door Dr. E. H. ter Kuile, met 9 afbeeldingen, waarvan 5 in den tekst	37
Simon Stevin bouwmeester van het Prinsenhof te Vlissingen, door F. Vermeulen, met 4 afbeeldingen	43
Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Groote of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere, door F. Vermeulen, met 4 afbeeldingen, waarvan 1 in den tekst	48
De bouwgeschiedenis van de Groote of St. Jacobskerk in den Haag, door Dr. E. H. ter Kuile, met 3 afbeeldingen, waarvan 1 in den tekst . . .	55
Beeldhouwwerk van Nicholas Stone te Delft, door Dr. E. Neurdenburg, met 2 afbeeldingen	59
De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam, door Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk, met 11 afbeeldingen, waarvan 4 in den tekst	69
De nieuwe ramen in het Paleis op den Dam te Amsterdam, door Ir. Jan Gratama	78
Aanvulling op de bouwgeschiedenis van de Groote- of St. Jacobskerk in den Haag, door Dr. E. H. ter Kuile	122
Pieter de Swart Hofarchitect van Prins Willem IV, door Dr. M. D. Ozinga, met 19 afbeeldingen	124
Officieele berichten. Algemeene vergadering van den N. O. B. te Middelburg op 2 Juli 1936: Verslag door den Secretaris, 144; Rede van den Voorzitter, 145; Jaarverslag van den Secre- taris, 146; Verslag van de Vereeniging Topografisch Repertorium voor Nederland, 146.	
Monumenten in Nederland, door Dr. M. D. Ozinga	65
Musea, door Jkvr. C. Engelen	67
Boekbesprekingen	31, 67, 148

[Afbeeldingen: I—XXV]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

VIJFDE JAARGANG
AFLEVERING 1
APRIL 1936

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTELJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Prof. W. A. E. VAN DER
PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.

AFLEVERING 2 VERSCHIJNT 13 JUNI A. S.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres *tijdig* mede te delen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

V. — OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN DE JAREN 1925 TOT 1935

I. INLEIDING

Het gewone overzicht van de nieuwe ontdekkingen en onderzoeken op het gebied der Nederlandsche archaeologie kan ditmaal eerst na een lang tijdsverloop verschijnen ¹⁾. Er bestond uitzicht, dat dit werk van andere zijde zou worden ter hand genomen ²⁾. Maar deze verwachting is niet vervuld. In geen geval was het intusschen gebrek aan belangstelling, die de wederaanvatting van deze taak vertraagde. Want de belangstelling wordt telkens opnieuw geprikkeld door alles, wat op het gebied der Nederlandsche archaeologie geschiedt. Men denke slechts aan de nieuwe vereenigingen en commissies die aan het werk togen, aan de musea en oudheidkamers die werden opgericht, aan de talrijke opgravingen en nieuwe vondsten die werden verricht, aan de verschillende studies en samenvattende werken die verschenen. Een ordening en samenvatting van al deze gegevens is voorzeker dringend noodzakelijk.

Tracht men het geheel te overzien, dan wordt men in de eerste plaats getroffen door de overgrootte hoeveelheid der bemoeiingen op elk gebied. Het zou niet mogelijk zijn dat alles hier volledig weer te geven; alleen het voornaamste kan in dit overzicht worden opgesomd. Maar bovendien merkt men op, dat de berichtgeving verre van volledig is. Een kroniek, waarin werkelijk alle vondsten en onderzoeken worden geregistreerd, zou een allereerste eisch moeten zijn. De berichtgeving is evenwel ook niet precies en zakelijk genoeg. De verslagen der Duitsche musea, die tot taak hebben de archaeologische gegevens van een bepaald gebied te verzamelen, munten door hun beknoptheid en nauwkeurigheid boven de Nederlandsche berichtgeving uit. Met eenige verwondering merkt men op, dat de veel gesmade 19de eeuw het in dit opzicht van den tegenwoordigen tijd wint.

De genoemde eischen klemmen des te meer, daar de publicatie der vondsten geen gelijken tred houdt met de ontdekking. In theorie zou men zich daarover geen zorgen behoeven te maken, daar de publicaties zoo noodig korter kunnen worden geredigeerd of ook kunnen worden uitgesteld tot een tijd, waarin de nieuwe vondsten minder talrijk zijn. Maar de praktijk leert het anders. Nog steeds worden publicaties in een veel te breede omlijsting gestoken, voorzien van theoriën en beschouwingen, die alle zakelijkheid missen. Bovendien is het zeer betreurenswaardige overlijden van Dr. A. E. Remouchamps een harde les geweest. Wat na zijn dood over het opgravingswerk uit zijn laatste jaren is gepubliceerd ³⁾, laat aan dit werk geen recht wedervaren; de vergelijking met de eigen publicaties van Dr. Remouchamps bewijst, hoeveel meer hij zelf had kunnen maken van zijn werk. Zijn heengaan was een gevoelig verlies, maar tegelijkertijd een harde les.

Veel erger is evenwel het gebrek aan samenwerking bij de Nederlandsche archaeologie. Samenwerking is des te noodzakelijker, daar voor goede resultaten bij het verklaren der opgravingen de kennis van geleerden met een verschillende opleiding onmisbaar is. Gelijk men reeds lang bij de opgravingen van gebouwen de hulp inroept van een archaeo-

(1) Men vergelijke het vorige overzicht, IV. Opgravingen en onderzoeken in de jaren 1922 tot 1925: *Oudb. Jaarboek*, V (1925), blz. 112—142. — Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik om mijn dank te betuigen aan allen, die door het toezenden van overdrukken en uitknipsels mijn taak hebben vergemakkelijkt.

(2) Het overzicht der oude geschiedenis van J. H. Holwerda, *Geschiedenis van Nederland*, I (1935), blz. 15—104, is nog eens een nieuwe samenvatting van de denkbeelden van den schrijver.

(3) *Oudb. Mededeelingen*, N.R. IX (1928), blz. 1—74.

logisch onderlegden architect, zoo is bij opgravingen in ons land de waarneming door een natuurwetenschappelijk geschoolden onderzoeker even onmisbaar als de bestudeering door een archaeoloog. Ontbreekt een van beiden, dan kan het resultaat niet bevredigend zijn. Verder worden door het gemis aan leiding en het ontbreken van een algemeen werkplan zeer veel krachten verspild.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond heeft onlangs gemeend een poging te moeten doen om dit euvel te verhelpen. Met dit doel heeft de Bond een commissie ingesteld en deze commissie heeft ook een rapport ingediend met voorstellen, die aan de Regeering zijn medegedeeld ¹⁾. Moge hetzij langs den in dit rapport aangegeven weg, hetzij langs een anderen de zoo hoog noodige samenwerking bij de Nederlandsche archaeologie spoedig tot stand komen!

II. AARDRIJKSKUNDIGE ONDERZOEKINGEN

Een land schrijft zelf zijn oudste geschiedenis, die de geologen en geografen uit den bodem kunnen aflezen. Onder zulke studies zijn voor de Nederlandsche archaeologie van groot belang de onderzoekingen van Dr. P. Tesch over de vorming van de Nederlandsche duinkust²⁾. Zij betreffen in de eerste plaats de vorming van het oude duinlandschap in een periode, die veel verder terugligt dan het begin der historie. Voor de archaeologie is vooral de laatste periode van belang, namelijk de periode van de aantasting van het oude duinlandschap, dat zeker nog in den Romeinschen tijd bestond, en van de vorming van de tegenwoordige duinen in den tijd na de Romeinen.

Dr. Tesch bestudeerde het deel van Europa, waartoe Nederland behoort, in de periode, die men het „Holoceen” noemt. Voor Nederland begint dit tijdperk met de terugtrekking van het landijs der laatste glaciale periode, ongeveer 20.000 jaar vóór het begin onzer jaartelling. Ten gevolge van de groote hoeveelheid water, die in het ijs werd vastgehouden, lag de zeespiegel toen ongeveer 60 m. beneden den tegenwoordigen ³⁾. Het klimaat was arktisch; het landschap had het karakter van toendra en kwam overeen met dat der noordelijke vlakten van Rusland en Siberië.

In den volgenden tijd rees de zeespiegel door de afsmelting van het landijs en het klimaat werd minder ruw. Bij het begin van het tijdperk, dat men als de „Boreale phase” aanduidt, omstreeks 8000 v. Chr., begon de zee de Hollandsch-Vlaamsche kust te naderen. Het niveau was toen ongeveer 20 m. lager dan thans. Ook had de plantengroei zich reeds meester gemaakt van de tegenwoordige kuststrook. De overblijfselen daarvan zijn bewaard in het „veen op grootere diepte”, een laag resten van planten ⁴⁾, die tusschen 7800 en 5600 v. Chr. moet zijn ontstaan ⁵⁾. Over dit veen heeft de zee later een 10 m. dikke laag van zand en klei afgezet. Want de zee heeft het tegenwoordige kustgebied, waar deze planten groeiden, overstroomd, bij een zeestand van ongeveer 18 m. lager dan thans, naar men aanneemt, sedert ongeveer 7000 v. Chr. Gedurende het vervolg van de „Boreale phase”

(1) *Oudb. Jaarboek*, 4de S. III (1934), blz. 103—106.

(2) P. Tesch, *De vorming van de Nederlandsche duinkust* (1935). — Dit boekje is een herziene samenvatting van de „*Duin studies*”, verschenen in het *Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*; verg. vooral de laatste nummers dezer „*Duin studies*”, XI: *t.a.p.* 44 (1927), blz. 1—15; XII: *t.a.p.* 45 (1928), blz. 76—79; XIII: *t.a.p.* 47 (1930), blz. 169—178. — Zie ook J. W. van Dieren, *Organogene Dünenbildung* (Diss. Amsterdam, 1934). (3) Deze toestand is weergegeven in het eerste der kaartjes, behoorende bij het artikel *Tijdschr. Aardr. Gen.* 44 (1927), blz. 1—15. (4) G. G. Vermeer-Louman, *Pollen-analytisch onderzoek van den West-Nederlandschen bodem* (Diss. Amsterdam, 1934). (5) Van Dieren, *t.a.p.* blz. 3 n. 1.

hoogde de zee dit gebied voortdurend op. Er ontstond daar een breede waddenzoom, terwijl het niveau der zee een hoogte van ongeveer 7 m. beneden het tegenwoordige bereikte.

Toen was de zee zoo hoog gestegen, dat de laagste plekken in het gebied tusschen Calais en Dover begonnen te overstroomden. Deze gebeurtenis had plaats onstreeks 5000 v. Chr. ¹⁾, bij het begin van de „Atlantische phase”. Door de zeestraat, die toen ontstond, werden de groote massa's zand, die in de gesloten zeearm van het Kanaal waren opgehoopt, in oostelijke richting verplaatst. Uit deze zandmassa's werd een schoorwal opgebouwd, uitgaande van een punt in de nabijheid van Calais, en deze schoorwal, die uit een reeks van platen, banken en eilanden bestond, ontwikkelde zich in oostelijke en later in noordoostelijke richting, van omstreeks 4500 v. Chr. af, bij een zeestand van 6 tot 7 m. lager dan thans. Door den schoorwal werd een stuk van den waddenzoom afgesneden, waar de vloed geen toegang meer had en dat op den duur van de zee werd afgesloten. Men kan deze afsluiting stellen op den tijd omstreeks 3500 v. Chr. bij een zeeniveau van ongeveer 5 tot 6 m. beneden het tegenwoordige. Op die wijze ontstonden de lage landen van Vlaanderen, Zeeland en Holland ²⁾. Door duinvorming werd de schoorwal opgehoogd. Het „oude duinlandschap”, gelijk Dr. Tesch het noemt, kwam zoo tot stand. Was de „Boreale phase” droog, de „Atlantische” periode was vochtig met zachte winters. Het was een tijdperk van moerassen, bosschen en veenvorming. Achter den schoorwal ontstond in die periode een vlakte met zoet grondwater en een rijke vegetatie, eerst riet, later heide en veenmos. Uit deze vegetatie is een dikke veenlaag opgebouwd ³⁾. De rivieren zochten hun weg door het veen. Langs hun oevers zetten zij zand en klei af en hoogden zodoende natuurlijke dijken op.

De volgende periode, de „Subboreale phase”, van omstreeks 2000 tot 500 v. Chr. was wederom droger en de verandering van het klimaat blijkt ook uit de samenstelling van het veen ⁴⁾. De typische heidevegetatie heeft zich uitgebreid van de oostelijke zandgronden over het geheele veenland en over het „oude duinlandschap”. Het veen in Holland en Utrecht is te beschouwen als hoogveen en niet als laagveen; dat wil zeggen, het is landveen, dat eerst in lateren tijd ten gevolge van de rijzing van den waterstand is verdronken. Uit dezen tijd zijn ook de oudste sporen van bewoning op den schoorwal. Zij zijn vastgesteld door Dr. van Giffen op een geïsoleerd gedeelte van het „oude duinlandschap” bij Zandwerven onder Spanbroek in de buurt van Alkmaar, uit den tijd omstreeks 1700 v. Chr. ⁵⁾. Deze periode moet tamelijk rustig zijn geweest met een gemiddelden zeestand van 2 tot 3 m. lager dan tegenwoordig.

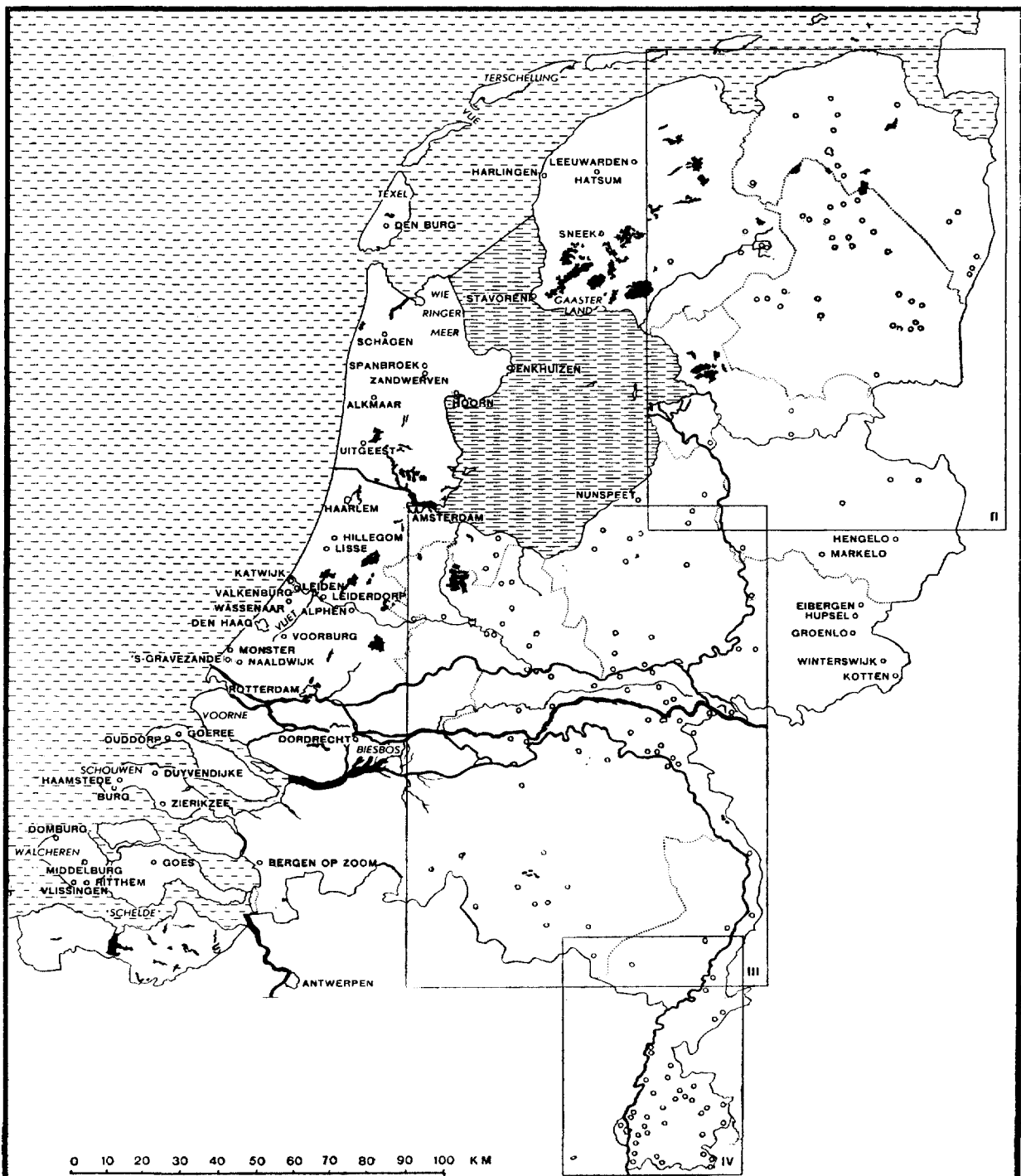
Met de volgende periode, de „Subatlantische phase”, bereiken wij den historischen tijd. Het klimaat werd toen weer vochtiger; de zee zette haar stijgende beweging voort en bereikte den tegenwoordigen stand. Door de rijzing van de zee kwam het veen van Holland en Zeeland langzamerhand in het grondwater te liggen en eindelijk is in Vlaanderen, Zeeland, Holland, Friesland, Groningen en Noordwest-Duitschland de keten van het „oude duinlandschap” doorgebroken. Op die wijze is de zee weer doorgedrongen in het gebied achter de duinen en heeft daar zeeklei afgezet boven het veen. Later is de zee overgegaan tot de vorming van het „jonge duinlandschap”. Men tracht deze verandering

(1) Tesch, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 171. (2) Voor den toestand verder noordelijk vergelijkte men de conclusie van Van Dieren, *t.a.p.* blz. 39, 61 en volg.

(3) Deze toestand is weergegeven op het vierde kaartje, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 44 (1927), blz. 15.

(4) B. Polak, *Een onderzoek van de botanische samenstelling van het Hollandsche veen* (Diss. Amsterdam, 1929). — Verg. Tesch, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 169.

(5) A. E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber* (1930), blz. 160, afb. 111; verg. Tesch, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 171. — Zie hier beneden in paragraaf V; verg. Van Dieren, *t.a.p.* blz. 56.

OVERZICHTKAART VAN DE PLAATSEN DER
OPGRAVINGEN IN NEDERLAND
VAN 1925 TOT 1935

DE ONTBREKENDE NAMEN WORDEN GEVONDEN OP DE KAARTEN II (HET N.W.), III (HET MIDDEN) EN IV (HET ZUIDEN)

te verklaren door een nieuwe verwijding van het Nauw van Calais en door de opruiming van de zandmassa's, waardoor de zeestraat gedeeltelijk was versperd. Bij de beantwoording van de vraag, wanneer deze gebeurtenissen hebben plaats gehad, kunnen de geschiedenis en de archaeologie aan de geologie te hulp komen.

Het „jongere duinlandschap” bestond blijkbaar nog niet in den tijd, toen de Romeinen het land aan de monden van Rijn, Maas en Schelde bereikten. Nergens wordt bij de antieke auteurs van de duinen gesproken, die toch een zoo karakteristiek element van het landschap zijn ¹⁾). Intusschen is, naar het schijnt, de stijging van het grondwater en de opruiming van den ouden schoorwal reeds in den Romeinschen tijd begonnen. Het zou voor Drusus, tusschen 12 en 9 vóór Chr., niet mogelijk zijn geweest een voor zeeschepen bevaarbaar kanaal te graven, wanneer het grondwater toen niet reeds vrij hoog had gestaan ²⁾). Plinius, die omstreeks het midden van de eerste eeuw na Chr. Nederland heeft bezocht en daar den toestand met groote nauwkeurigheid heeft waargenomen, geeft een aanschouwelijke beschrijving van drijvende stukken veen, die blijkbaar door het stijgende grondwater van hun basis waren losgemaakt ³⁾). Tacitus spreekt van den mond van de Maas als van een breed zeegat ⁴⁾). Uit een beschrijving, die dateert uit den tijd tegen het einde der derde eeuw na Chr., moet men opmaken, dat de toestand toen reeds veel ongunstiger was geworden ⁵⁾).

Nog sprekender zijn wellicht de archaeologische gegevens, die vooral in Vlaanderen met zorg zijn verzameld ⁶⁾). In Vlaanderen vertoont het kustgebied den zelfden bouw als in Holland. Men vindt daar van beneden naar boven eerst de oudere afzettingen van zand en klei, vervolgens veen en daar over de jonge zeeklei ⁷⁾); de jongere duinen liggen in Vlaanderen op de jonge zeeklei ⁸⁾). De jonge duinen dateeren dus uit later tijd dan de jonge zeeklei; maar ook deze laatste moet dateeren uit den tijd na de Romeinen; want de overblijfselen der Romeinsche cultuur worden aangetroffen onder de zeeklei, in het veen ⁹⁾). De jonge zeeklei kan dus in geen geval ouder zijn dan de 4de eeuw na Chr. Wellicht mag men het tijdstip van het binnendringen van de zee in het latere Vlaamsche land nader bepalen op de eerste jaren van de 5de eeuw ¹⁰⁾). Aan den anderen kant moeten de Vlaamsche duinen, op grond van historisch vaststaande gegevens, zich reeds in de 9de eeuw op de zelfde plaats hebben bevonden als thans ¹¹⁾). De jonge duinen zijn daar dus in den tijd tusschen de 5de en de 9de eeuw ontstaan ¹²⁾).

De gegevens voor Nederland zijn minder duidelijk ¹³⁾). Bij de vondsten in Vlaanderen passen evenwel de ontdekkingen in het Land van Diepenhorst op Goeree, onder het duinzand in lagen van klei en veen; daar kwamen scherven van inheemsche en Romeinsche ceramiek uit de 2de eeuw na Chr. voor den dag. Bovendien werden munten met de namen van Hadrianus en Antoninus gevonden in een bank van veen buiten de tegenwoordige kust-

(1) R. Blanchard *La Flandre* (Diss. Lille, 1906), blz. 143 en volg. — J. Massart, *Recueil de l'Institut Botanique Léo Errera* VII (1908), blz. 183 en volg. — Verg. *Tesch, Tijdschr. Aardr. Gen.* 38 (1921), blz. 390 en volg.

(2) Tacitus, *Annales* II 8 = *Exc. Rom.* I, blz. 264; verg. XI 18 = *Exc. Rom.* I, blz. 275. — Suetonius, *Claudius* 1, 2 = *Exc. Rom.* I, blz. 296.

(3) Plinius, *Nat. Hist.* XVI 5 = *Exc. Rom.* I, blz. 150.

(4) Tacitus, *Annales* II 6 = *Exc. Rom.* I, blz. 264; verg. *Historiae* V 23 = *Exc. Rom.* I, blz. 248. — Zie ook Plinius, *Nat. Hist.* IV 101 = *Exc. Rom.* I, blz. 142.

(5) *Panegyrici latini* VIII (V) 8 = *Exc. Rom.* I, blz. 376.

(6) Blanchard, *t.a.p.* blz. 136 en volg.; Massart, *t.a.p.* blz. 184 en volg. — Daar wordt geciteerd A. Rutot, *Bull. Soc. d'anthropologie de Bruxelles*, XXI (1903).

(7) Blanchard, *t.a.p.* blz. 138—143.

(8) *Tesch, t.a.p.* 38 (1921), blz. 391. — Ook in Goeree liggen de duinen op de klei; verg. Th. Weevers, *Ned. Kruidk. Archief*, 1920, blz. 100.

(9) Blanchard, *t.a.p.* blz. 137, 144 en volg.

(10) Blanchard, *t.a.p.* blz. 146.

(11) Blanchard, *t.a.p.* blz. 151—157.

(12) Blanchard, *t.a.p.* blz. 153—163.

(13) Van Dieren, *t.a.p.* blz. 56—57.

lijn ¹⁾). Dergelijke vondsten van Gallo-Romeinsche voorwerpen in het veen worden vermeld uit Voorne en uit Walcheren ²⁾). In het Hollandsche veen komen geen vondsten uit den Romeinschen tijd voor; dit gebied was toen blijkbaar ontoegankelijk ³⁾). Overblijfselen van cultuur vindt men slechts in het gebied der binnenduinen en in de stroken langs de rivieren, waar bij overstromingen zand en klei waren afgezet. Op tal van plaatsen langs de zee kust vindt men de overblijfselen van nederzettingen, waar de duinen na den Romeinschen tijd over zijn heengestoven; men denke slechts aan de vondsten bij Domburg en bij Katwijk ⁴⁾). Deze nederzettingen, die men thans aan de buitenzijde der duinen op het tegenwoordige strand aantreft, moeten oorspronkelijk aan de binnenzijde der duinen hebben gelegen. In dit verband mogen ook de onderzoekingen in de terpen, die Dr. van Giffen in de laatste jaren met zoo opmerkelijk succes heeft verricht ⁵⁾), ter sprake komen. In de terp van Ezinge bleek de eerste opzettelijke ophooging van het terrein, de eerste werkelijke terp dus, met een hoogte van 1.20 m. en een doorsnee van 35 m., nog vóór het jaar 200 v. Chr. te moeten gedateerd worden; in de 2de eeuw na Chr. was de terp reeds tot 3.40 m. opgehoogd bij een doorsnee van 150 m.; in de 4de eeuw na Chr. was de hoogte 4.40 m. en de doorsnee 230 m. In de oudere perioden werden tusschen de cultuurlagen dunne lagen van zand opgemerkt, die blijkbaar van overstromingen door de zee afkomstig zijn.

Wij zullen dus het veengebied van Holland gedurende den Romeinschen tijd ons moeten voorstellen als vrijwel ontoegankelijk moerasland, waar het grondwater reeds zeer hoog stond ⁶⁾). Begaanbaar en bewoonbaar waren alleen het duingebied met de strandvlakten en de zandige stroken langs de rivieren. Waarschijnlijk was de toestand aan de vroegere Romeinsche rijksgrens, langs den Ouden Rijn, in de tweede helft der 3de eeuw na Chr. reeds zóó ongunstig, dat de Romeinen geen moeite hebben gedaan om deze streek, die omstreeks 260 is ontruimd, wederom te bezetten. De meest noordelijke sporen van Romeinsche bewoning uit de 4de eeuw liggen langs de Waal.

De verschillende gegevens, die wij mededeelden, zijn moeilijk verklaarbaar, wanneer men, gelijk Dr. Tesch het thans doet ⁷⁾), wil aannemen, dat de vernietiging van het oude duinlandschap in Holland eerst is begonnen in de 9de eeuw. Wij zullen dus liever vasthouden aan de vroegere datering van Dr. Tesch ⁸⁾). Waarschijnlijk is de overstroming van de oude veenvlakte te bepalen op den tijd tusschen 300 en 500 na Chr. Het tijdstip, waarop

(1) Weevers, *t. a. p.* blz. 98—99. — Daar worden ook Merovingsche vondsten vermeld, die oostelijk van Ouddorp aan het licht zijn gekomen; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1900, blz. 215—216; 1901, blz. 172.

(2) J. van Baren, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 30 (1913), blz. 594—595. (3) Zie bovendien Holwerda, *Oudh. Meded.* N.R. X (1929), blz. 14 en volg. (4) Van Dieren, *t. a. p.* blz. 58. (5) Verg. het

voorloopige bericht in *Veröffentlichungen der Väterkunde*, II (1934). (6) Men verg. bij voorbeeld de beschrijving van het gebied der Morini en Menapii bij Caesar, *Bellum Gallicum* III 28, 2; IV 38, 2; VI 5, 4 = *Exc. Rom.* I, blz. 42, 49 en 55, en Strabo, *Geogr.* IV 3, 5, C. 194 = *Exc. Rom.* I, blz. 102. — Blanchard, *t. a. p.* blz. 143—144. — Het veengebied van Holland is eers in de Middeleeuwen door ontginning voor de cultuur veroverd; verg. I. H. Gosses, *Bijdr. Vad. Gesch.* 5de R. II (1915), blz. 283—304.

(7) Tesch, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 173—175; *De vorming onzer duinkust*, blz. 46 en 85. — Dr. Tesch heeft zijn meening gewijzigd op grond van het artikel van Dr. Holwerda, *Oudh. Meded.* X (1929), blz. 9—20; verg. A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 179—187 en 442—445. — Het is evenwel, bij voorbeeld, zeker niet juist, dat er aan de beide oevers van de zeestraat, die Gallië en Britannië scheidde, in den Romeinschen tijd breede strandvlakten en waddenzoomen zijn geweest, gelijk Dr. Tesch het thans aanneemt. Men vergelijk slechts de beschrijving van de zeestraat door Caesar, in het midden van de 1ste eeuw vóór Chr. Wij kennen maten: 320 stadiën, bij Strabo, *Geogr.* IV, 5, 2, C. 199, en 50 m.p. bij Plinius, *Nat. Hist.* IV 102. De gegevens bij Ptolemaeus, *Geogr.* II 9 = *Exc. Rom.* I, blz. 311, stellen ons in staat de kaart van het zuidelijk deel der Noordzee en van het Kanaal te reconstrueeren; verg. *Geschiedk. Atlas: Rom. en Frank. tijd* (1929), kaart 4 b, blz. 20—23. (8) Tesch, *t. a. p.* 38 (1921), blz. 393—396.

de kustlijn haar tegenwoordige plaats heeft bereikt, zal men voor ons land kunnen stellen op den tijd omstreeks het jaar 800.

Andere werken op het gebied der geografie kunnen wij hier alleen in het voorbijgaan vermelden. — Het werk van Dr. T. Vink over de Lekstreek ¹⁾ is van buitengewoon belang om de grondige bespreking van een gebied, waar de veranderingen in de hydrographische toestanden den onderzoeker voor vrijwel onoplosbare moeilijkheden plaatst. De vraag, of de Lek als een oude tak van den Rijn moet worden beschouwd, is weer actueel geworden na het verschijnen van het werkje van Dr. Holwerda over Dorestad ²⁾. In dit geschrift wordt betoogd, dat de Lek eerst in den historischen tijd is ontstaan. Dr. Vink heeft in een voordracht ³⁾ aangetoond, dat deze meening niet juist is. Op grond van bodemonderzoekingen langs de Lek en de andere stroomen in de rivierstreek, meent hij te moeten aannemen, dat de Lek een even oude vorming is als de Rijn: zonder twijfel heeft de Lek zoowel in het oud-holoceen als in de verschillende afdeelingen van het jong-holoceen een blijvend bestaan gehad.

Te vermelden is een studie van den Heer Ramaer over het Nederlandsche alluvium in den Romeinschen tijd en de Middeleeuwen ⁴⁾, met eenige kaartjes, waarop de verdeling van den Rijn bij het begin onzer jaartelling wordt gereconstrueerd, benevens de toestand van Noord-Holland, het gebied der wadden en Friesland. — Over de Rijnverdeling schreef Mr. H. Hardenberg ⁵⁾ en over het gebied aan den mond van den Ouden Rijn Dr. A. A. Beekman ⁶⁾.

III. DE OUDSTE VONDSTEN

Door tal van ontdekkingen is onze kennis van de oudste periode der Nederlandsche geschiedenis zeer aanmerkelijk uitgebreid. Wij mogen thans werkelijk spreken van een Nederlandsch palaeolithicum en onze voorstelling van deze periode begint ook reeds eenigszins vaste vormen aan te nemen.

Enkele op zich zelf staande vondsten uit de buurt van Deventer dateeren, naar men meent, zelfs uit de oudste palaeolithische periode, het Chelléen ⁷⁾. Veel belangrijker zijn de vondsten, die men aan de laatste palaeolithische periode, het Magdalénien, mag toeschrijven. Zij behooren inderdaad nog tot de voorlaatste geologische periode, van het diluvium en de groote uitbreiding van het ijs, een 20.000 jaren geleden. Tot voor korten tijd kenden wij nog slechts uiterst geringe sporen van bewoning in Nederland uit deze periode. Thans is, voornamelijk door de groote belangstelling van vele particulieren, onze kennis in groote mate vermeerderd. Het is een uitermate verheugend verschijnsel, dat meer en meer personen belang gaan stellen in de vraagstukken der praehistorie ⁸⁾.

Sedert het jaar 1931 bezit het Museum voor Geologie te Leiden een stuk hertshoorn, dat

(1) T. Vink, *De Lekstreek* (Diss. Utrecht, 1926). (2) J. H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen* (1930). (3) Men verg. het verslag in *Tijdschr. Aardr. Gen.* 48 (1931), blz. 86. — Zie *Oudh. Jaarb.* V (1925), blz. 137. (4) J. C. Ramaer, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 45 (1928), blz. 202—235, 593—628 en 963. (5) H. Hardenberg, *Gelre*, 38 (1935), blz. 29—49. (6) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 46 (1929), blz. 177—185. (7) Mededeeling van Dr. A. E. van Giffen, in een voordracht voor de Vereniging „Het Schoolmuseum” te Groningen; verg. het verslag in het *Alg. Handelsblad*. — Van Giffen, *Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde*, 1924, I A, blz. 688—700 (door de ontdekkingen der laatste jaren verouderd). (8) De ontdekkingen worden geregistreerd door Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 46 (1929), blz. 676—677; 48 (1931), blz. 100, 306, 512 en 954; 49 (1932), blz. 313 en 473. — Verg. J. Butter, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 51 (1934), blz. 342—347.

de duidelijke sporen van bewerking door menschenhand vertoont. Het is gevonden bij graafwerk voor de Twente-kanalen in een ongerepte diluviale aardlaag. Later zijn bij dit werk nog een twaalfstal voorwerpen in diluviale lagen gevonden, die men als instrumenten van menschen mag beschouwen. In 1935 is ook bij Hengelo het schedeldak van een diluvialen mensch ontdekt en naar Leiden overgebracht ¹⁾).

Reeds dadelijk heeft men verband gezocht met een aantal andere vondsten uit de laatste jaren. Daarbij komen voornamelijk drie plaatsen van ons land in aanmerking. In Noord-Brabant heeft de Heer J. Butter een vindplaats van steenen werktuigen ontdekt te Budel ²⁾). Men kan ter vergelijking de voorwerpen noemen, die door de heeren Hamal-Naudrin en Servais zijn gevonden bij Zonhoven in de Belgische provincie Luik ³⁾). Op een ander terrein in de buurt van Budel, dat in werkverschaffing werd ontgonnen, ontdekte de heer W. v. d. Meyden een werkplaats van microlithische artefakten ⁴⁾).

Een tweede gebied met dergelijke vondsten bevindt zich op de Veluwe. In de buurt van Elspeet vond de Heer J. Bezaan in een zandgraverij een aantal gebruiksvoorwerpen van vuursteen, die aan het „Magdalénien” worden toegeschreven ⁵⁾). Een praehistorisch depot van voorwerpen en een nederzetting uit de laatste palaeolithische periode werden gevonden tusschen Elspeet en Staverden. De voorwerpen uit deze vindplaats missen de retouches, die karakteristiek zijn voor het „Azilien” en het „Tardenoisien” ⁶⁾). Uit deze vindplaatsen kon de Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland een aanzienlijk aantal vuursteen werktuigen tijdelijk afstaan aan het Museum Kam te Nijmegen ⁷⁾). Ook uit de buurt van Ermelo kent men een fraai vuursteen mes, dat tot het palaeolithicum moet worden gerekend. Van groot belang was een kleine graving langs het fietspad tusschen Stakenberg en Staverden onder de leiding van Dr. Bursch, waarbij ook Dr. Tesch zijn medewerking verleende. Men kon daar vaststellen, dat de vuursteen instrumenten aanwezig zijn onder een laag, die blijkens de biologische gegevens moet zijn gevormd in het laatst van den ijstijd ⁸⁾).

Nog belangrijker zijn de ontdekkingen in het noorden van ons land, die vooral te danken zijn aan de energieke speurzinn van den Heer H. J. Popping te Oosterwolde ⁹⁾). De voornaamste vondsten zijn gedaan in het dal van de Kuinder in de buurtschap Prandinge ¹⁰⁾), waar bij de samenvloeiing van het Grootdiep en de Kuinder, naar men meent, een wezenlijke palaeolithische nederzetting is ontdekt ¹¹⁾). Dr. Busch kon daar bij een opgraving de sporen van primitieve hutten vaststellen met de gaten, waar vuur moet hebben gebrand, en de sporen van palen ¹²⁾). Behalve te Prandinge kent men thans sporen van zulke neder-

(1) I. M. van der Vlerk, *De mensch van Hengelo*, artikel in de *N. Rott. Courant*. — Verslag van de 114de vergadering van de Geologische sectie van het Geol. Mijnbouwk. Genootschap in de *N. Rott. Ct.* 12 Dec. 1935. — Kon. Akad. te Amsterdam: *Proceedings*, XXXIV 1 (1936).

(2) J. Butter, *Les silex de Budel*, I (1931). — Verg. J. P. Kleiweg de Zwaan, *t.a.p.* 49 (1932), blz. 473—474.

(3) *Reallexikon der Vorgeschichte*, XIII, blz. 176.

(4) Bericht in *N. Rott. Ct.* 1 Nov. 1935.

(5) H. J. Popping, *De Levende Natuur*, 35 (1930—31), blz. 340—349.

(6) Jo Bezaan en H. J. Popping, *De Levende Natuur*, 36 (1931—32), blz. 105 en volg., 360—366; *Tijdschr. Aardr. Gen.* 50 (1933), blz. 879—881. — J. Butter en H. J. Popping, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 50 (1933), blz. 57—63 en 175—177.

(7) *Verslagen Rijks Verz.* 1932, blz. 79—80 en 82. Het in bruikleen gegevene is later weer teruggevraagd.

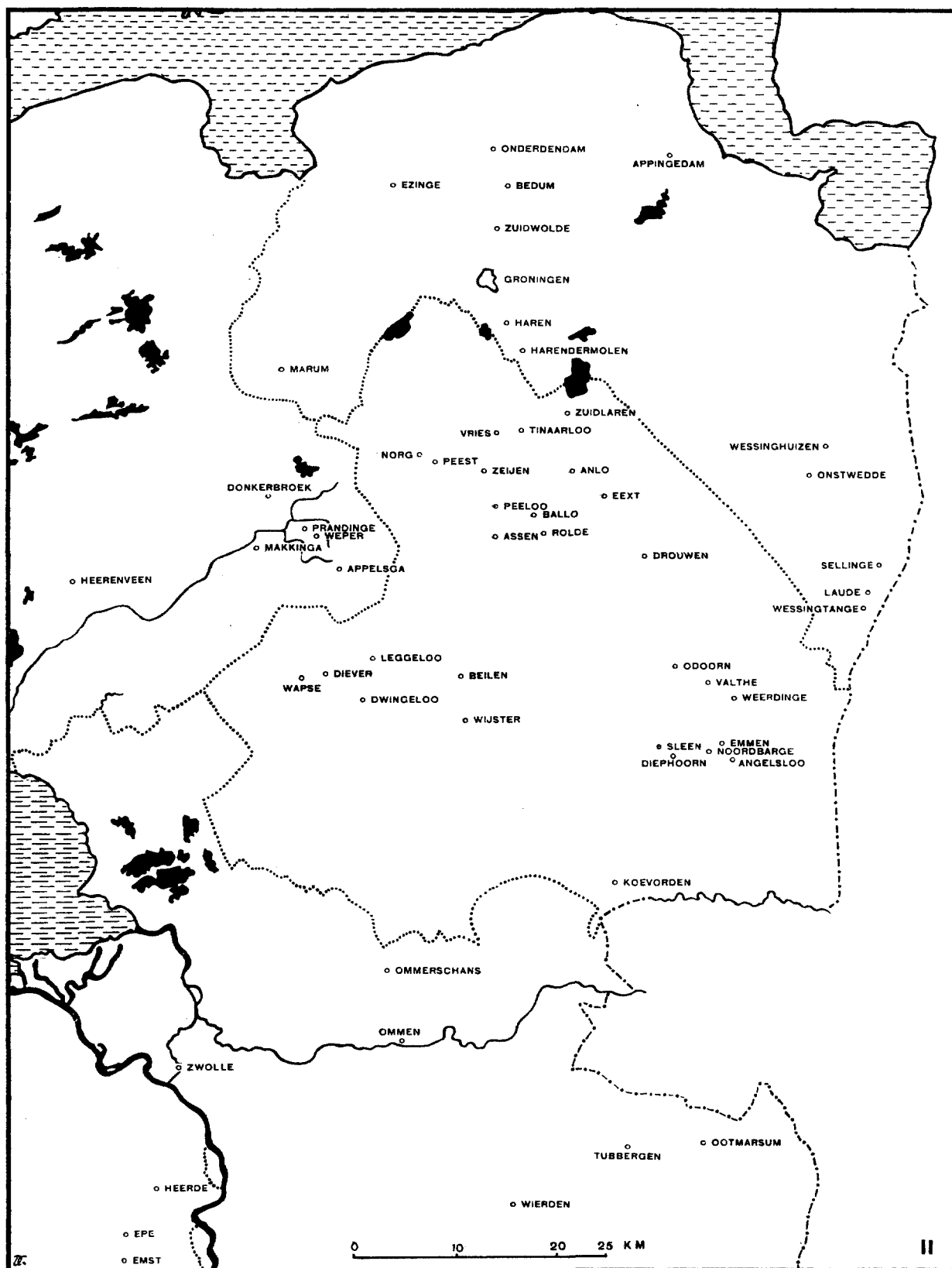
(8) *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 55—56.

(9) Popping *De Vrije Fries*, 29 (1929), blz. 1—36; *De bewoning van Friesland in vóór-historischen tijd (De Ooststellingwerver*, 29 Jan. en 5 Febr. 1932). — Verg. over hem H. Bellen, *Alg. Handelsblad*, 14 Oct. '33.

(10) Popping, *Vóór-historische vondsten in het Kuinderdal* (1933).

(11) W. Beyerinck en H. J. Popping, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 50 (1933), blz. 178—219. — Popping, *De Levende Natuur*, 38 (1933—34), blz. 156—165.

(12) *N. Rott. Ct.* 12 Nov. 1932; verg. 3 Juni 1933. — *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 60—61; 1933, blz. 54—55.

zettingen te Makkinga ¹⁾, te Donkerbroek en te Appelsga ²⁾). Overblijfselen van de zelfde cultuur vind men op tal van plaatsen in het noorden van ons land ³⁾, vooral ook in Drente ⁴⁾. Onlangs heeft het Friesch Museum een belangrijk deel der verzamelingen van den Heer Popping aangekocht ⁵⁾. Ook uit andere deelen van ons land heeft men zeer veel steenen instrumenten verzameld ⁶⁾. Mettertijd kunnen deze vondsten van groot belang worden.

Over de periode, waaraan men de gevonden steenen voorwerpen moet toeschrijven, is men het niet eens. Zeker behooren evenwel een aantal vondsten tot het jongere palaeolithicum en het mesolithicum. Men heeft wel gesproken van vroeg-Tardenoisien ⁷⁾). In elk geval ontbreken de mikrolithische instrumenten zoowel in de hunnebedden als in de neolithische grafheuvels. Blijkbaar zijn zij ouder dan deze monumenten. De beteekenis van deze epipalaeolithische Tardenoisien-cultuur is zonder twijfel veel grooter, dan men vroeger aannam ⁸⁾.

Van merkwaardig belang is nog een studie over de vindplaatsen van deze voorwerpen in Drente ⁹⁾. De vondsten, die als palaeolithisch of mesolithisch worden beschouwd, blijken voor te komen in stroken, die min of meer de randen van de dalen der beken volgen. Daarentegen liggen de vondsten uit den jongeren steentijd en den bronstijd in lijnen, die overeenkomen met de waterscheidingen tusschen de beken. De oudere bewoners hebben dus het water gezocht, terwijl de neolithische stammen de voorkeur gaven aan de hooge ruggen. Opmerkelijk is het, dat in de mesolithische hutkommen, de overblijfselen van vuurhaarden, nooit scherven van aardewerk worden aangetroffen. De mesolithische stammen zijn, naar men aanneemt, uit het zuiden gekomen in den Borealen en Atlantischen tijd, de periode van dichte wouden en groote watervlakten. Waarschijnlijk kwamen de neolithische stammen, de bouwers der hunnebedden, uit het oosten. Zij moeten Drente, dat toen door de groote venen vrijwel geheel was geïsoleerd, door den toegangsweg langs Koevorden hebben bereikt. Men mag hun komst stellen tegen het einde van de Atlantische of het begin van de Subboreale periode. In dezen tijd had het oude mosveen zijn grootste ontwikkeling. Het is dus zeer begrijpelijk, dat de bewoners de hoogste plekken voor hun nederzettingen uitkozen. Tegen het einde van de neolithische periode is aan de veenvorming een einde gekomen. De jongere neolithische monumenten, de individueele graven, en de overblijfselen uit den bronstijd, liggen wederom wat lager tegen de hellingen der heuvelruggen.

De toegangsweg uit het zuiden naar Drente verdient nog even onze aandacht ¹⁰⁾. In het holoceen was dit landschap een vrijwel geheel afgesloten diluviaal schiereiland, omsloten door onbegaanbare veengebieden, alleen aan de zuidzijde met het diluviale vasteland verbonden. Er zijn slechts twee toegangswegen, de eene over Koevorden en de tweede over Ommeschans. Deze wegen zijn beide op Emmen gericht. Op die wijze blijkt de groote beteekenis van deze plaats in den praehistorischen tijd onmiddellijk.

(1) Popping, *Mensch en Maatschappij*, X (1934), blz. 378—400. (2) Popping, *Een neolithische nederzetting in de „150 Bunder“ te Appelscha* (1933); *Praehistorie in een veengebied* (1935): Fochteloo.

(3) Popping, *Mensch en Maatschappij*, VII (1931), blz. 121—138; IX (1933), blz. 591—596.

(4) Popping, *N. Drentsche Volksalmanak*, 1930 blz. 69—81 (Ter Horst en Diever); *De Lev. Natuur*, 37 (1932—33), blz. 201—206 (Westerbork). (5) P. C. J. A. Boeles, *N. Rott. Ct.* 14 Juni 1935.

(6) R. Oppenheim, *Mensch en Maatschappij*, III (1927), blz. 351—352; *Oudb. Meded.* N. R. VII (1926), blz. 90—91; X (1929), blz. 8 en 21—27; XII (1931), blz. 19—21; *De Lev. Natuur*, 34 (1929—30), blz. 49 en volg.; *Tijdschr. Aardr. Gen.* 50 (1933), blz. 882—888. — J. Butter, *De Lev. Natuur*, 35 (1930—31), blz. 185 en volg. — H. J. Bellen, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 48 (1931), blz. 657—681.

(7) L. F. Zots, *Praehist. Zeitschr.* XXIII (1932), blz. 19—45. (8) A. E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber* (1930), blz. 180. (9) W. Beyerinck, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 49 (1932), blz. 394—413 (met een kaart en lijst der literatuur); *Mensch en Maatschappij*, VIII (1932), blz. 353—364. (10) W. Hielkema en A. Terpstra, *De praehistorische invalspoort in Drente: Mensch en Maatschappij*, III (1927), blz. 18—24.

IV. DE NEOLITHISCHE TIJD

Het neolithische tijdperk behoort tot de tegenwoordige periode der aardgeschiedenis, het alluvium, de periode van het ontstaan der groote venen en van de vorming der duinen en kleistreken. Op grond van de losse vondsten van steenen instrumenten kan men voor ons land, gelijk is aangetoond door Nils Aberg¹⁾, naar den stijl dezer voorwerpen, twee afdeelingen onderscheiden, die aansluiten bij de twee groote gebieden van beschaving in West-Europa. De grens dezer twee gebieden wordt ongeveer bepaald door de provincie Overijssel. Door deze indeeling blijkt Nederland de overgang te wezen tusschen de twee groote West-Europeesche stroomingen van cultuur. Dr. van Giffen is onlangs nog eens op deze werktuigen teruggekomen naar aanleiding van twee „graven onder bodemniveau” bij Balloo onder Rolde²⁾.

Een nauwkeuriger indeeling van ons land in den neolithischen tijd danken wij aan Dr. van Giffen³⁾. Door zijn onderzoekingen is ook wat meer orde gekomen in onze kennis van de neolithische beschaving. Bovendien heeft hij de resultaten van zijn onderzoekingen over de voornaamste groepen van monumenten in twee monumentale publicaties samengevat⁴⁾. Dr. van Giffen verdeelt ons land in drie duidelijk gescheiden gebieden van beschaving, een noordelijke een zuidelijke en een middelste zone.

In de noordelijke zone domineert de cultuur van de megalithische graven, de hunnebedden⁵⁾. Het zijn collectieve graven, blijkbaar afkomstig van een bevolking, die bij deze geweldige monumenten haar vaste woonplaatsen had. Eenige jaren geleden meende men de lijst der hunnebedden nog te kunnen uitbreiden met een exemplaar, dat te Appelsga in Friesland zou zijn ontdekt. Maar bij een nader onderzoek bleken de gevonden steenen niet van een neolithisch steengraf afkomstig te zijn⁶⁾. Een klein hunnebed is opgegraven te Emmen en overgebracht naar den tuin van het Gemeentehuis. De cultuur der hunnebedden wordt gekarakteriseerd door aardewerk met een scherp profiel en versierd met ingestoken ornamenten⁷⁾; men spreekt van „Tiefstichkeramik”. Enkele anthropologische gegevens wijzen op een langschedelig ras. Blijkbaar kwam deze vorm van beschaving uit Noordwest-Duitsland. Men mag aannemen, dat zij Drente heeft bereikt kort vóór of omstreeks 2000 v. Chr.⁸⁾.

Naast de cultuur der hunnebedden vindt men in de noordelijke zone nog eenige oudere vormen van beschaving. Zij stammen gedeeltelijk direct uit het oosten, uit het tegenwoordige Duitsland. Voor een ander deel komen zij uit het zuiden, uit de middelste zone van Neerland. Deze vormen van cultuur worden gekarakteriseerd door individuele graven, heuvels met de sporen van een constructie in hout, en door ceramiek in den vorm van bekens. Bij de cultuur der bekens behoort een langschedelig ras. Enkele grafheuvels in Drente, op het Noordsche veld te Zeyen onder Vries en een steenkistgraf te Diever, be-

(1) Nils Åberg, *Die Steinzeit in den Niederlanden* (1916) ; *Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der Steinzeit* (1918). (2) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 94—97, afb. 6.

(3) Van Giffen, *Mensch en Maatschappij*, I (1925), blz. 257—279; II (1926), blz. 376—378; III (1927), blz. 346—351; VI (1930), blz. 297—304; *Revue anthropologique*, 38 (1928), blz. 226—238; *Die Bauart der Einzelgräber* (1930), afb. 112. (4) Van Giffen, *De hunnebedden in Nederland* (1927); *Die Bauart der Einzelgräber: Mannus-Bibliothek*, 44 en 45 (1930); verg. *Oudb. Jaarboek*, X (1930), blz. 151—152.

(5) J. de Vries, *Hunnebedden en Hunnen: Tijdschr. Ned. Taal- en Letterk.* 49 (1930), blz. 71—95.

(6) *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 60. (7) K. Jazdzewski, *Praeh. Zeitschr.* XXIII (1932), blz. 77—110.

(8) P. Reinecke, *Germania*, XIX (1935), blz. 159, dateert de hunnebedden omstreeks 1600 v. Chr.; verg. *Antiquaries Journal*, XV (1935), blz. 61.

vatten scherven van hunnebeddenaardewerk; deze heuvels vertoonen geen sporen van een houten constructie en vormen een overgang naar de heuvels uit den bronstijd ¹⁾.

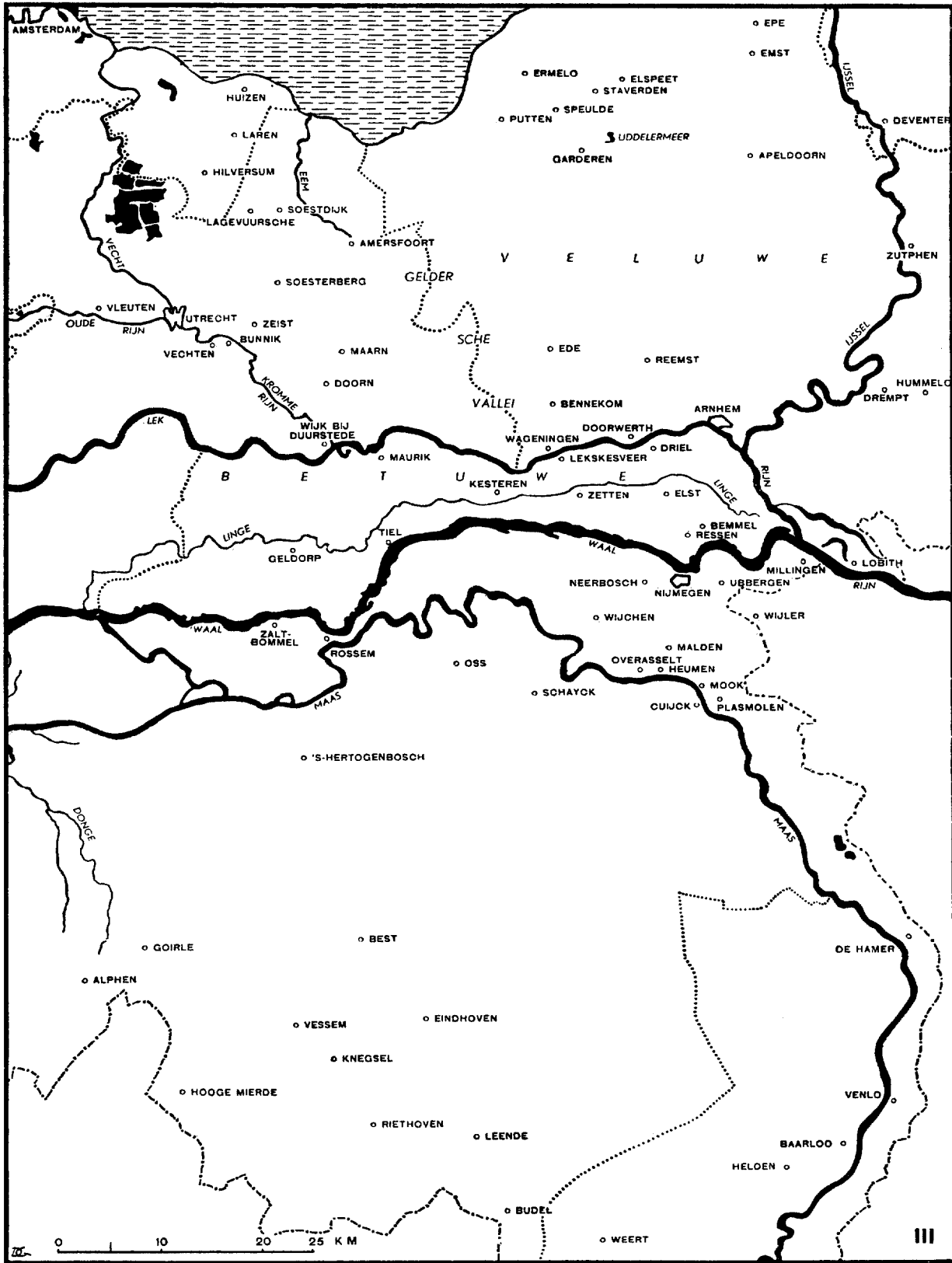
In de middelste zone vindt men sporen van de cultuur, die in betrekking staat met de hunnebedden ²⁾. Maar het is de cultuur der bekeraars, die daar domineert. Deze cultuur zullen wij in de volgende paragraaf bespreken. De verhoudingen in de middelste zone zijn gecompliceerd. Men bespeurt duidelijk den invloed van verschillende vormen van beschaving, die men uit Midden-Duitschland en uit het gebied van den Neder-Rijn kent. Er zijn evenwel ook nauwe betrekkingen met de Britsche eilanden en met het gebied van het Kanaal in Frankrijk.

In de zuidelijke zone van Nederland kennen wij twee vormen van beschaving, gekenmerkt door werkplaatsen van steenen voorwerpen en door „bandceramiek”. Beide vormen, die mogelijk in het geheel niets met elkander te maken hebben, vertoonen betrekkingen met het zuiden, de bandceramiek vooral met de zuidoostelijke streken aan den Donau ³⁾. Een enkele hyperbrachycephale schedel ⁴⁾ bevestigt deze betrekkingen ook op het gebied der anthropologie ⁵⁾. De oudste sporen van menschen uit den neolithischen tijd in de zuidelijke zone zijn zonder twijfel aanmerkelijk ouder dan het jaar 2000 v. Chr.

De best bekende vindplaats van steenen instrumenten is gelegen te Rijkholt, een dorpje tusschen Maastricht en Eysden niet ver van den rechter oever van de Maas, op het terrein „De Schoone Grebbe” ⁶⁾. In den laatsten tijd is daar vooral gegraven door Fransche paters Dominicanen, die in de buurt een klooster hebben betrokken. Zij hebben het terrein in kaart gebracht en een museum voor hun vondsten ingericht ⁷⁾. Ook Dr. van Giffen heeft er gegraven ⁸⁾. Over de werktuigen bezitten wij een afzonderlijk onderzoek ⁹⁾. Andere werkplaatsen van steenen instrumenten zijn ons bekend in het Keerderbosch onder Cadier en Keer ¹⁰⁾, nabij Banholt onder Mheer ¹¹⁾ en te Schevenhutte in de buurt van Aken ¹²⁾.

De vorm van neolithische cultuur, die wordt gekenmerkt door „bandceramiek”, is voor het eerst in Zuid-Limburg ontdekt te Caberg op het Bossche Veld bij Maastricht. Daar vond men in 1925, bij het afgraven van klei voor de fabricage van steenen tal van splinters van vuursteeninstrumenten, die met zorg zijn verzameld ¹³⁾. Later kon daar een meer regelmatig onderzoek geschieden, waaraan eerst Dr. Remouchamps en daarna ook Dr. Bursch deelnamen ¹⁴⁾. Men vond de overblijfselen van een nederzetting met de „kommen” van hutten, waarin scherven van „bandceramiek” werden gevonden. Bij de voortzetting van het onderzoek werden ook de wal en de gracht ontdekt, die de nederzetting omsloten. Er bleek dus te Caberg een neolithische burcht te zijn geweest in den trant van de burchten te Mayen in de Eiffel, bij Urmitz in de buurt van Coblenz en te

(1) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 10—26, afb. 2—7 f; verg. blz. 176—178. (2) Holwerda, *Oudh. Meded.* III (1909), afb. XV—XVII; V (1911), afb. 14—19. — Van Giffen, *De Hunnebedden*, II, blz. 415—417; *Die Bauart*, blz. 107—108. — Bursch, *Oudh. Med.* N. R. XIV (1933), blz. 100. (3) Voor de talrijke vondsten in de provincie Limburg verg. *De Maasgouw*, 45 (1925) — 55 (1935). (4) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 176 n. 1. (5) L. Bolk, *Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde*, 1924, I A, blz. 672—677. (6) Verg. *Oudh. Jaarboek*, V (1925), blz. 121. (7) *De Maasgouw*, 49 (1929), blz. 23. (8) A. E. van Giffen en W. G. N. van der Sleen, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 42 (1925), blz. 481—507; *De Maasgouw*, 45 (1925), blz. 47. (9) R. Oppenheim, *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 21—27; XII (1931), blz. 19—21. (10) *De Maasgouw*, 47 (1927), blz. 57. (11) Edm. Nijst, *De Maasgouw*, 53 (1933), blz. 36. (12) *Alg. Handelsblad*, 24 Oct. 1933. (13) N. Rott. Ct. 8 Nov. 1925. — *De Maasgouw*, 45 (1925), blz. 70; 46 (1926), blz. 58; 47 (1927), blz. 12 en 46; 48 (1928), blz. 75; 50 (1930), blz. 8, 9 en 46. — Voorwerpen uit de nederzetting op het Bossche Veld waren reeds in de voormalige verzameling-Ubaghs te Maastricht, tot 1894, en thans wellicht in het museum te Brussel. (14) *Versl. Rijk. Verz.* 1925, blz. 71—72; 1926, blz. 66; 1927, blz. 57—58; 1929, blz. 55; 1930, blz. 51; 1931, blz. 78; 1933, blz. 58—59; 1934, blz. 50. — Een afbeelding bij Holwerda, *Geschiedenis van Nederland*, I (1935), blz. 23.

Michelsburg in Baden ¹⁾). Opmerkelijk is, dat op het zelfde terrein ook een nederzetting uit den La Tène-tijd heeft gelegen. In de bovenste lagen waren scherven uit den Romeinschen tijd, stukken van terra-sigillata en van dakpannen ²⁾).

Over de herkomst van de „bandceramiek” is geen twijfel mogelijk ³⁾). Deze cultuur vertoont haar rijkste vormen in het gebied aan den Donau en van daar uit heeft zij zich over Zuid- en Midden Duitschland verspreid. Ook aan den Rijn komt zij voor, bij voorbeeld, in de buurt van Keulen ⁴⁾ en in de Eiffel ⁵⁾). In België is zij bekend als het „Omalien”. Zij kan dus naar Zuid-Limburg zijn gekomen hetzij langs het dal van de Maas, hetzij uit het oosten over Gulik.

Overblijfselen van primitieve hutten met „bandceramiek” zijn op verschillende plaatsen in Zuid-Limburg ontdekt. Te Elsloo werden zij aangetroffen bij werken voor de verbreding van de spoorbaan ⁶⁾ en bij den aanleg van een nieuwen weg in verband met het graven van het Julianakanaal ⁷⁾. Te Beek zijn aan den Rijksweg bij het leggen van de fundamenten voor een nieuw zusterklooster de overblijfselen van twee hutkommen met bandceramiek gevonden; daar boven heeft een Romeinsch gebouw gelegen ⁸⁾. Het museum te Maastricht ontving scherven van dit aardewerk uit Geleen, waar Dr. Busch heeft gegraven ⁹⁾. Bij den bouw van een villa aan den Rijksweg te Sittard is bandceramiek gevonden ¹⁰⁾.

Bijzonder belangrijk waren de onderzoekingen te Stein ¹¹⁾. Daar zijn hutkommen met „bandceramiek”, overblijfselen uit den La Tène-tijd en uit Romeinschen tijd ontdekt. In een der hutkommen werden de drie verschillende soorten van aardewerk door elkander aangetroffen en men heeft gemeend te kunnen vaststellen, dat Romeinsche scherven daar dieper in een der hutkommen lagen dan de „bandceramiek”. Jammer genoeg, is de vondst niet meer gepubliceerd door Dr. Remouchamps, die de opgraving had geleid. Nu mist deze ontdekking dus veel van haar beteekenis. Andere opgravingen heeft Dr. Beckers gedaan met medewerking van Dr. van Giffen ¹²⁾. Naar men meende te kunnen vaststellen, is een der hutten in den La Tène-tijd bewoond geweest. Ook over den bouw dezer hutten werd eenig licht verspreid door de ontdekking van paalgaten. Een woning werd opgegraven, die zeker meerdere „kommen” omvatte ¹³⁾.

V. DE CULTUUR DER BEKERS

De middelste der drie zones, waarin men ons land gedurende den neolithischen tijd kan verdeelen, vraagt thans onze aandacht. In dit gebied is zeer veel onduidelijk en onzeker. De individueele grafheuvels, die er overheerschen, stellen den onderzoeker allerlei problemen. Hun bouw is nog steeds niet met voldoende zekerheid verklaard. Over de herkomst der verschillende vormen van cultuur, die men in de middelste zone aantreft, zou men gaarne beter worden ingelicht. Behalve de graven zelf vraagt ook de ceramiek, die

(1) E. C. Curwen, *Antiquity*, IV (1930), blz. 22—54.

(2) *De Maasgouw*, 48 (1928), blz. 75.

(3) W. Butler, *Bericht Röm. Germ. Kommission*, 19 (1929), blz. 146—200; ook afzonderlijk: *Die Bandkeramik in ihrem nordwestlichen Verbreitungsgebiet*. (4) Verg. het laatste bericht van W. Haberey, *Germania*, XIX (1935), blz. 107—113.

(5) H. Lehner, *Bonner Jahrb.* 122 (1912), blz. 271—300.

(6) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 62; 1929, blz. 55; 1930, blz. 51. — *De Maasgouw*, 48 (1928), blz. 57.

(7) *De Maasgouw*, 49 (1929), blz. 33. (8) H. J. Beckers, *De Maasgouw*, 53 (1933), blz. 38—39.

(9) *De Maasgouw*, 53, (1933), blz. 24. — *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 59. (10) N. Rott. *Ct.* 18 Mei 1933. — Edm. Nijst. *De Maasgouw*, 53 (1933), blz. 36.

(11) H. J. Beckers, J. H. Holwerda en A. E. Remouchamps, *Ondb. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 10—14 en 49. — *Versl. Rijks Verz.* 1926, blz. 66; 1927, blz. 57—58; 1928, blz. 60—61; 1933, blz. 58—59.

(12) *De Maasgouw*, 48 (1928), blz. 34 en 38.

(13) *De Maasgouw*, 50 (1930), blz. 8—9.

zij bevatten, onze bijzondere belangstelling. Naar den eigenaardigen vorm dezer ceramiek spreekt men wel van „beker-cultuur”¹⁾.

Verschillende Nederlandsche archaeologen hebben de resultaten van hun studie over deze cultuur in samenvattende publicaties bekend gemaakt. Baanbrekend was vooral het werk van Dr. van Giffen en aan hem danken wij ook de voornaamste publicatie²⁾. Dr. A. E. Remouchamps heeft, na zijn uitvoerige en zeer opmerkelijke beschouwingen over de cultuur der „koepelgrafheuvels” naar aanleiding van zijn opgravingen te Ermelo³⁾, nog het resultaat van zijn opgraving in zulk een heuvel in een urnenveld te Goirle (N.B.) gepubliceerd⁴⁾; bovendien kon uit zijn nalatenschap het een en ander worden bekend gemaakt over zijn ontdekkingen bij Hilversum, bij Heerde en bij Wageningen⁵⁾. Ten slotte heeft Dr. F. C. Bursch, in een bijzonder werk over de cultuur der bekers in Nederland, het resultaat gepubliceerd van zijn opgravingen bij Putten, Garderen, Speuld, Epe, Ede, Bennekom en Nol in 't Bosch op de Veluwe, bij Wychen in het Rijk van Nijmegen, bij Ommen en Ootmarsum in Overijssel⁶⁾; uit de laatste jaren dateeren zijn onderzoekingen bij Soesterberg en Hilversum⁷⁾, te Marum (Gr.) en te Emmen⁸⁾.

Het is intusschen wel verdrietig te moeten vaststellen, dat juist het vele en voortreffelijke werk op dit gebied zoo deerlijk wordt geschaad door het gebrek aan samenwerking in de Nederlandsche archaeologie. Men leze in dit verband de klacht van Dr. van Giffen in zijn zoeven genoemde werk⁹⁾; hij somt daar een aantal moeilijkheden op, die zich voordoen bij de praehistorische monumenten, en de oplossingen, waaraan de verschillende onderzoekers vasthouden, zonder dat ook maar een poging wordt gedaan om door een dieper gaand onderzoek, dat natuurlijk in samenwerking zou moeten geschieden, de verschillen op te lossen. Wij van onzen kant zullen ons hier tot een opsomming der resultaten moeten beperken en tot een overzicht der voornaamste vondsten. Eerst zullen wij trachten het verbreidingsgebied der bekers nader te omschrijven.

Over de bewoning van den ouden schoorwal in dezen tijd bezitten wij slechts zeer weinig gegevens¹⁰⁾. Een kleine steenen hamer met een gat voor den steel, die wellicht tot de cultuur der bekers moet worden gerekend, is gevonden in de buurt van Uitgeest in Noord-Holland¹¹⁾. Bij Hillegom is een kleine klokbeker gevonden, blijkbaar een lokaal produkt¹²⁾, en in de buurt kwamen ook scherven van den rand van een „cineray urn” aan het licht¹³⁾. Een vuursteen dolk en eenige scherfjes van klokbekers zijn ontdekt bij Lisse¹⁴⁾. Deze vondstens zijn vooral van belang voor de betrekkingen met Engeland¹⁵⁾. In een geïsoleerd stukje van het oude duinlandschap te Zandwerven bij Spanbroek in Noord-

(1) Men verg. R. Stampfuss, *Die jungneolithischen Kulturen in Westdeutschland: Rheinische Siedelungsgeschichte*, II (1929), en verschillende artikels in het *Reallexikon der Vorgeschichte*. (2) A. E. van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber: Mannus-Bibliothek*, 44 en 45 (1930). (3) A. E. Remouchamps, *Oudb. Meded. N. R. IV* (1923), blz. 1—26; verg. *Oudb. Jaarboek*, V (1925), blz. 123—128. (4) *t.a.p.* N. R. VII (1926), blz. 101—105. — Verg. over de reconstructie van dezen heuvel Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 112—114. (5) *t.a.p.* N. R. IX (1928), blz. 58—74. (6) F. C. Bursch, *Die Becherkultur in den Niederlanden* (Diss. Marburg, 1933); *Oudb. Meded. N. R. XIV* (1933), blz. 39—123. (7) *Oudb. Meded. N. R. XV* (1934), blz. 54—65; XVI (1935), blz. 45—63. (8) *Oudb. Meded. N. R. XIV* (1933), blz. 107. — *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 60. (9) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 185—186. (10) Holwerda, *Oudb. Meded. N. R. X* (1929), blz. 14—17, afb. 8—12; verg. Bursch, *t.a.p.* blz. 79—80 en 114—115. (11) Holwerda, *t.a.p.* blz. 16, afb. 8; verg. Bursch, *t.a.p.* blz. 80. (12) R. Oppenheim, *De Levende Natuur*, 32 (1927), blz. 72—78; Holwerda, *t.a.p.* afb. 9; Bursch, *t.a.p.* pl. III 10. (13) Bursch, *t.a.p.* pl. V 7. — Voorwerpen uit de buurt van Hillegom zijn in het bezit van Baron van Hardenbroek en van den Heer W. A. van der Wal. — Verg. *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 72. (14) R. Oppenheim, *Oudb. Meded. N. R. X* (1929), blz. 8; verg. A. E. van Giffen, *De Levende Natuur*, 32 (1927), blz. 78. (15) Verg. Bursch, *t.a.p.* blz. 79.

Holland ontdekte Dr. van Giffen de overblijfselen van een nederzetting, die tot de cultuur der bekers moet worden gerekend ¹⁾. Ten slotte vermelden wij nog een beker, die in de drooggevalen Wieringermeer is ontdekt ²⁾.

Meer vondsten zijn bekend uit het heuvelland van het Gooi en van de provincie Utrecht. Behalve de bovengenoemde heuvels, die zijn opgegraven door Dr. Remouchamps en door Dr. Bursch ³⁾, en de ontdekkingen van Dr. van Giffen bij de Lage Vuursche en bij Soestdijk ⁴⁾ kan men enkele losse vondsten noemen: scherven van een „cinerary urn” uit de buurt van Hilversum ⁵⁾, een klokurn uit Huizen ⁶⁾, een beker uit de buurt van Doorn ⁷⁾, een fragment van een klokurn uit Maarn ⁸⁾. Door deze vondsten blijkt het gebied verbonden te zijn met het centrum van de cultuur der bekers. Dit centrum moet men op de Veluwe zoeken.

Daar, op de Veluwe, liggen de vindplaatsen dicht bijeen, voornamelijk in de omgeving van het Uddelermeer ⁹⁾. Uit die streek stammen ook de fraaiste exemplaren van de eigenaardige ceramiek, die de cultuur der bekers kenmerkt. Het zijn ware pronkstukken van pottenbakkerskunst, gevoelig van vorm en zeer smaakvol versierd, de oudste waarlijk kunstwerken, die op den bodem van Nederland zijn ontstaan, en als zoodanig nog veel te weinig gekend en bewonderd ¹⁰⁾.

Uit het gedeelte van ons land ten zuiden van de groote rivieren kan men slechts enkele vondsten noemen. Klokbekers bevinden zich in het Stedelijk Museum ¹¹⁾ en in het Museum-Kam te Nijmegen, gevonden in het midden van de stad en te Malden ¹²⁾. Uit Neerbosch stammen klokbekers in het museum te Leiden ¹³⁾. Bij Wychen in het Rijk van Nijmegen heeft Dr. Bursch heuvels ontgraven, die tot deze cultuur behooren ¹⁴⁾. In de buurt van Oss (N. Br.) ontdekte hij in een „koepelgraf” een fraaie „klokbeke”, overeenkomend met het type dat op de Veluwe wordt gevonden ¹⁵⁾. De heuvel van Goirle (N. Br.), dien wij noemden, bevatte geen ceramiek. Fragmenten zijn aan het licht gekomen in het grafveld van De Hamert bij Venlo ¹⁶⁾, in de buurt van Posterholt bij Roermond ¹⁷⁾ en bij Waubach niet ver van de Duitse grens bij Heerlen ¹⁸⁾. Zeer merkwaardig is een ontdekking, waarover nog slechts weinig is bekend gemaakt. In de buurtschap Zevenbergen, op korten afstand ten zuidoosten van het bekende hotel De Plasmolen, op een terrein van Mr. J. Santman te Nijmegen, heeft Prof. Dr. C. W. Vollgraff een opgraving verricht ¹⁹⁾. De opgraving gold een kuil van 46 m. lengte, 26 m. breedte en 3.60 m. diepte, blijkbaar een praehistorische vergaderplaats. De ingang ligt precies in het oosten. Naast den kuil bevinden zich eenige grafheuvels en men zal moeten aannemen, dat de kuil als vergaderplaats uit den zelfden tijd als de heuvels dateert. In den top van een der heuvels was eenige jaren geleden een fraai versierde urn uit de eerste helft van het tweede millennium v. Chr. ontdekt. De op-

(1) N. Rott. Ct. 7 Juni 1929. — Van Giffen, *Die Bauart* blz. 160, afb. 111; Bursch *t.a.p.* blz. 80 en 101. — Verg. over deze vondst ook hier boven. (2) Bursch, *t.a.p.* blz. 80, pl. I 3. (3) Verg. de voorwerpen afgeb. bij Stampfuss, *Die jungneol. Kultur*, pl. I 9 en 11, V 22.

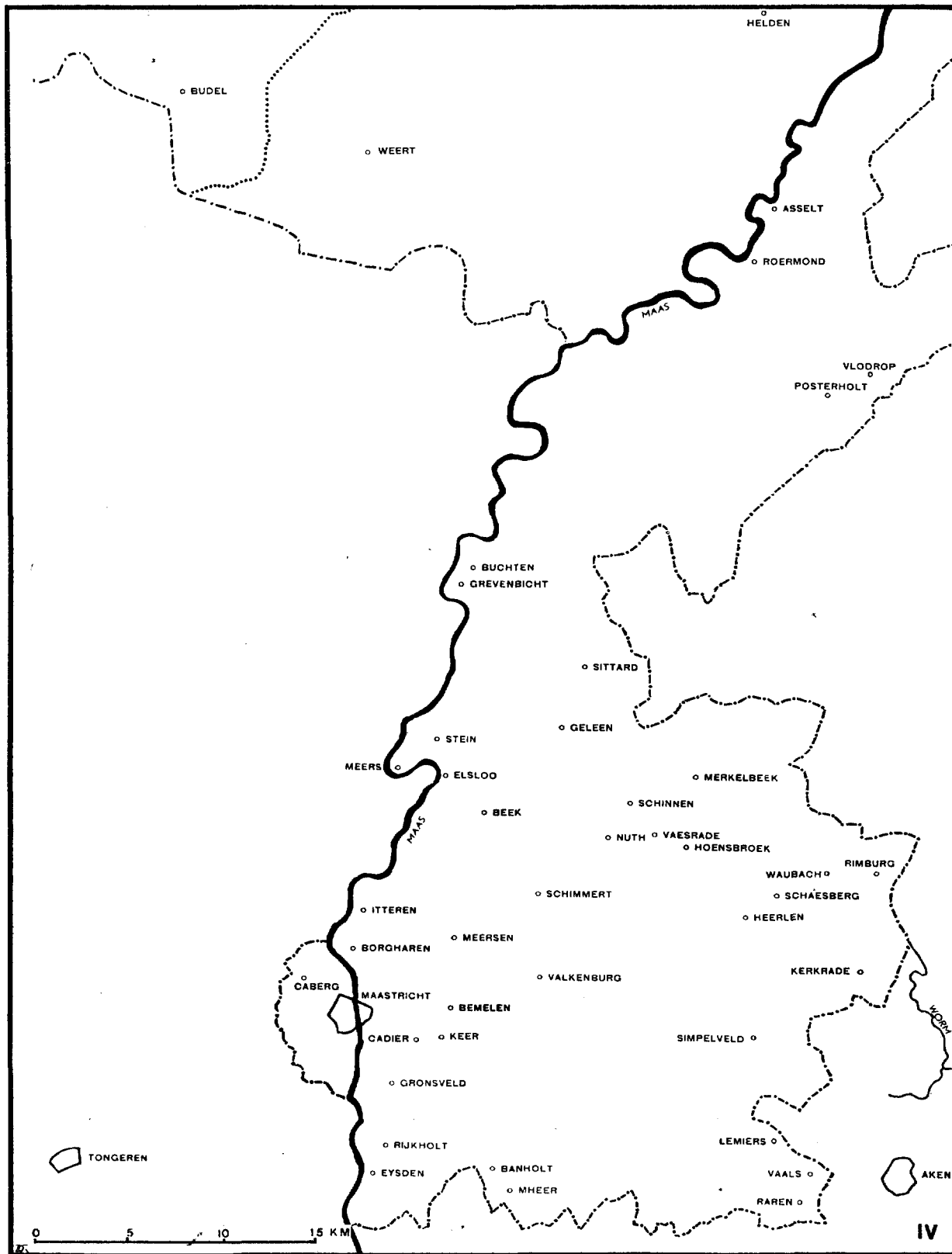
(4) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 60—62, afb. 51—55; blz. 128, afb. 92. (5) Bursch, *t.a.p.* blz. 81, afb. 73; verg. J. Abercromby, *A study of the bronze age pottery of Great Britain and Ireland* (1912). (6) Bursch, *t.a.p.* blz. 82, pl. V 3.

(7) G. van Hoorn, *Versl. Prov. Utr. Gen.* 1928, blz. 57—60. (8) G. van Hoorn, *Gids Verz. Utrecht* (1928), blz. 7, fig. 3. — Beide stukken bij Stampfuss, *t.a.p.* pl. XII 8 en 16. (9) Bursch, *t.a.p.* blz. 82—90.

(10) Afbeeldingen vindt men bij de verhandeling van Dr. Bursch en bij Holwerda, *Geschiedenis van Nederland*, I (1935), blz. 27. (11) Bursch, *t.a.p.* blz. 91, pl. IV 4, 5, 6 en 15. (12) M. A. Evelein, *Gids Mus. Kam* (1930), blz. 100; verg. Stampfuss, *t.a.p.* pl. IX 17. (13) *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 61.

(14) Bursch, *t.a.p.* blz. 59 en 91, pl. III 12, 13, 15 en 16, II 2. (15) N. Rott. Ct. 18. Aug. 1935.

(16) Holwerda, *Das Gräberfeld von De Hamert*, Hügel 99 en 100, Afb. 26. (17) Bursch, *t.a.p.* blz. 92, pl. V 4. (18) Bursch, *t.a.p.* blz. 92. (19) C. W. Vollgraff, *Alg. Handelsblad*, 27 Aug. 1934.

graving bracht een aantal graven aan het licht uit het laatste deel van het neolithicum. Een greppel om den heuvel en paalgaten, die werden ontdekt, verschaften eenige gegevens over den bouw.

In het zuiden is de cultuur der bekers, naar het schijnt, niet meer dan een uitlooper van het centrum zonder eigen beteekenis. Maar in de noordelijke zone heeft zij een duidelijk sprekend karakter en daar herkent men ook verschillende elementen. Wat de ceramiek betreft, vindt men in het midden van ons land vooral „klokbekers” en „zonebekers”. Deze cultuur is in het noorden slechts weinig vertegenwoordigd; daar overheerschen de „touwbekers”. Naar de meening van Dr. van Giffen ¹⁾, is het evenwel niet mogelijk een betrekking vast te stellen tusschen de vormen van begraven en de vormen der bekers.

Wij zullen ons thans vooreerst bepalen tot de vormen van constructie bij de heuvels. Het onderscheid is daarbij zóó groot, dat men zal moeten denken aan verschillende soorten van bevolking of wellicht liever nog aan verschillende vormen van cultuur. Men kan het onderscheid nog in den bronstijd, dus na het jaar 1700 v. Chr., vervolgen; maar dan schijnen de verschillende vormen toch te versmelten tot een geheel.

Bij de heuvels met een houten constructie onderscheidt Dr. van Giffen drie groepen. De eerste groep wordt gevormd door de palissadeheuvels, overeenkomend met de „woodhenges” in Engeland ²⁾. Het bekendste voorbeeld is de heuvel van Harendermolen ³⁾. In de laatste jaren heeft Dr. van Giffen nog verschillende heuvels van dien aard opgegraven, voornamelijk in Drente, maar ook in Friesland en in Utrecht ⁴⁾. — Tot de tweede groep behooren de „bijkorfheuvels”. In deze grafmonumenten werd boven de plaats, waar de doode was bijgezet, een hut van grootere of kleinere afmetingen aangetroffen. Als voorbeeld was eerst een heuvel op het Noordsche veld bij Zeyen in Drente bekend ⁵⁾; later heeft Dr. van Giffen heuvels van dit type ook in Groningen, Friesland en Utrecht opgegraven ⁶⁾. — De derde groep zijn de heuvels met een enkel of met een dubbel cirkelvormig spoor in den bodem. Hun bouw is, naar de meening van Dr. van Giffen ⁷⁾, nog niet met zekerheid verklaard. Zij zijn reeds lang bekend en gewoonlijk worden de ronde sporen opgevat als de overblijfselen van een hut in den vorm van een koepel. Dr. van Giffen heeft zelf dergelijke heuvels opgegraven ⁸⁾. Maar de ruimte, die daarbij door een koepel zou moeten worden gedekt, is zoo groot, dat men aan zulk een constructie toch moeilijk kan denken.

Dr. Bursch heeft met zijn verdienstelijke onderzoekingen nog eens getracht de hypothese van de koepelvormige constructie met bewijzen te staven. Inderdaad kon hij sporen van liggende balken aantoonen in heuvels bij Putten ⁹⁾, Ootmarsum ¹⁰⁾ en Bennekom ¹¹⁾. Maar men krijgt uit de beschrijving toch niet den indruk, dat deze balken hebben behoord tot een koepel. Eerder zou men denken aan een wand, die om den heuvel was gelegd ten einde het afglijden van het zand te beletten. Zelfs meent Dr. Bursch enkele heuvels met een dubbele koepel, dus een koepel met twee schalen, te mogen reconstrueeren, onder anderen een heuvel op den Solscher Berg bij Garderen ¹²⁾. Maar zulk een bouw is toch wel zeer onwaarschijnlijk. Ook Dr. van Giffen heeft heuvels met twee concentrische

(1) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 39.

(2) M. E. Cunnington, *Woodhenge* (1929); verg. T. D. Kendrick, *Ber. Röm.-Germ. Komm.* 21 (1931), blz. 68—70. — Woodhenge is, volgens de meening van Mevrouw Cunnington, later dan de tijd der bekers.

(3) A. E. van Giffen, *Versl. Mus. Gron.* 1927, afb. 1; *Die Bauart*, blz. 40—45, afb. 25—29 en 31.

(4) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 45—67, afb. 32—53.

(5) *t.a.p.* blz. 122—124, afb. 82—83.

(6) *t.a.p.* blz. 124—143, afb. 84—104.

(7) *t.a.p.* blz. 143 en volg.

(8) *t.a.p.* blz. 164—175,

afb. 106—110.

(9) Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 43—45, afb. 39

(10) *t.a.p.*

blz. 61—63, afb. 58.

(11) *t.a.p.* blz. 52—53, afb. 47.

(12) *t.a.p.* blz. 69—73, afb. 66—68.

sporen in den bodem opgegraven. Bij een heuvel te Tinaarlool onder Vries (Dr.) is de buitenste kring, naar zijn meening ¹⁾, zeker afkomstig van een greppel, die geruimen tijd open heeft gelegen. Een dergelijke heuvel is te Odoorn ontdekt ²⁾. Daar waren ook de voorwerpen van belang, die in den heuvel werden gevonden, onder anderen, een bronzen dolk van vroeg type en vooral een paar gouden voorwerpen, „Goldhülsen”, als men wel in de groote steenen monumenten van Bretagne aantreft. Op deze wijze worden betrekkingen met de kust van Noord-Frankrijk voor het begin van den bronstijd zeer aan- nemelijk.

Nog sprekender zijn wellicht de gegevens, die men aan de vormen van de ceramiek kan ontleenen, gelijk wij boven reeds met een enkel woord opmerkten. Duidelijk onderscheidt men bij de bekera twee typische vormen. Bij het eene type, de „geschweifte” bekera of „touwbekeera”, teekent het profiel zich af als een doorloopende, golvend getrokken lijn. De andere bekera, de „zonebekera” en „klokbekera” zijn meer uit onderdeelen opgebouwd, zoodat de hals duidelijk is gescheiden van den schouder. Op deze wijze ver- raden de twee typen een verschillend gevoel voor vormen. Het eerste kan men zuiver ceramisch noemen; het tweede is meer tektonisch gedacht. Ook in Engeland vindt men de beide vormen van bekera naast elkander ³⁾. Men mag dus op grond der verschillende typen van ceramiek niet dadelijk besluiten, dat de bevolking van ons land in den tijd der bekera uit twee groepen was samengesteld. Evenmin levert het verschil bij de vormen van bijzetting der dooden daarvoor een overtuigend bewijs ⁴⁾. Eerder moet men denken aan invloed van cultuur uit verschillende streken. Voor de heuvels met een palissade, de Nederlandsche „woodhenges”, heeft men wel gesproken van navolging der Engelsche „stonehenges” ⁵⁾. Is dat denkbeeld juist, dan zijn er zeker betrekkingen met de Britsche eilanden geweest. Maar de heuvels met een palissade komen ook in Duitschland aan den Rijn voor. Wellicht mag men dus vermoeden, dat volkeren van het Oosten naar het Westen zijn getrokken.

Zooveel is duidelijk, dat er in den neolitischen tijd een levendig verkeer van volkeren moet zijn geweest. Reeds in ons land kan men opmerken, hoe de verschillende vormen van cultuur met elkander in verbinding treden. Voor de ceramiek van de Veluwe heeft men gedacht aan invloed van de ceramiek der hunnebedden ⁶⁾ en men heeft zeker het volste recht zulk een hypothese te opperen, daar de cultuur der hunnebedden ook op de Veluwe is gevonden. Te Weerdinge heeft Dr. van Giffen onlangs een heuvel opgegraven met een krans van steenen, die kenmerken van de cultuur der hunnebedden vereenigt met kenmerken van de cultuur der bekera ⁷⁾. De „zonebekera” vertoonen betrekkingen met ceramiek, die men aan den Neder-Rijn vindt; voor de „touwbekeera” moet men denken aan betrekkingen met Thüringen en met Jutland ⁸⁾. De cultuur der bekera aan den Neder-Rijn wordt gekenmerkt door een dergelijken rijkdom van typen als de cultuur in Neder- land ⁹⁾. Op die gronden heeft men gesproken van een invasie van volkeren langs den Rijn en langs de Overijsselsche Vecht ¹⁰⁾.

(1) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 164—166, afb. 106—107. (2) Van Giffen, *t.a.p.* blz. 166—175, afb. 108—110. (3) J. G. D. Clark, *Antiquity*, V (1931), blz. 415—426; verg. VI (1932), blz. 90—93.

(4) Dr. Bursch (*t.a.p.* blz. 97) betoogt, dat de vormen der graven belangrijker zijn voor het bepalen van de herkomst der bevolking dan de ceramiek. (5) R. Pittioni, *Wiener Praehist. Zeitschr.* 18 (1931), blz. 78, in zijn bespreking van het werk van Dr. van Giffen. (6) Bursch, *t.a.p.* blz. 101.

(7) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936 blz. 112—116, afb. 15. (8) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 179—180. (9) Verg. de verhandelingen van A. Schliz, geciteerd door Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 163.

(10) Bursch, *t.a.p.* blz. 108.

Willen wij de betrekkingen wat beter leeren kennen, dan zal het noodig zijn de verschillende vormen der cultuur en hun bijzonder karakter nauwkeuriger te doorvorschcn. Veel onderzoekingen, ook in de naburige landen, zullen daarvoor noodig zijn, onderzoekingen evengoed over den bouw der grafmonumenten als over de gevonden voorwerpen, vooral over de ceramiek. Bij de ceramiek hebben wij althans een zeker houvast. Het bijzondere type van vaatwerk, dat op de Veluwe wordt gevonden, het „Batavian type” van Abercromby, is voor ons land blijkbaar een inheemsch product, omdat de enkele exemplaren, die in Engeland zijn aangetroffen, daar zeker zijn ingevoerd. Voor de constructie der grafheuvels zijn wij zoo ver nog niet. Wij zullen dus de voortzetting van de studie op dit gebied moeten afwachten en ons voorloopig mogen verheugen over het vele werk, dat reeds is geschied, en over de vele problemen, die zijn gesteld. Ook deze problemen zullen mettertijd zonder twijfel tot een oplossing worden gebracht.

(Wordt vervolgd)

VARIA TOPOGRAPHICA

DOOR JHR. DR. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND †

II

Toen ik in 1922 om photographieën verzocht van de teekeningen van kasteelen door Roeland Roghman in het Britsch Museum te Londen, ontving ik er onder andere twee, welke met zekerheid niet werken van dezen meester te zien gaven. De eene stelde een onbekend kasteel voor en was gesigneerd *Beerstraten fec. 166* (het laatste cijfer was afgesneden); de andere gaf blijkens het opschrift te zien: Het kasteel van Wijk te Duurstede.

In deel IV van de door A. M. Hind bezorgde *Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish artists*, welke in 1931 het licht zag, worden deze twee teekeningen niet meer onder het werk van R. Roghman beschreven. Wij lezen daar, op blz. 33: . . . there is a large *View of a Castle* (1887-6-13-2) in the Museum, with an old inscription *Beerstraten fec.: 166*, which Dr. de Groot attributes to Roghman. I have left it with Anthonie Beerstraten, as I think the touch is rather different to Roghman, and nearer to the drawing of the *Town Hall after the Fire* in Amsterdam, attributed by Moes to A. Beerstraaten (Moes, *Original Drawings in Amsterdam*, I, 5). It is also very probably by the same hand as another drawing in the Department, a *View of the Castle of Wyck, at Duursteede* (1836-8-11-578), acquired in 1836 under the name of Waterloo, placed later with Roghman, and now attributed to A. Beerstraaten (an attribution accepted by Dr. de Groot).

Op blz. 147 van hetzelfde deel, waar zijn opgenomen Additions to Volume III, in welk deel op blz. 21 het werk van A. Beerstraaten was behandeld, worden de twee hier bedoelde teekeningen aan de lijst van diens werk toegevoegd, en wel volgender wijze (verkort):

Add. 2. *A Castle surrounded by a Moat.*

The inscription is early, though possibly not the artist's signature. It was placed some time after acquisition under Roghman, to whom Dr. C. Hofstede de Groot attributed it. Beerstraaten shows, I think, a more pointed touch in his drawing than Roghman, and I prefer to leave the present and succeeding drawing for that reason (as well as on account of the old attribution) under Beerstraaten.

Add. 3. *The Castle of Wijk bij Duurstede.*

Acquired as Anthonie Waterloo, and placed later under Roghman. It seems to me to have the more pointed touch characteristic of Anthonie Beerstraaten.

Op deze twee teekeningen wil ik hier even nader de aandacht vestigen.

De eerste (afb. 1) dient te worden thuisgebracht. Dit is niet moeilijk, want het in beeld gebrachte kasteel is zeer bekend. Het geeft zonder eenigen twijfel den achter- (Oost-) en zij- (Noord-) gevel weer van het kasteel te Warmond, hetwelk nog in wezen is, zij het ook sterk gemoderniseerd. Ter vergelijking geef ik eene teekening door A. Rademaker (afb. 2), welke het kasteel van dezelfde plaats en in denzelfden tijd weêrgeeft. Rademaker zal Warmond waarschijnlijk niet aldus ter plaatse hebben geteekend, doch een ouder origineel hebben gevolgd, doch dit kan hier verder buiten beschouwing blijven.

Dat de in het Britsch Museum bewaarde teekening van de hand van Beerstraten is, komt ook mij alleszins waarschijnlijk voor. Mogelijk zal ik eene volgende maal gelegenheid hebben ander werk van dezen meester te doen reproduceeren en daardoor vergelijking in breederen kring vergemakkelijken. Thans bepaal ik er mij toe de tweede te Londen bewaarde en mede aan Beerstraten toegeschreven teekening, voorstellende het slot te Duurstede, weêr te geven (afb. 3), ten einde te doen uitkomen, dat wij hier stellig met werk van andere

hand (dan van Beerstraaten) te maken hebben. Ook wil ik hier doen zien, dat deze tweede teekening geenszins aan R. Roghman kan worden toegeschreven. Zij, die met het werk van Roghman eenigermate vertrouwd zijn, zullen bij beschouwing van het vervallen gedeelte ter zijde van den grooten ronden toren dadelijk overtuigd zijn, dat hier aan Roghman, die zoo bij uitstek architectonisch juist wist af te beelden, niet mag worden gedacht. Het bewijs kan echter tot volkomenheid worden gebracht door hier tevens te reproduceeren de door Roghman ontwijfelbaar vervaardigde en ook gesigeneerde teekening van het slot te Duurstede — van dezelfde zijde gezien —, welke ik voor eenige jaren in het Albertina-Museum te Weenen mocht terugvinden (afb. 4).

Nu ik hier toch afbeeldingen van het kasteel te Warmond heb gegeven, kan ik niet nalaten van deze gelegenheid gebruik te maken dit huis ook van de voorzijde te doen kennen en daarbij tevens de aandacht te vestigen op werk aan Pieter Breugel den oude ten onrechte toegeschreven.

In 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam bevindt zich onder het werk van Claes Jansz. Visscher (portef. no. 376) eene serie van 26 gravures, welke aanvangt met een titelblad, waarop staat: *Regiunculae, et villae aliquot ducatus Brabantiae, à P. Breugelio delineatae, et in pictorum gratiam, a Nicolao Joannis Piscatore excusae, et in lucem editae, Amstelodami 1612.*

Deze serie heeft uit een topographisch oogpunt bezien weinig aantrekkelijks. Het moet den aandachtigen beschouwer echter aanstonds opvallen, dat de laatste gravure van deze genummerde serie uit den toon valt en een geheel anderen geest ademt.

Bedoelde gravure no. 26 (afb. 5) behoort hier niet thuis. Zij stelt het huis te Warmond van de Noord- en Westzijde voor en het is duidelijk, dat Pieter Breugel dit nimmer aldus kan hebben afgebeeld. Het kasteel te Warmond is namelijk tijdens het beleg van Leiden zwaar gehavend en is eerst ruim tien jaren daarna luisterrijk hersteld, in welken laatsten staat het hier is afgebeeld, dus niet veel vroeger dan omstreeks 1590 — veeleer nog later — en Pieter Breugel de oude is reeds in 1569 overleden!

Dat hier misvatting niet mogelijk is en wij wel degelijk met het door mij genoemde huis hebben te maken, blijkt niet alleen bij vergelijking met afb. 2, maar beter nog onder het licht van eene andere teekening door A. Rademaker (afb. 6).

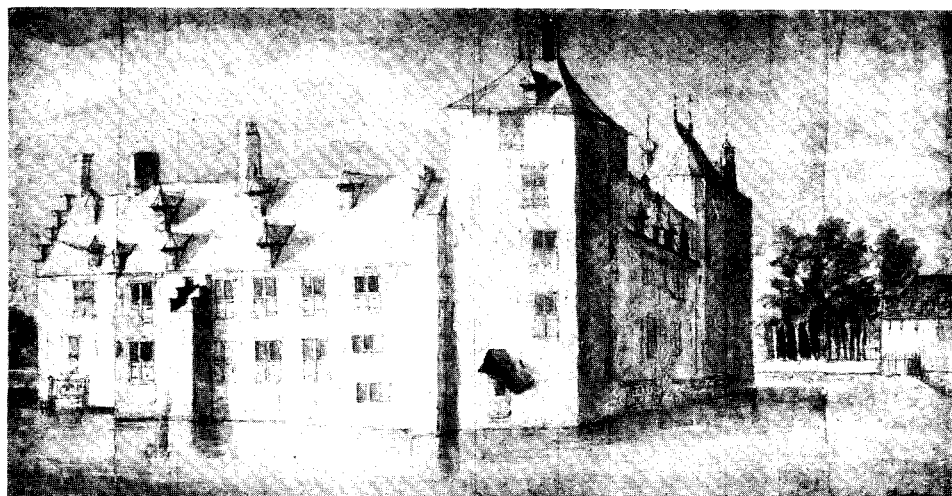
Op eene tweede merkwaardige gravure in deze serie van 1612 wil ik wijzen, namelijk op no. 22 (afb. 7). Ook hier hebben wij met eene edelmanswoning te doen, maar dit huis moet in tegenstelling met het zoeven genoemde reeds vóór 1561 zijn geteekend, want met enkele zeer ondergeschikte wijzigingen — voornamelijk in de stoffeering — komt deze gravure reeds voor in eene uitgave van genoemd jaar.

In René van Bastelaer's in 1908 verschenen werk „Les Estampes de Peter Bruegel l'ancien” is namelijk onder andere gereproduceerd eene uitgave getiteld: *Prædiorum Villarum et Rusticorum Icones Elengantissimae (sic) ad vivum in aere deformatae — Libro secundo, 1561. Hieronymus Cock excudebat cum gratia et privilegio, waarin onder no. 5 nagenoeg dezelfde gravure voorkomt (afb. 8).*

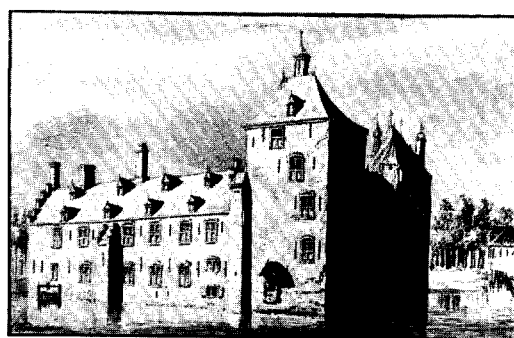
Hebben wij nu hier te doen met een huis in het hertogdom Brabant? Ik geloof het niet.

Mij is namelijk opgevallen de bijzondere overeenkomst van dit huis met een ander kasteel in de omstreken van Leiden, ons mede door R. Roghman in beeld gebracht en vrijwel van dezelfde plaats gezien. Ik bedoel het huis Oud-Alkemade (afb. 9), in de onmiddellijke nabijheid van dat te Warmond.

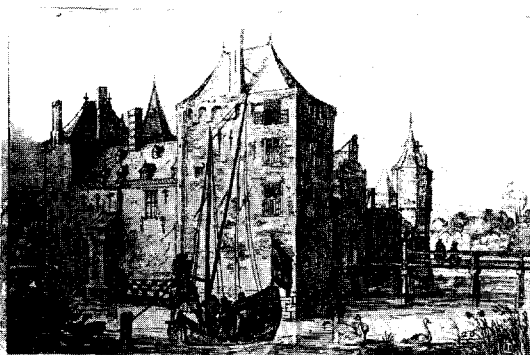
Hoe ik dit moet verklaren, weet ik niet, maar ik acht zulks wel van zoo veel belang, dat ik meen er hier de aandacht op te moeten vestigen.

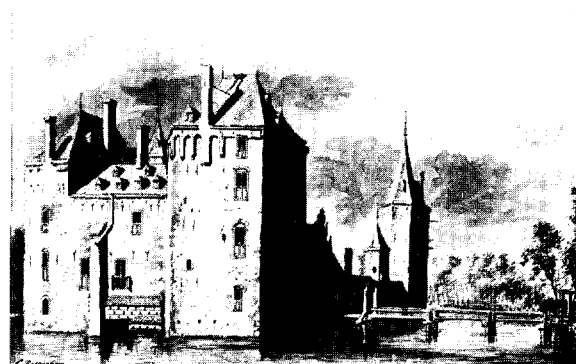
Afb. 1. Het Huis te Warmond door Anthonie Beerstraten.
Teekening in het Prentenkabinet te London, Britsch Museum (1877. 6. 13, 2).

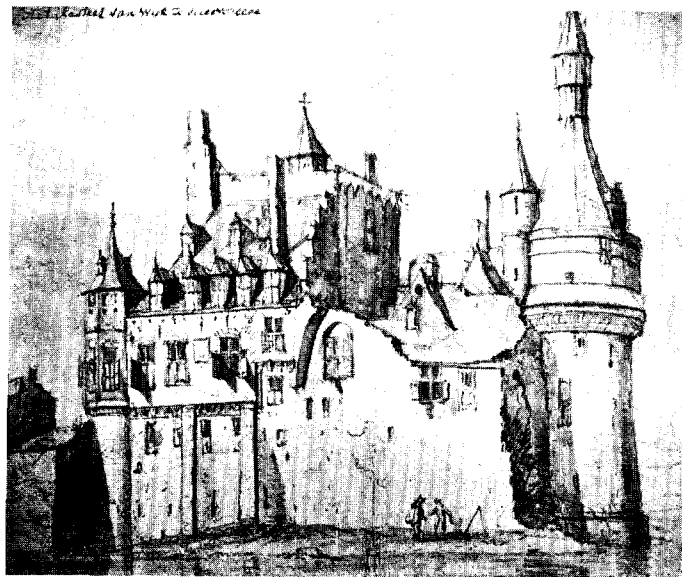
Afb. 2. „Warmond van agteren” door A. Rademaker.
Teekening in de verz. Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland.

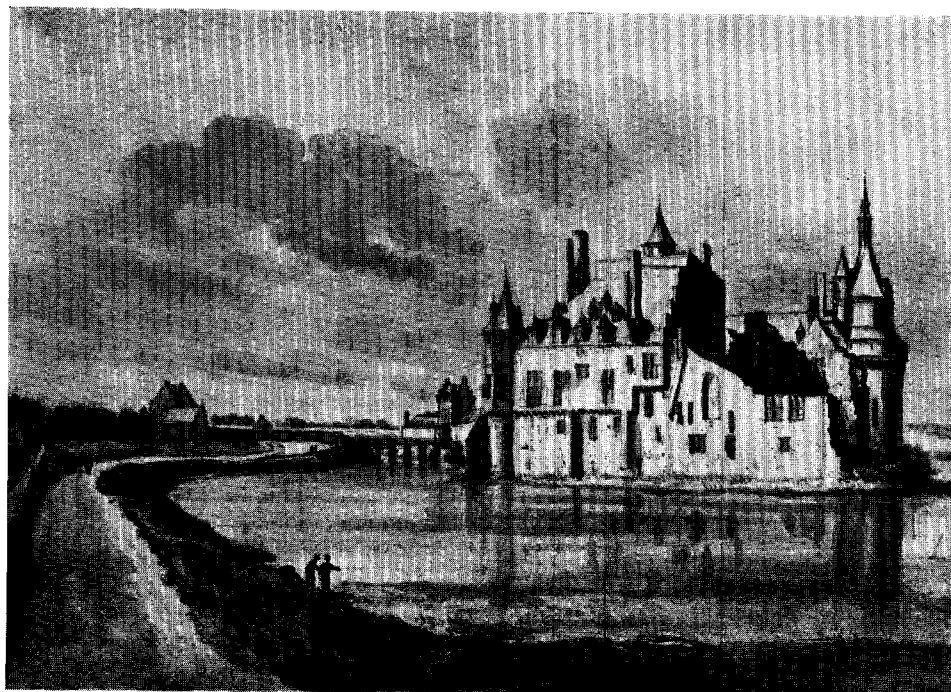
Afb. 5. Warmond van het N.W. gezien. Gravure
no. 26 uit *Regiunculæ et villæ aliquot ducatus
Brabantiaë* (1612).

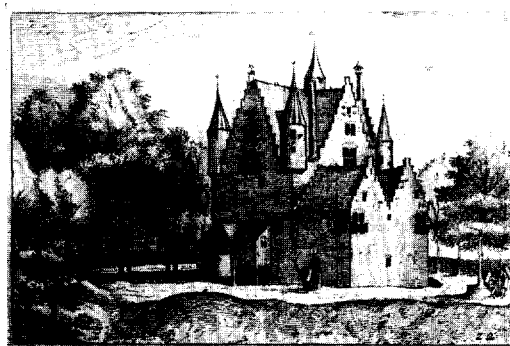
Afb. 6. „'t Huis te Warmond, a^o 1589” door
A. Rademaker. Teekening in de verz. Jhr. Mr.
W. A. Beelaerts van Blokland.

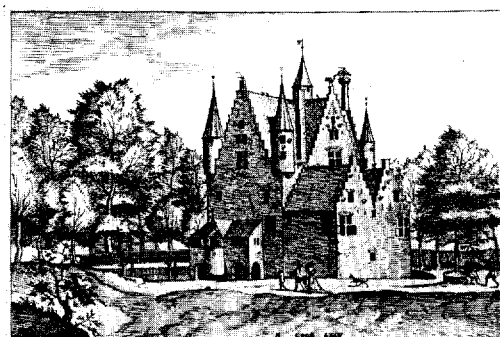
Afb. 3. „Het kasteel van Wyk te Duurstede.”
Londen. Britsch Museum (1836. 8. 11. 578).

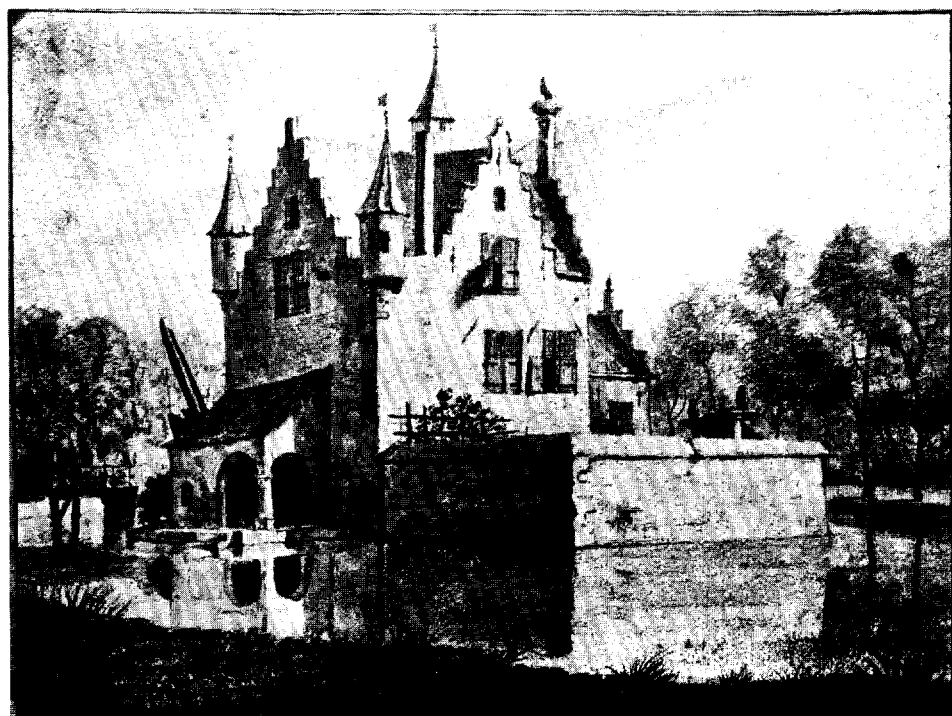
Afb. 4. Het Slot te Wijk bij Duurstede door Roelant Roghman.
Albertina-Sammlung, Weenen.

Afb. 7. Het Huis Oud-Alkemade bij Warmond.
Gravure no. 22 uit *Regiunculæ et villæ aliquot ducatus Brabantiae* (1612).

Afb. 8. Het Huis Oud-Alkemade bij Warmond.
Gravure no. 5 uit *Prædiorum Villarum et Rusticorum Icones* (1561).

Afb. 9. Het Huis Oud-Alkemade bij Warmond door Roelant Roghman (c. 1646).
Teekening in de verz. Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland.

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DEN BINCKHORST

DOOR J. RENAUD

Aan den Trekvliet bij Den Haag ligt een bekoorlijk gebouwtje met een aardig torentje, bekend als het kasteel de Binckhorst. Al heel vroeg komt de naam in de geschiedenis van het Graafschap Holland voor. Zoo wordt er in 1076 melding gemaakt van Jonker Evert van den Binckhorst, die Graaf Dirk den Vijfden bijstaat in de belegering van het slot IJsselmonde en evenals de Heer van Arkel in den strijd bleef met vele van zijn mannen.

In 1308 vinden we voor het eerst het kasteel den Binckhorst genoemd, wanneer Symon van Benthem het aan Graaf Willem den Derden opdraagt. Symon van Benthem en zijn zonen — Jacob van den Binckhorst, Jan van Rosenburch, Symon van Teylingen — hebben een gewichtige rol gespeeld in het leven van hun dagen. Jacob van den Binckhorst haalde zich door zijn Hoeksche gezindheid de ongenade van Willem den Vijfden op den hals. Een onvermijdelijk gevolg daarvan was de belegering van zijn kasteel in 1350. Een geduchte sterkte kan de Binckhorst niet geweest zijn, want Gouthoeven verhaalt, dat de Graaf reeds na eenige dagen rameiens meester van het terrein was.

In 1359 slagen de Delvenaars erin, het inmiddels herstelde slot met den grond gelijk te maken; wel een bewijs, dat de kasteelheer zijn politieke overtuiging nog niet gewijzigd had. Spoedig moet weer een nieuwe huizinge gebouwd zijn, waarop onder anderen Jan van Arkel tijdens zijn tresorierschap vertoefd heeft. Omstreeks 1450 woont Dirk van Zwieten, de gunsteling van Philips den Goede, er en in 1464 wordt Dirk Pous Zijbrandsz., Griffier van den Hove, er mee verlijd. Tot 1563 hebben zijn nakomelingen den Binckhorst bezeten. Dan maakt Ridder Willem Snouckaert, als universeel erfgenaam van zijn vrouw Johanna Pous van den Binckhorst er aanspraak op. De erkenning van deze aanspraken wikkelde hem in een langdurig en onverkwikkelijk proces, dat tenslotte hiermee eindigde, dat de Binckhorst aan den erfgenaam van den inmiddels overleden Ridder Snouckaert werd toegewezen. Deze, in Brugge wonend, droeg de bezitting onder zekere voorwaarden over op zijn jongeren broer Jacob, die als auditeur bij de Rekenkamer in Den Haghe verbleef.

Tot 1690 blijft het goed in het bezit van de familie Snouckaert; dan verkoopt Wilhelmina Snouckaert, weduwe van Willem de Nobelaer het kasteel. In 1727 geraakt Johan Huyman in het bezit van het vervallen buiten en verbouwt het tot een 18de eeuwsch landhuis. Weinig scheelde het, of het gebouw was in 1839 aan den slooper ten offer gevallen. Tot het begin van onze eeuw was echter zijn bestaan weer verzekerd. Toen kwam het leeg te staan en ging den weg van een gevallen grootheid. Het werd café, speeltuin, huurkazerne. Eindelijk kocht de gemeente Den Haag Den Binckhorst met het plan, het gebouw grondig te restaureeren. Mei 1935 kon echter pas aan dat voornemen gevolg worden gegeven; de stijgende jeugdwerkloosheid opende de mogelijkheid, verschillende werkzaamheden door de leerlingen van den Gemeentelijken Vakcursus te doen verrichten. Door de bereidwilligheid van den Heer van Zeggeren, den architect, kon schrijver dezes zijn lang gekoesterden wensch, een onderzoek in te stellen naar de bouwgeschiedenis van het kasteel, in vervulling zien gaan. Onnoodig te zeggen, dat hij van de opmerkingen van dezen deskundige meerdere malen een dankbaar gebruik kon maken. Ook van Dr. J. Kalf mocht hij desgevraagd veel medewerking ondervinden.

Een vluchtige beschouwing van het gebouw leert reeds, dat we romantische mijmeringen over een grijs verleden rustig kunnen laten varen. Het formaat van den gebruikten steen en de zwaarte van het muurwerk sluiten elke gedachte aan een Middeleeuwsch bouwwerk buiten. Zij leert tevens, dat het gebouw niet van den aanvang af den vorm heeft gehad, waarin wij het nu kennen. Voor het front staande valt het ons dadelijk op, dat de vleugel, die met een halven trapgevel tegen den toren aangeleund staat, van onder tot boven door een naaldvoeg daarvan gescheiden is. Aan den linkerkant loopt een dergelijke voeg tusschen het tweede en derde raam. Hierdoor was de richting van het onderzoek wel eenigermate bepaald en de vraag rees, welk van deze drie in het front te onderscheiden gedeelten tot de kern van het gebouw gerekend moest worden en in welken tijd deze kern dan wel ontstaan was.

Bij mijn ontdekkingstochten in het verleden van den Binckhorst, kwam mij een prent onder de oogen, die het beleg en ontzet van Leiden in beeld brengt. Een overigens heel bekende prent, die ook Fruin in een van zijn werken heeft doen reproduceeren. Hierop komt een afbeelding van den Binckhorst voor, die wij de oudste van de ridderhofstad kunnen noemen. Duidelijk zijn te onderscheiden een rechthoekig gebouw met rechts daarvan een traptoren. Het kan zijn, dat het geteekende bosch nog een en ander aan het oog onttrekt; zoo niet, dan is het onaannemelijk, dat we hier nog den middeleeuwschen Binckhorst voor ons zien, waar bijvoorbeeld Lodewijk Pous met zijn negen kinderen huisde. Het ligt nu voor de hand, dat dit bouwwerk vóór 1574 verwoest is. Een vage herinnering aan een alles vernietigenden brand spreekt uit de woorden van den dichter:

„En wierd door 't nijdigh vier ten gronde afgebrandt
wt wiens asch dijn hoog huys zijn hoofd heeft opgesteken,
Doch met zijn matig lijf 's nijds scherpen tand ontweken,
behoudend evenwel zijn overoude recht,”¹⁾

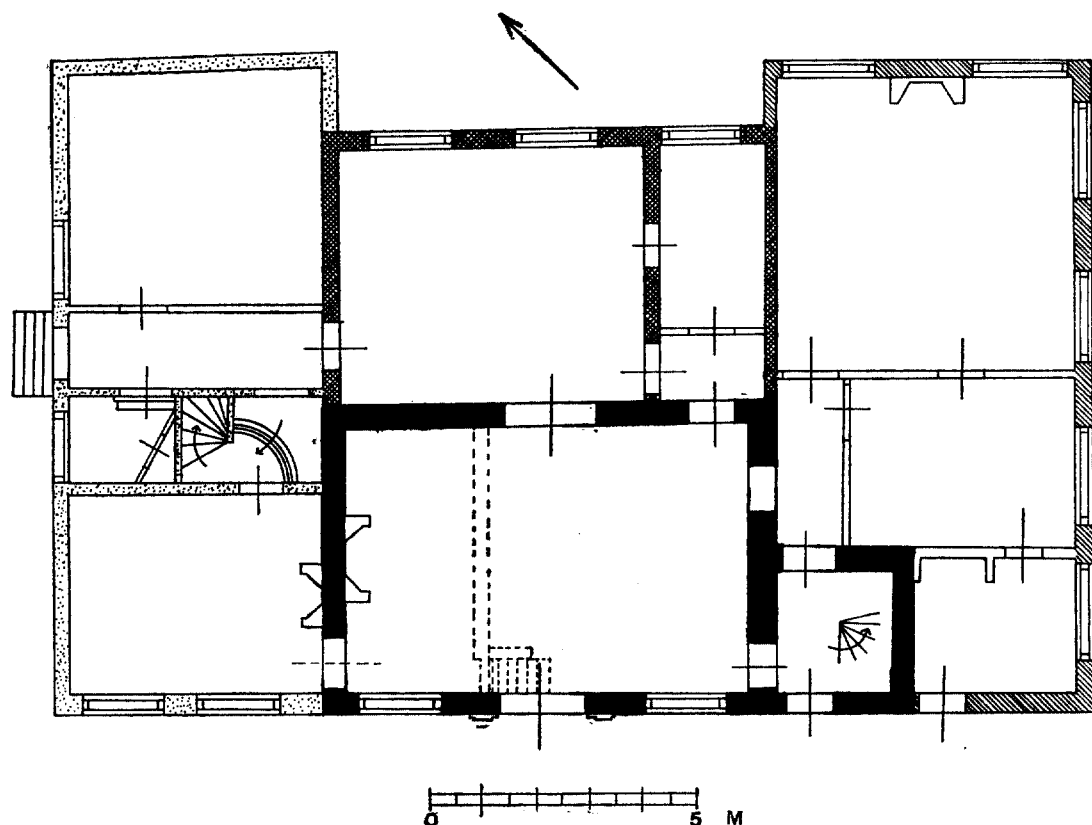
Geven de bescheiden grond tot bepaalde vermoedens, vrijheid tot een besliste dateering geven zij toch niet. Maar vast staat, dat men onmiddellijk een nieuw huis op de puinhoopen van het oude zette. Gaan we even uit van de onderstelling, dat de gravure van 1574 inderdaad de voorganger van de kern van het tegenwoordige gebouw in beeld brengt, dan zou deze welhaast gelijk en gelijkvormig met die kern geweest moeten zijn, staande op dezelfde fundamenten en eveneens met het front naar den Trekvliet. Want de kaart van Floris Balthasar uit 1611 geeft een afbeelding van het front, waarop een vleugel en rechts daarvan een toren te zien is, terwijl deze voorkant naar den Vliet gekeerd is. Een schriftelijke vermelding van het gebouw is over in een oorkonde van het jaar 1595, waarin Jacob Snouckaert II zich bezitter van de hofstede den Binckhorst noemt. Dat ten slotte de afbeeldingen niet op fantasie kunnen berusten en Philibert van Borsselen met recht van het „matig lijf” van Snouckaert's huizinge mocht spreken, kwam vast te staan door het onderzoek aan het gebouw zelf.

De binnenmuur tusschen II en III liep tot de daklijst als zware buitenmuur op en was naar de zijde van III zorgvuldig afgevoegd. Zoo was het ook met den scheidingsmuur tusschen II en V, die op zolder in een met vlechtingen afgewerkten topgevel eindigde; het afgevoegde muurwerk naar V toegekeerd. Op de eerste verdieping was in een klein

¹⁾ Philibert van Borsselen in: „Het Lof des Ghelucksalighen ende Gherustmoedigen Landlevens van Jonckheere Jacob Snouckaert, Heere van den Binckhorst. Amsterdam, 1613.

tot IV behoorend vertrekje een stuk pleister van den torenmuur gevallen. Ook hier ver-
toonde zich een buitenmuur. Overal, waar we nu volgens de beide besproken afbeeldingen
en de daarop gebouwde onderstelling schoon werk moesten vinden, kwam dat ook bij
nader onderzoek te voorschijn. Dichtgemetselde vensters verrieden hier en daar, welke
wijzigingen de latere groei van het gebouw noodzakelijk maakte.

Het heeft er overigens allen schijn van, dat dit oudste gedeelte in groote haast en
met weinig middelen gezet is. Noch de zaal, noch de toren — hiermee in verband gemet-
seld — is behoorlijk gefundeerd. Op de puinhoopen van het oudere huis heeft men een-

I & II ■ ± 1570 III ■ ± 1590 IV ■ 1616 V ■ ± 1625

Plattegrond van den Binckhorst met aanwijzing der bouwperioden
naar de opmeting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

voudig eenige lagen moppen — daartoe uit de afbraak bijeengezocht — gelegd, waarop
de tweesteens-muren werden opgetrokken. Voor den toren heeft dit tot gevolg gehad, dat
deze nu ongeveer 60 cm. uit het lood staat. Het formaat van de hieraan verwerkte vrij
harde roode steen is $19\frac{1}{20} \times 9\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ cm. (tien lagen: $54\frac{1}{2}$ cm.).

Jacob Snouckaert, die in 1566 het goed op zekere voorwaarden ontvangen had, zooals
reeds medegedeeld is, begon dadelijk het verwaarloosde bezit — Willem verkeerde in
een voortdurende geldverlegenheid — op te knappen. Zoo schrijft hij in een brief van
15 Maart 1567 aan zijn broer:

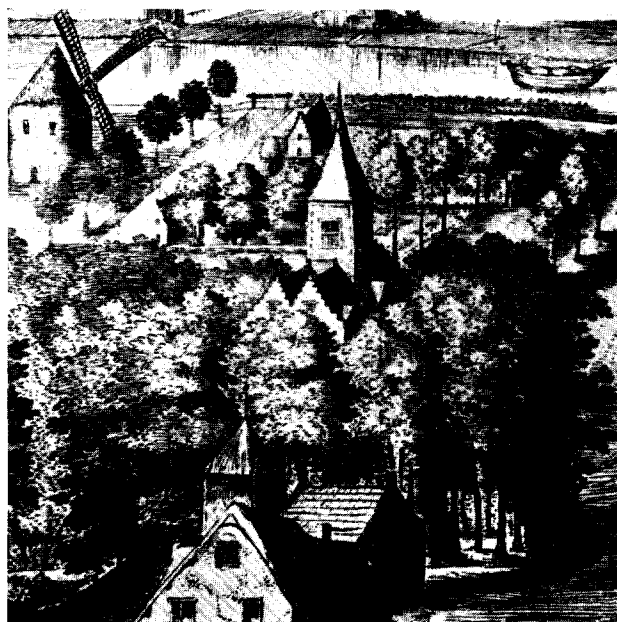
„..... ende sal alle jaeren groote costen daeraen leggen, hebbende alreede een groote eicken dreve gemaickt, behalve vijftien duysent ellse die ick binnen XIII daghen hebbe doen planten sonder de willige boomen, esschen ende andere die ick van den jaere aldaer geset hebbe/ende den lande die ick van den hoochte in den laechte alree hebbe doen brengen met afkarren ende noch doen sall.”

Van het resultaat van zijn bemoeiingen heeft hij niet lang kunnen genieten. In 1572 week hij met de Spaansch gezinde Rekenkamer naar Utrecht uit en overleed daar in 1576. Daar zijn financieele positie niet zoo bijzonder rooskleurig was en zijn weduwe groote schade had geleden door „deerste troubelen in Holland” gelijk zij haar verwanten schrijft, zullen zij den Binckhorst in goeden staat hebben kunnen houden, meer niet. Eerst hun zoon Jacob heeft zich toen hij meerderjarig werd op het goed gevestigd, nadat hij zich door verkoop van eenige bezittingen in Rijswijk de middelen zal hebben verschaft, om het gebouw te vergrooten en zoo bewoonbaar te maken.

De latere verbouwingen hadden het nog niet onmogelijk gemaakt na te gaan, welk gedeelte toen het bestaande kwam vergrooten. In de achterste ruimte van V zichtbaar liep over den scheidingsmuur tusschen III en V een naaldvoeg door het muurwerk, die zich tot in de fundeering voort scheen te zetten. De voet van den muur werd blootgelegd en wat daar voor den dag kwam, sprak wel een zeer duidelijke taal. De hoek van een klaarblijkelijk ouder gedeelte rustte op een koude laag van moppen, terwijl de lagen van het jonger verlengstuk van dezen wand van V over de versnijdingen waren gelegd. Het opgaand muurwerk was met specie bedekt, waarin de moeten wezen op een vroegere bedekking door tegeltjes. Hier en daar kwam echter het muuropervlak te voorschijn en tot onze voldoening bleek dit bij het oudere gedeelte weer uit afgevoegd metselwerk te bestaan. Op de eerste verdieping konden heele plakkaten pleisterwerk verwijderd worden en ook hier trof hetzelfde verschijnsel. Zelfs op zolder waren de gladde voegen onder de vele lagen witkalk duidelijk herkenbaar. De tegenovergestelde muur kon niet zoo grondig onderzocht worden, daar het aangrenzende gedeelte van IV als directieket gebruikt wordt en het allerlaatst onder handen zal worden genomen. De fundeering van dezen muur kon echter in III blootgelegd worden; zij was op dezelfde manier behandeld als die van den reeds besprokene, bestond uit dezelfde roode steen (formaat $19/20 \times 9/10$ cm. $\times 4\frac{1}{2}$ cm., tien lagen: $54\frac{1}{2}$ cm.) en was niet in verband gemetseld met het tot II behoorend verlengstuk. De balken echter van de eerste verdieping van IV staken met hun sleutelstukken door dezen muur heen, terwijl de gaten niet later ingehakt kunnen zijn. De oplossing voor deze schijnbare tegenspraak ligt hierin, dat het oorspronkelijke muurwerk maar tot op ongeveer 1.60 m. boven den vloer behouden was; het verdere werd bij den bouw van IV opnieuw opgetrokken.

Het ligt voor de hand, dat dit gedeelte van den Binckhorst aan vele wijzigingen heeft blootgestaan. Het verwonderde dan ook niet, dat in den achterwand de oude muur maar tot de eerste verdieping reikte, terwijl bij den scheidingsmuur tusschen III en V, waar we onze eerste ontdekkingen deden, de roode steen op ongeveer 1.15 m. boven den vloer van de eerste verdieping plaats maakte voor een gele steen, die soms na enkele lagen afgewisseld werd door een zachtere lichtbruine. De wijzigingen, waarop wij boven doelden, zijn een natuurlijk gevolg geweest van de gestadige vergrooing van den Binckhorst. Nu door een wolfsdak gedekt, zal III oorspronkelijk door een zadeldak gedekt zijn, waarvan de nok evenwijdig liep met die van II.

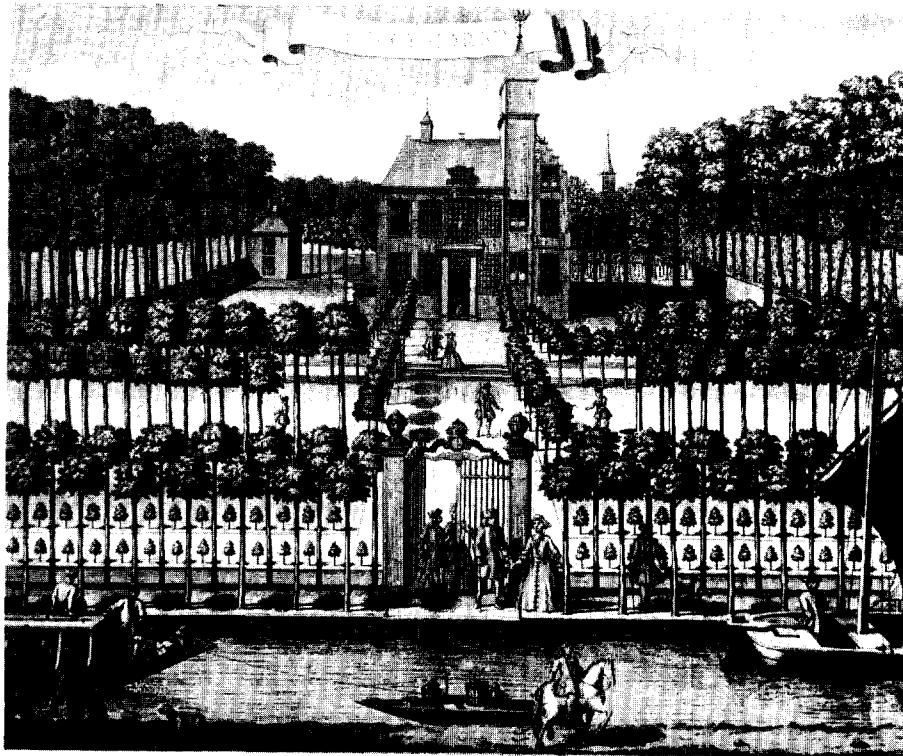
Van het kasteel in deze periode bestaat een afbeelding op een gravure van Joh. Londerzeel uit 1614, die een gezicht geeft op de N.O. zijde van de stad. Heelemaal juist heeft

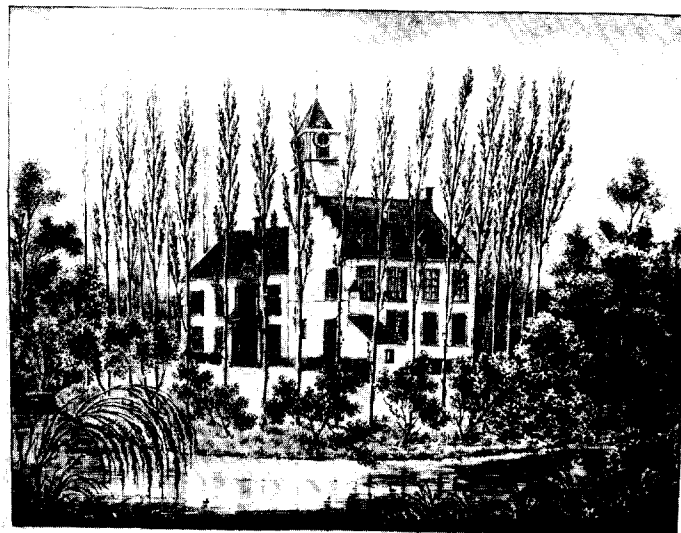
Afb. 1. De Binckhorst op de eenige bekende afdruk der gravure van J. Londerseel (1614), in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage.

Afb. 2. De Binckhorst naar een teekening van R. Roghman in Teyler's Museum te Haarlem.
[Cliché afgestaan door de Drukkerij Mouton & Co. te 's-Gravenhage].

Afb. 3. De Binckhorst in 1730.
Gravure in J. de Riemer's Beschrijving van 's Gravenhage I (Delft, 1730).

Afb. 4. „Het Huis Den Binckhorst aan de voorzijde te zien”
Steendruk door Joh. Bemme († 1841).

Afb. 5. De Binckhorst in 1912.

Afb. 6. De Binckhorst in 1925.

Afb. 7. Sluitsteen.

Londerzeel Den Binckhorst hierop niet weergegeven (afb. 1). De ligging van toren en vleugels ten opzichte van elkaar stemt niet overeen met de werkelijke, zooals het onderzoek ons die leerde. De teekenaar zal zich door zijn fantasie — die hij bij deze tekening noodzakelijk moest laten werken — tot een scheeve voorstelling hebben laten brengen. Maar in de samenstellende elementen, een toren en twee achter elkaar liggende vleugels, is de afbeelding zeker juist. In dezen tijd ook heeft Philibert van Borsselen het landleven van Jonkheer Jacob Snouckaert op den Binckhorst bezongen. Zijn schilderingen van de heerlijke omgeving doen eenigermate vermoeden, waartoe de bemoeiingen van 's jonkheers vader een veertigtal jaren te voren hebben geleid.

In het jaar 1614 huwt de kasteelheer en al spoedig acht hij het dan noodzakelijk zijn huis te vergrooten. Hoewel we over deze onderneming vrij uitvoerige gegevens verwachten te vinden, bleef het resultaat van het onderzoek in het huisarchief van Baron Snouckaert van Schauburg, die mij als immer met de meeste bereidwilligheid inzage van de betreffende stukken gaf, beneden de raming. Gelukkig komt in de inventaris, opgemaakt in October 1619 na den dood van Jacob II een hoofdstukje voor, getiteld: „Timmeragiën aen het Huys van den Binckhorst.” Ter inleiding vertelt de weduwe, dat haar man geen aantekeningen gehouden heeft van leveringen en betalingen, zoodat zij slechts kan opgeven te weten van een 2500 £., die aan het bouwen besteed zijn. Bovendien had zij zelf nog enkele posten betaald, waarvan de voornaamste hier volgen:

„Item aen Claes michelsz. Glaessemaker voor alle de nieuwe glazen . . . 121 £. 3 Sch.”

„Noch bij de selve betaelt aen Mathijs den metselaer voor 't maken
van den Berg daer het Huys op staet ende overwercken . . . 32 £. 18 Sch. 8 D.”

„Noch voor het dak op te nemen ofte meten 1 £. 10 Sch.”

„Noch aen den Brouwer van den Haeghe aen bier voor de werck-
luyden ingeleyt ofte gehaelt int jaer sestienhondert sestien
volgens de quitantie 38 £.”

Deze laatste post vooral opende de mogelijkheid te bepalen, waar de aanbouw gezocht moet worden. Op den Z.O. hoek van IV bevindt zich een zandsteen zonnwijzer, waarvan het bovenste deel door verweering verdwenen is. Het jaartal, dat in den zonnwijzer gebeiteld is, werd daardoor feitelijk onleesbaar, al kon men dan nog 1010 onderscheiden. De nullen zijn niet gesloten, zoodat men recht had te vermoeden, dat hier 1616 gestaan heeft. De post in den inventaris rechtvaardigt het, dat jaartal zoo te lezen en geeft dan revens de gelegenheid vast te stellen, dat de toevoeging van IV een volgende fase was in den groei van het huidige complex. De ontlastingsbogen boven de ramen in den Z.O. gevel zijn zeker niet met die dateering in strijd.

Wat echter aan te vangen met „den Berg daer het Huys op staet”? Het onderzoek van de fundeering zou ook hier het antwoord geven. Bij het blootleggen daarvan bleek deze een eind den grond in te gaan, hier en daar ongeveer 90 cm., soms echter nog dieper. Dit werk nu is het eenige, waarop de benaming „Berg” zou kunnen slaan. Waar de achterwand van III op IV stoot, deed zich iets eigenaardigs voor. De muur scheen hier vrij ondiep gefundeerd op moppen. Bij verdere uitgraving kwam onder de moppen een stuk metselwerk te voorschijn van allerlei stukken en brokken. Dan volgden vier lagen groote gele moppen. Redelijkerwijs mocht men hier een overblijfsel van het middeleeuwsche kasteel

in zien. Deze vier lagen rustten echter weer op negen lagen van de soort steen, aan dezen vleugel verwerkt. Ten slotte stond dan deze ruim twee meter diepe grondslag op een middeleeuwsch muurwerk. Is dit onder meer het onverwachte karweitje geweest, dat door Mathijs onder den post „overwercken” (meer doen dan men aangenomen heeft) wordt verantwoord?

Aan den voorkant, waar de halve trapgevel tegen den toren aanleunt, heeft hij er maar een slag naar geslagen. De hoek gaat diep den grond in, terwijl op ongeveer 1 m. vandaar de diepe fundeering plotseling afbreekt, waarna de versnijdingen nauwelijks onder den beganen grond liggen. Het terrein raakt hier steeds sterker met puin gemengd; hij oordeelde den ondergrond zeker vast genoeg. De in dezen vleugel verwerkte steen is op de breuk rood met gele aderen, soms overwegend geel met roode aderen (formaat $18 \times 9 \times 4$ cm., tien lagen 48 cm.). De achtergevel moet in latere jaren vernieuwd zijn. De sporen in het muurwerk en de andere soorten steen — lichtbruine, groote gele en kleine gele van $16 \times 7 \times 3\frac{1}{2}$ cm. — wijzen hierop. Om de verschillen niet al te zeer in het oog te doen loopen, was deze gevel gesausd ¹⁾.

Niet lang na IV moet V gezet zijn. Daar de muren van dit gedeelte een ware staalkaart vormen van verschillende steensoorten, is het moeilijk na te gaan, wat nu eigenlijk de oorspronkelijk gebruikte steen is. Terwijl de kelder geheel bestaat uit een steensoort, gelijk aan die van IV, vindt men in dezen vleugel ook een harde gele steen van $17/18 \times 8 \times 3\frac{1}{2}/4$ cm. en de kleine gele steen van den achterkant van IV. Vanaf 1 meter $8 \times 3\frac{1}{2}/4$ cm. en de kleine gele steen van den achterkant van IV. Vanaf 1 meter boven den vloer van de eerste verdieping tot boven aan toe bevindt zich weer een gelijksoortige steen als aan IV. Dit staat in verband met de latere ophooging van V. De hoogte van tien lagen wijken op verschillende plaatsen van elkaar af (47 cm., $48\frac{1}{2}$ cm., 49 cm. en $50\frac{1}{2}$ cm.). Zoo niet immer, dan is zeker hier reden te over, dit middel tot dateering of bepaling der betrekkelijke ouderdom met voorzichtigheid te hanteeren.

Bij een gelijk grondplan had de Binckhorst toch nog niet het uiterlijk van het tegenwoordige kasteel. Een mooie tekening van Roghman (afb. 2) vertoont een heel wat waardiger verblijf. De trapgevels brachten levendigheid in het vooraanzicht van het gebouw. Volgens deze afbeelding moet V vroeger lager geweest zijn. Boven wezen wij reeds op het hiermee in verband staande voorkomen van andere steen in het muurwerk van de eerste verdieping. Nog omstreeks 1680 moeten deze trapgevels het gebouw gesierd hebben. In 1690 gaat het in andere handen over. Nieuwe bezems vegen schoon en het laat zich denken, dat de eigenaar verschillende veranderingen aangebracht heeft. Hij bracht waarschijnlijk II en V onder hetzelfde dak; een tekening van 1725 toont de gevolgen van zijn voorzieningen, waardoor veel moois verloren ging.

De kaart van Krukius uit 1712 beeldt het kasteel af met ver naar achter uitspringende vleugels, waardoor de schijn gewekt wordt, als zouden zij een kleine hof insluiten. Gelijk we gezien hebben, bevestigen de feiten dit echter niet.

Johan Huyman, een Rotterdamsch koopman op zoek naar een buiten met een verleden, kocht in 1727 de hofstad aan. Daar deze in zeer vervallen toestand verkeerde, liet hij het huis in den stijl van zijn dagen restaureeren. De Riemer verlucht zijn beschrijving van 's Gravenhage met een gravure, die het landhuis van Huyman weergeeft. (afb. 3) Ramen zijn verplaatst en vergroot; hier en daar bleef een overblijfsel van een ontlastingsboog in het muurwerk de vroegere plaats aangeven. De deur en de recht daarboven aangebrachte

¹⁾ Niet onmogelijk, dat bij den bouw van 1616 ook de toren onder handen is genomen en van een zandsteen daklijst en waterlijst voorzien.

vensters werden door een omraming tot een geheel gemaakt. Nog latere wijzigingen zijn de vensters in V. Een litho laat er hier nog maar één zien; de juistheid daarvan bewijst een ontlastingsboog in het midden van den gevel. Ook de ingang in den toren staat op deze litho nog niet aangegeven; waarschijnlijk zijn deze wijzigingen eerst op het laatst der vorige eeuw door Marens de Jong aangebracht.

Het spreekt vanzelf, dat er naast uiterlijke veranderingen eveneens enkele van het interieur te achterhalen waren. De toren heeft altijd wel als traptoren dienst gedaan. Tot de eerste verdieping was de oude spiltrap vervangen door een ijzeren wenteltrap; daarboven echter voerde een van eikenhout naar de zolders. Bij de draaiing en platformen is rekening gehouden met IV, terwijl men voor het bereiken van den zolder van II met primitieve opstapjes genoegen nam. Deze trap is dus zeker bij den bouw van IV vernieuwd; het portaal is klaarblijkelijk berekend op een vroegeren ingang van de bovenzaal van IV.

De toren werd betreden vanuit II. De ingang van het voorplein af, die nu bij de restauratie ook weer wordt aangebracht, is er oorspronkelijk niet geweest. Van overwegend belang is dit overigens niet. De restauratie kan niet veel van het oude in tact laten en beteekent feitelijk het bouwen van een nieuwen Binckhorst. In de belendende zaal bevindt zich een kelder, die tot ongeveer 1.20 m. onder den vloer reikt. Deze kelder moet oorspronkelijk overwelfd zijn geweest, terwijl de ruimte daarboven een opkamer vormde. De gaten voor de balken, die dit gedeelte van den huidige vloer droegen, zijn duidelijk later ingehakt. Bij het uitbreken van een schoorsteen kwamen de resten van het oudste schouwteje voor den dag, die tot op ongeveer 90 cm. boven de huidige vloerhoogte bleven. De lage kelderruimte bereikt men nu vanuit den kelder onder V, maar dit kan natuurlijk de oorspronkelijke ingang niet zijn. Die vonden we terug daar, waar de keldermuur tegen den voorkant stoot. Het laatste gedeelte toch was aanzienlijk dunner en bleek een later ingezette afsluitmuur. Na uitgraving kwam de oude trap voor den dag. Een trede was nog met plavuizen bekleed. Al vrij vroeg moet de opkamer verdwenen zijn; toch waarschijnlijk na den bouw van V. De deur toch, die de verbinding tusschen de twee kelders vormt, is zoo hoog, dat men bij het aanbrengen daarvan in den oudsten nog recht op heeft moeten kunnen staan. Later werd met wat metselwerk de opening van boven af een veertig cm. lager gemaakt in verband met het nieuwe niveau van den vloer.

Bij het verwijderen van het behangsel kwam tusschen schoorsteen en raam een eiken deur in haar oorspronkelijke posten voor den dag op \pm 90 cm. boven den vloer, die toegang verleende tot de opkamer boven den kelder in V. Over de lengte wordt deze deur door ondiepe voren doorploegt, hetgeen een voorname versiering vormt. De zolderdeur van IV is op dezelfde wijze behandeld en zal wel door denzelfden vakman vervaardigd zijn. Naast de deur in II komt op den muur een maat voor, die van onder naar boven van XII tot I genummerd is en zich door de zoldering schijnt voort te zetten. De beteekenis van die maat, waarvan de meeste deeltjes 4.8 cm. zijn — een enkele 5 — bleef mij onbekend. Waarschijnlijk heeft zij bij een verbouwing dienst gedaan.

Het is niet meer na te gaan, of bij het aanbrengen van de deur de opkamer nog bestond, maar in den loop der zeventiende eeuw mogen we ons II met een weinig fantasie voorstellen als een ruim voorhuis, waarin een trapje naar V, een doorgang naar III en een glas in lood raam de decoratieve elementen vormen. Onwillekeurig komt ons dan een voorhuis voor den geest, zooals we dat van zoo vele schilderijen uit de zeventiende eeuw kennen.

Van de oorspronkelijke zoldering bleef hier niets bewaard, al mag dan ook een enkele eiken moerbalk zijn bestaan tot in onze dagen hebben gerekt. De zoldering van de eerste

verdieping kon tenminste nog bogen op het bezit van een eiken sleutelstuk. De verbouwing van Huyman zal aan de verdwijning van een en ander niet vreemd zijn. Bij deze gelegenheid kreeg de hal een ander aanzien en werd de pompeuze schoorsteen geplaatst, die aan een ontwerp van Marot doet denken. Het straks genoemde poortje verbond II door een gang in III met een achteruitgang van het gebouw, terwijl vanuit die ingang ook III betreden werd. Een aardig meisjeskopje diende tot sluitsteen (afb. 7) van den halven cirkelboog, die deze doorbraak afsloot; ter weerszijden waren behakte zandstenen bandjes aangebracht.

Ook in III waren nog enkele sleutelstukken bewaard gebleven. De ontbrekende waren door een bewoner met goede bedoelingen herplaatst en naar het voorbeeld der oude eiken behakt. Bij den keldermuur was de aarde sterk met glasscherven gemengd. Daarboven bevonden zich twee muurkastjes, waarin we de overblijfselen van een dichtgemetselde lichtopening meende te herkennen; vandaar dat we boven spraken over een glas-in-lood-raam.

In IV kwam uit een tusschenmuur een aardig dubbelluikje te voorschijn met vroegzeventiende-eeuwsch beslag. Op de eerste verdieping van dezen vleugel bleef het oorspronkelijke balkwerk nog voor het grootste gedeelte intact en kenmerkt zich door fijn bewerkte sleutelstukken. Hierdoor is het mogelijk, de voormalige indeeling vast te stellen. Van den toren liep een nu nog aanwezige tusschenmuur op den Z.O. gevel toe, een klein vertrekje van de groote ruimte afscheidend. Men bereikte de zaal vanaf een platform in den traptoren. Een later dichtgemetselde doorgang verbond IV met III. Daar de vloer van IV een veertig cm. hooger ligt dan die van II en III, daalde men hier met een trapje naar III af.

De kelder onder V wordt door kruisgewelven overdekt. Een raampje in den N.W. muur geeft licht; ook in den Z.W. muur heeft zich blijkbaar een lichtopening bevonden, die later dichtgemetseld is. De kelder bereikte men aanvankelijk langs een draaiend trapje, dat een verlengstuk naar beneden is van de spiltrap, die naar de eerste verdieping leidt. Bij de verbouwing van Huyman schijnt men den ruimeren toegang vanuit de gang, die V in twee deelen scheidt, gemaakt te hebben. De opkamer bereikte men lang vanuit II en door een deur, die op de spiltrap uitkwam. Later metselde men deze deuropening dicht en bouwde in het trappenhuis een platform, dat met enkele treden naar een naast de oude uitgehakte voerde. Het achterste gedeelte van V schijnt eens als keuken te zijn gebruikt; gedeelten van een met roode plavuizen geplaveide vloer werden nog onder een laag zand teruggevonden. Deze vloer moet later opgehoogd zijn; in een hoek gaven drie gehavende tegeltjes het oude niveau aan. Door een toeval kwam in deze ruimte nog een regenwaterput voor den dag, die ook als beerput gebruikt is. Zijn ontstaan valt samen met den bouw van III. Een dieper gaand stuk fundeering hiervan sluit een der smalle zijden af. Bij het uitgraven kwamen talrijke fragmenten van tegels en aardewerk voor den dag, zoodat hier de tot nu toe belangrijkste schervenvondst gedaan werd. Onder de tegels waren nog gave exemplaren met het bekende bloemvaasmotief. Op een fragment van een anderen betrekkelijk vroegen tegel staan de blauwe randversiering en de figuur tusschen zeer dunne violette lijntjes. Onder de aardewerkfragmenten bevindt zich een gedeelte van een Frechensche baardman met het kenmerkende mottige glazuur; een scherf van een Nassauer schenkan draagt het jaartal 1663, hetgeen eenigermate bepaalt, wanneer de put dichtgegooid is. Overigens behooren de meeste scherven tot het roode en gele geglazuurde aardewerk, dat als kookpotten op drie pootjes de vreugde van de zeventiende-eeuwsche keukenprinses uitmaakte.

Terwijl nu door de oude slotgracht aan den voor- en achterkant een dam ligt, was

in den tijd der Snouckaert's de ophooging, waarop het kasteel staat, geheel door water omgeven. Philibert van Borsselen vindt daarin aanleiding te vertellen, hoe Jacob Snouckaert op heete zomerdagen „swemmende rondsom zijn lustigh eilandt treckt”. De teekening van Roghman laat duidelijk zien, hoe het voorplein door een terrasmuur werd omgeven. In het begin der 18de eeuw is deze zoo goed als verdwenen, maar een gravure van 1738 laat zien, hoe Huyman het eiland door een gemetselde schoeiing voor verdere afbrokkeling bewaarde. Bruggetjes verbinden het gebouw aan voor- en achterkant met de omgeving.

De hoofdingang heeft zich allengs verplaatst. Nog in het begin dezer eeuw liep er een pad langs den Vliet, vanwaar men den Binckhorst bereikte. Daarnaast kwam men ook op het voorplein over een weg, die vanaf de Binckhorstlaan aan de Z.O. zijde langs den vijver liep. Toen echter de oprijlaan en een groot gedeelte van het voorplein aan een aannemersbedrijf verkocht werd, was het noodzakelijk geworden door den boomgaard achter het huis een uitpad naar de Binckhorstlaan te maken.

De restauratie, waarvan ik bij mijn onderzoekingen zoo'n dankbaar gebruik kon maken, is een zeer ingrijpende. De treurige toestand, waarin het gebouw zich bevond, maakte dat noodzakelijk. Zoo moeten bijvoorbeeld de meeste muren opnieuw worden opgetrokken. Als gevolg daarvan zal er aan het eind van de werkzaamheden nog maar weinig van het oude gebleven zijn en kan men zich slechts troosten met de voldoening, de traditie in stand te hebben gehouden.

BOEKBESPREKINGEN

G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*. — Eerste Aflevering. — 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1936.

„In dit werk wordt de ontwikkeling der Noord-Nederlandsche schilderkunst voor het eerst van haar oorsprong af geschetst”. Zoo zegt Hoogewerff het zelf in de eerste woorden van zijn „Voorbericht”. Verderop leest men: „In de hoofdstukken die hier volgen is een poging gedaan de gezamenlijke voortbrengselen onzer schilderkunst uit vroeger eeuwen in hun onderlingen samenhang te rangschikken, op hun herkomst en beteekenis te toetsen, en in hun historisch verband te bespreken”, en aan het slot: „De letterkundige geschiedenis van het Land van Rembrandt is sedert Joncbloet wel tot zes maal toe herzien en opnieuw behandeld. Men verge niet van mij in deze eerste geschiedenis onzer schilderkunst op iedere bladzijde het laatste woord te hebben neergeschreven! Ik beeld mij ook niet in dit te hebben gedaan”.

Hier wordt ons blijkbaar een programma geschetst: het is zeker de bedoeling een volledige geschiedenis der schilderkunst in Noord-Nederland tot stand te brengen. Aangekondigd wordt thans een „Eerste gedeelte”, omvattende den tijd tot omstreeks 1550, te beschrijven in twee deelen, te zamen met meer dan 1000 bladzijden en met ongeveer 650 afbeeldingen. Dat is dan nog alleen de oorsprong en het begin van de schilderkunst in het Land van Rembrandt: de oudste miniatuur en muurschilderingen, Geertgens tot St. Jans en de Meester der Virgo inter Virgines, de Meester van Alkmaar en Cornelis Engebrechtsz., Jacob van Oost-

saanen en Lucas van Leyden. Voorzeker reeds een aantrekkelijk en veelbelovend programma, maar toch nog slechts een inleiding en een belofte, een belofte die schuld maakt!

Moeilijk is het altijd het gebied der Noord-Nederlandsche schilderkunst te omschrijven. Hoogewerff geeft rekenschap van zijn opvatting in de „Inleiding”, die aan het Eerste Hoofdstuk voorafgaat. De strekking van de eerste alinea is mij intusschen niet geheel duidelijk. Daar leest men: „Zoo goed als de gezamenlijke Nederlanden een gemeenschappelijke letterkunst binnen het eigen taalgebied bezitten en sedert de Middeleeuwen bezeten hebben, even zoo goed kunnen zij op een gemeenschappelijke bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst bogen. Op deze artistieke saamhoorigheid van Noord en Zuid behoort telkens en met nadruk te worden gewezen. Het is immers noodzakelijk het historisch verband in het oog te houden, wil men niet van de geschiedenis der schilderkunst, zooals deze zich in de Nederlanden ontwikkelde, een volslagen scheef beeld verkrijgen”.

De vergelijking met de letterkunde gaat, naar mijn meening niet op. Want voor de geschiedenis der letterkunde moet men met de Nederlanden als een geheel rekening houden, ook al vallen de grenzen van het Nederlandsche taalgebied niet samen met de politieke grenzen en zijn de taalgrenzen veel minder nauwkeurig te trekken in de Middeleeuwen dan tegenwoordig. Maar bij de geschiedenis der beeldende kunsten is het, gelijk bij de meeste onderdeelen der cultuurgeschiedenis, altijd uiterst moeilijk grenzen te trekken. Men moet

voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst in zuidelijke richting gaan tot Parijs en Boergondië, in oostelijke tot Keulen, het Rijnland en Westfalen. Er is geen Nederlandsch „kunstgebied”, dat men met het Nederlandsche „taalgebied” zou kunnen vergelijken.

Hoogewerff blijkt evenwel een begrenzing voor zijn werk te hebben gekozen, die veiliger is, dan men aanvankelijk zou vermoeden. In dit eerste gedeelte zal hij zich vrijwel beperken tot het gebied van het oude bisdom Utrecht en tot enkele aansluitende deelen van het hertogdom Gelre. Brabant en Nederlandsch Limburg blijven dus buiten het werk. In den tijd, die Hoogewerff thans beschrijft, behooren zij inderdaad meer bij het Zuiden dan bij het Noorden. Maar er wordt ook niet angstvallig vastgehouden aan de gestelde grenzen. Er is uitzicht naar allerlei richtingen, evengoed naar Jacquemard de Hesdin als naar Osnabrück, en in het vervolg zal, blijkens den prospectus, ook uitvoerig worden gesproken over „Meester Francke”, die in Hamburg heeft gewerkt.

De Eerste Aflevering, die thans is gepubliceerd, brengt ons niet verder dan het begin van de vijftiende eeuw. Dat wil zeggen, wij bezitten van het groote werk dat wordt voorbereid, nog niet meer dan de „Inleiding” en wat men het voorspel van de geschiedenis der Nederlandsche schilderkunst zou kunnen noemen. Want die geschiedenis begint voor ons toch in werkelijkheid pas met het begin van de vijftiende eeuw. Wat wij uit vroeger tijd bezitten, eenige handschriften met miniaturen, een paar muurschilderingen, enkele tafreelen op paneel, verdient natuurlijk ten zeerste onze belangstelling, maar samenhang is er niet in te ontdekken en een beeld van een eigenaardige kunst geven deze zoo verschillende werken in geen enkel opzicht.

Hoogewerff rekent ook een aantal schilderstukken tot de Nederlandsche kunst, die ik daar niet bij zou durven betrekken. Naar alle waarschijnlijkheid mag men de „Frankisch-Saksische” versiering in de Evangeliaria te Leiden en te 's-Gravenhage niet Noord-Nederlandsch noemen. Wel is er eenige reden om het Plenarium uit het klooster Bethlehem, thans te Arnhem, als een Noord-Nederlandsch kunstwerk te vermelden. Bij dit handschrift was een verwijzing naar Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures, XV (1931), niet overbodig geweest; daar vindt men, op plaat IV, een paar groote reproducties. Daarentegen is de „Codex Gisle”, te Osnabrück, naar mijn meening, zeker ten oosten van het Noord-Nederlandsche gebied ontstaan en ik zou daar ook een plaats willen geven aan het reisaal met de H. Drievuldigheid in het Kaiser Friedrich-Museum te Berlijn. Hoogewerff wist, toen hij den tekst van deze aflevering schreef, blijkbaar nog niet, dat van het traktaat „De Tafel der Kersten Ghelove” nog een derde handschrift met miniaturen bekend is; dit deel berust in de Walters Art Gallery te Baltimore en is van bijzondere betekenis, daar er het wapen in staat van hertog Albrecht van Beieren.

De uitgever spreekt in zijn prospectus met voldoening over de totstandkoming van dit werk. Hij heeft daartoe ook het volste recht. Had hij eerst gedacht het te kunnen uitgeven in de serie zijner handboeken, daarvoor zou het toch te omvangrijk zijn geworden. Formaat, papier en druk zijn gelijk aan het bekende standaardwerk van Raimond van Marle, *The development of the Italian Schools of painting* (bij Nijhoff verschenen sedert 1923). Het wordt niet zoo gezegd, maar het is blijkbaar toch waarschijnlijk de bedoeling een pendant voor Noord-Nederland tot stand te brengen. De twee deelen van het Eerste gedeelte, dat nu ter perse is, zullen dan moeten aangroeien tot een statige reeks.

De prijs voor de beide deelen te zamen, f 21.—, is zeker niet hoog. Wij vernemen ook, dat deze prijs alleen mogelijk is geweest door geldelijken steun van Overheid, Genootschappen en particulieren. Zij hebben recht op de groote dankbaarheid van allen, die belangstellen in de kunstgeschiedenis. Het wordt op deze wijze gemakkelijk gemaakt dit werk, dat op den duur onmisbaar zal worden voor elken Nederlandschen kunsthistoricus, onmiddellijk aan te schaffen. Aan den Uitgever wordt door den Schrijver reeds hulde gebracht. Hier is, van onzen kant, een woord van lof en dank aan den Schrijver zeer zeker op zijn plaats. Na vele jaren van toegewijden en volhardenden arbeid heeft Hoogewerff thans twee deelen voltooid van het groote werk, dat hij zich voorstelt aan de Noord-Nederlandsche schilderkunst te wijden. Aan het begin van zulk een werk is nog geen Nederlandsch kunsthistoricus toegekomen, ook Dr. Abraham Bredius niet, aan wien Hoogewerff zijn boek heeft opgedragen. Het voorbeeld en het bezielende woord van Bredius heeft Hoogewerff „opgewekt om op het gebied der vaderlandsche kunstgeschiedenis niet slechts analytisch onderzoek te verrichten maar ook, zoo mogelijk, constructief werk tot stand te brengen”. Ook anderen mogen voorgangers en wegbereiders zijn geweest. Maar het komt ten slotte aan op de scheppende kracht, op het vermogen zich het geheel zoo voor te stellen, dat de details zich aaneensluiten tot een historie. Alleen dan ontstaat een geschiedkundige bouw. Met dien bouw te zijn begonnen, nadat hij reeds tal van bouwsteen had gereed gemaakt, daarvoor kunnen wij Hoogewerff niet dankbaar genoeg zijn. Moge hij de kracht en de steun vinden om zijn bouw voort te zetten en, zoo mogelijk, te voltooien!

A. B.

W. Martin, *De Hollandsche Schilderkunst in de 17de eeuw (I)*, J. M. Meulenhoff, Amsterdam 1935.

Bij deze uit den aard der zaak summier bespreking mogen de verdiensten die Martin's werk sieren voorop gaan. Allereerst is dan eindelijk een begin gemaakt met een duidelijke en voortreffelijk gedocumenteerde behandeling van een uitermate ingewikkeld deel kunstgeschiedenis. Wanneer men Weisbach's stellig dieper

ontledend onderzoek van de Fransche 17de eeuwsche schilderkunst pagina voor pagina doorwerkt (Martin's boek kan men lezen!) dan stuit men op een minder gecompliceerde structuur met twee, drie stroomingen en tegenstroomingen. De afwikkeling gelijkt een klassiek drama. In de Hooge School der Hollandsche Schilderkunst daarentegen is iedereen tegelijk aan het woord, vele praten vóór hun beurt en het geluid der leermeesters gaat in de gemoedelijke wanorde van verburgerlijkt individualisme verloren. Zonder één bron, één gegeven te verwaarloozen maakt Martin ons duidelijk wat al die schilders doen, wat zij van elkander overnemen en waarin zij te kort schieten. Hij wijst hierbij voortdurend naar de groote figuren en maakt vergelijkingen, kijk naar Hals, zie toch Rembrandt. Weisbach formuleert, concipieert, scheidt een (aanvechtbaar) beeld, noopt tot studie. Martin's werk is gemakkelijk te hanteeren, men kan er met vrucht in naslaan en men vindt wat men weten wil, dank zij den bewonderenswaardigen ijver en de zeer groote kennis, welke samen gaat met een begaafdheid die hier tot haar volle recht komt, nu zij niet geschonken wordt aan allerhande besognes, beslommeringen, kleiner werk. Een volgende verdienste is de gelukkige verdeling van de stof, van den beginne heerscht er een zekere orde, het materiaal is geheel, in het eenmaal gekozen schema, verwerkt en op zijn goede plaats terecht gekomen. Een groot voordeel is voorts dat elk speculatief getheoretiseer wordt vermeden en lyrische verblindende evocaties achterwege blijven. De tekst geeft houvast en verschaft, of men er al dan niet mee instemt, nergens onzekerheid.

Het is gemakkelijk om foutjes te ontdekken en verminkte jaartallen aan te wijzen; ook aanvullingen zijn hier en daar nog wel te geven. Zoo mist men bij de bronnen Ph. Angel's Lof der Schilderkunst (1642), naast Vesalius het Anatomieboek van Van der Gracht (1634); in het niet zoo gelukkig geschreven voorbericht had men naast Philippi en Hourticq (niet Hourtieq) ook wel Schnaase, Fromentin, Havard, Drost en eigenlijk ook Jan Veth genoemd willen zien.

Een ietwat diepgaander beschouwing kan niet gebaseerd worden op de eerste helft van de bijna 900 pagina's, die dit werk zal bevatten. Eerst in het grootere verband zal men kunnen afwegen of de waardeeringen stand houden. Over de werkmethode daarentegen kan reeds iets gezegd worden, waarbij minder gelet wordt op het feit dat zij kwetsbaar is, daar de interpretatie vaak op waardeeringen berust die onherroepelijk een voorkeur beteekenen en daarom tegenspraak kunnen opwekken, maar meer op de methode zelf, voor zoover zij het karakter zal bepalen van het geheele werk.

Na een alleraardigst geschreven inleidende verhandeling over de bronnen voor onze kennis, het oorspronkelijk milieu, het leven en de maatschappelijke positie der schilders, over de belangstelling van overheid, hof en

particulieren en de kunstsmaak, volgt allereerst een overzicht van de onderwerpen, die de schilders behandeld hebben. De kern van Martin's boek ligt echter in het tweede hoofdstuk, in de algemeene karakteristiek, in de behandeling van de stijltypen Noord en Zuid en in de begripsbepalingen burgelijk, realistisch, schilderachtig, etc. In het derde hoofdstuk begint de schrijver terstond te werken met deze wel te beknopt omschreven begrippen, wat echter nog geen ernstige bezwaren oplevert, omdat in dit hoofdstuk de internationale stroomingen, die conflicten tusschen het realisme en het formalisme in het leven roepen, een geheele nogal *gesloten* groep academici beheerschen. En toch rijzen reeds hier onvermijdelijk moeilijkheden. Vóór men iets over Hals verneemt, worden reeds de de Bray's en Soutman behandeld, krijgen de Lairese en Knupfer een beurt en doet Jordaans zijn intrede in het Huis ten Bosch, zonder dat Rubens en zijn beteekenis voor de Nederlanden ten volle zijn geschetst. Men begrijpt dat de plaatsing van een figuur als Bramer in dit hoofdstuk vóór men weet hoe Rembrandt werkt, niet zonder bezwaren is. Ik moet eerlijk bekennen dat ik de belangrijke functie die het tweede hoofdstuk in de concipieering van (vermoedelijk) het geheele werk inneemt, eerst ben gaan inzien, toen ik in het vierde hoofdstuk de zeer knappe analyseering van de schutter-, regenten- en anatomiestukken met groot genoegen had gelezen. Zonder Hals en Rembrandt, van der Helst en nogmaals de Bray is dit belangrijke hoofdstuk terecht niet te denken, maar de beteekenis van Hals komt eerst in het *zevende* hoofdstuk, die van Rembrandt en van van der Helst eerst in het tweede deel ter sprake.

De behandeling naar onderwerpen schakelt voor een groot deel de persoonlijkheid van den schilder als uitgangspunt uit. Eerst na lezing van het tweede deel zal komen vast te staan of dit een juiste opvatting is — persoonlijk acht ik haar zeer goed verdedigbaar en ik constateer nu reeds in de doorvoering van deze interpretatie die een steeds opnieuw toetsen van de relatie schilder-onderwerp ten gevolge heeft, vele winsten.

Maar dan toch had hoofdstuk 2 anders geschreven kunnen worden, waardoor men al die begrippen van manierisme, barok, academisme, classicisme en realisme, al die genuanceerde waarden, inderdaad als uitgangspunten, levenshoudingen en opvattingen had kunnen begrijpen. De richting waarin de bezieling gaat, de loutere drijfkracht en de innerlijke drang naar een bepaalde verwezenlijking worden dan duidelijker. Vereischt is hier een hoofdstuk in den trant van Huijzinga's „Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts“ (Jena, 1933) waarin scherper wordt gedefinieerd wat barok is en wat naturalisme. Bij Martin lijkt de barok te zwierig (een veel voorkomend woord), te louter en alleen Vlaamsch en uitheemsch. Thomas de Keyser is stellig niet minder barok dan van Goyen of

van Dyck. En is van Dyck zwierig en Hals niet 1) ?

Er blijft daarom iets te zeggen voor een nog breeder op te zetten beschouwing (in Martin's boek op de plaats van het 2e hoofdstuk) die als uitgangspunt neemt de bepaalde hierboven genoemde begrippen, tendenzen, wat het voordeel heeft dat men de Hollandsche kunst niet uitsluitend als een nationaal gebeuren isoleert, maar ook als een (belangrijk) onderdeel van Europeesch gedachtenleven ingeschakeld ziet.

De behandeling van de verschillende genre's geeft feitelijk telkens een zelfde verloop en heeft ten gevolge dat men sommige schilders twee, driemaal te behandelen heeft, soms ook dat men juist buitengemeen interessante schilderijen als N. Eliasz.' Overspelige vrouw (Aken, Museum; 147 × 200 cm) niet vermeld vindt. Juist zoo'n stuk, waarin de Christus aan een prent naar Brueghel (van Bastelaer 111) is ontleend, vestigt den aandacht op de groote verwerking van de nog 16e eeuwse motieven en vormen, op den invloed ook van wat in de 16e eeuw geestelijk reeds volkomen is gerijpt. Die invloed komt wel vaak, maar niet overal duidelijk naar voren, zoo is bij de schutterstukken ook nog aan den invloed van prenten van Goltzius en de Bruyn te denken, aan de tableau-vivants en de rederijkersintochten. Eerder zijn *hier* zelfde strekkingen aanwezig, dan dat een parallel te trekken is tusschen den kunstenaar, die de Très Belles Heures du Duc de Berry met miniaturen verluchte en Johannes Vermeer, die toch stellig niet met eender oogen de natuur zag (pag. 27).

De afbeeldingen zijn buitengewoon goed gekozen en instructief tusschen de tekst geplaatst. Interessante vrijwel onbekende schilderijen als die van van Arent Arentsz.¹⁾, van de zonen van Hals, Judith Leyster, Dirck Santvoort etc. zijn even welkom als de prent van de Haarlemsche Kloveniersdoelen en de plattegrond van de Amsterdamsche. Dank zij een groot aantal (579) aanteekeningen, die slechts hier en daar uitbreiding behoeven³⁾ kan iedere aandachtige lezer

1) De vergelijking Hals—van Dyck komt meermalen ter sprake. Merkwaardigerwijze ook het verhaal van een ontmoeting tusschen beide schilders (1628?), hoewel de onhoudbaarheid van dergelijke legenden door Martin bijna overal wordt aangetoond of aanvaard. Is hier ook niet van een fictieve voorstelling sprake, in het leven geroepen door het aanwezig zijn van een Haarlemschen schilder (Floris) van Dyck (pag. 337)? Het wezenlijk verschil tusschen Hals en Manet (pag. 204) komt niet goed uit. Bij Hals is een grondvorm, vooral ook een grondkleur aanwezig, hierop fungeeren de rake toetsen als hoogsels, die den vorm maskeeren, bij Manet daarentegen wordt het stuk direct uit toetsen opgebouwd. De vorm wordt aangeduid.

2) De Amstel bij de Pauwetuin en een gezicht op Amsterdam (nà 1611). Merkwaardig dat de figuren een conglomeraat zijn van figuren van andere schilderijen van Arentsz en van Avercamp (Vgl. Welcker 23, 33 en T. 124). Afb. 141 bewijst dat het Museum Boymans geen Avercamp bezit (pag. 246), maar een copie naar dit schilderij.

3) Zoo bij noot 277 De Schutterstukken in den Briel (M. Fuick); 278 ook te vermelden F. van Hulst's schilderij

zich verder oriënteren en specialiseeren. Ook daarom is Martin's boek een handboek in den besten zin van het woord. De uiteindelijke geschiedenis van onze 17de eeuwse kunst kan in twee deelen van bijna 500 pagina's niet geschreven worden, acht zulke deelen, waarbij ook meer de aandacht op de teekeningen en de graphiek zal vallen, is waarschijnlijk nauwelijks voldoende. Een kern, een zeer vruchtbare basis is thans gelegd en wij kunnen daarvoor niet dankbaar genoeg zijn.
v. G.

Horst Gerson. „*Philips Koninck*”. Verlag Gebr. Mann, Berlin 1936.

Philips Koninck is het onderwerp van een boek, dat als ondertitel draagt: bijdrage tot het onderzoek van de Hollandsche schilderkunst der zeventiende eeuw. Inderdaad gaat deze studie ver uit boven hetgeen men gewoonlijk als monographie over één bepaalden kunstenaar te zien krijgt.

Dr. Gerson is getroffen door de eigenaardige schoonheid van de wijsdsche vergezichten van Philips Koninck. De immense ruimte van het Hollandsche landschap wordt door dezen schilder „met overweldigende uitdrukkingskracht” weergegeven. Deze schoonheid wint door het warme koloriet nog aanzienlijk aan intensiteit en terecht ziet de schrijver dan ook in de geschilderde landschappen de hooge waarde van dezen kunstenaar gelegen. Aan de hand van uitvoerige analyse van de voornaamste stukken volgt men de ontwikkeling van Philips Koninck. De meester steunt op landschappen van Rembrandt uit de jaren omstreeks 1640 en indirect op Hercules Seghers. Jacob Ruisdael is zijn voorbeeld in de landschapscomposities met een weg, die zich van voren naar achteren slingert en medewerkt aan het tot stand komen van een illusie van de diepte. Reeds tegen het midden der eeuw is Koninck tot een persoonlijke stijl gekomen, waaraan hij met uitzondering van eenige toenadering tot het idyllische „boomlandschap” in zijn late werken vasthoudt.

De auteur, die de Hollandsche landschapschilderkunst kent als weinigen, slaat acht op de geheele ontwikkeling van dit genre en zijn algemeene beschouwingen daaromtrent zijn uiterst lezenswaardig (p. 31—34). Voor velen zal het hoofdstuk over de voorstellingen met figuren van Philips Koninck een verrassing zijn, een gebied, waarop talrijke nieuwe vondsten den lezer worden voorgelegd.

Niet minder belangrijk is hetgeen Dr. Gerson over teekeningen van den schilder weet mede te deelen: feitelijk wordt hier voor een groot deel het

in Gotha met dezelfde voorstelling en schilders als H. de Meyer; 324 Bloemaerts tkgn. wel nà 1600 ontstaan; 403 litt. ook R. Fritz; 423 zie ook Stechow, Z. f. b. K., 1927; 443 ook te vermelden Dülberg, F. Hals (1930) en S. Degener, F. Hals; 4 ook Eeckhoudt's overliden (Teixeira de Mattos) mogen nog vermeld worden.

geheele complex problemen, dat aan de teekeningen van Rembrandt en zijn school verbonden is, geëntameerd en ook hier blijkt wederom de schrijver een tot in de kleinste details gaande kennis van zijn onderwerp te bezitten. Bijzonder sympathiek is de rustige toon waarop alles gezegd wordt. Het persoonlijk-polemische, dat zoovele kunsthistorische werken ontsiert, is hier volkomen vermeden en verschil van inzicht wordt eenvoudig aangegeven. De door den auteur aangevoerde bewijzen voor zijn oordeel zijn goed gefundeerd en het blijkt wel met welk een buitengewoon verantwoordelijkheidsgevoel de schrijver beziel is.

Welk een enorme arbeid er achter een studie als deze steekt, kan men het best aan de hand van den oevrecatalogus nagaan, die met pijnlijke akribie is samengesteld en bijkans de helft van den tekst in beslag neemt. Het zou dwaasheid zijn hier nog op een enkel vlekje te wijzen; het is er ons trouwens hier slechts om te doen, den lezer een algemeen indruk te geven van den rijkdom, die in deze schijnbaar eenvoudige monographie is samengevat.

Zoo wij desalniettemin toch eenige desiderata overhouden, dan is dit meer van practischen aard. Talrijke teekeningen van Philips Koninck werden vroeger Rembrandt toegeschreven en zijn als zoodanig door wijlen Dr C. Hofstede de Groot gecatalogiseerd. Een concordantietabel van de nummers van Hofstede de Groot en die in den catalogus van Dr. Gerson had aldus zijn nut kunnen hebben. Hetgeen wij bepaald missen is een uiteenzetting over de verhouding van Philips Koninck en de andere Nederlandsche panoramaschilders (Ruisdael, van Kessel en vooral Vermeer van Haarlem). Maar dit is dan ook de eenige wensch, die onvervuld bleef!

Het is ondoenlijk, hier op de vele nieuwe vondsten in dit werk te wijzen; bijna onopgemerkt worden hier talrijke correctie's geboden en worden er onjuiste overleveringen weerlegd: Philips Koninck was geen leerling van Rembrandt, noch een arme beurtschipper, waarvoor men hem wel gehouden heeft. Ook in de levendige beschrijvingen der werken, die even zoovele voorbeelden zijn van den goeden smaak en het aesthetisch inzicht van den schrijver, vindt men talloze rake opmerkingen, schijnbare kleinigheden soms, maar toch belangrijk. Wij twijfelen er dan ook niet aan of iedere lezer zal na bestudeering van dit werk het boek met een dankbaar gevoel jegens den schrijver uit handen leggen.

Tot slot kunnen wij vermelden, dat het werk dank zij de beheersching van het onderwerp en de aangename en leesbare vorm der mededeelingen ook aan niet kunsthistorisch onderlegde lezers kan worden aanbevolen. De voortreffelijke verzorging en de reeks geslaagde reproducties vergrooten de aantrekkelijkheid van het werk en zullen door ieder op prijs worden gesteld.

R. J.

Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis. — Deel I (1934) en II (1935).

Een deel met Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis zal, naar men hoopt, ieder jaar door het Hooge Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde van de Gentsche Universiteit worden uitgegeven. Medewerkers zijn de professoren van het Instituut, studenten en oud-studenten. Maar de redactie denkt ook af en toe een beroep te doen op de medewerking van binnenlandsche of van buitenlandsche kunsthistorici, die niet tot de Gentsche Universiteit behooren.

De deelen, die thans voor ons liggen, zijn smaakvol uitgegeven, fraai gedrukt op zwaar kunstdrukpapier en, met een enkele uitzondering die beneden nog even ter sprake zal komen, ook op voldoende wijze geïllustreerd. De artikelen zijn alle in het Nederlandsch geschreven, de meeste vergezeld van een „Resumé” in het Fransch. Ik kan hier niet veel meer dan een inhoudsopgaf geven en daarbij zal ik de artikels ook eenigszins greepen. Het is voornamelijk mijn bedoeling, met grooten nadruk de aandacht te vestigen op deze belangrijke nieuwe publicatie.

Enkele verhandelingen vallen eenigszins buiten de gebieden, waarvoor dit tijdschrift belangstelling heeft, als het artikel van den Heer L. Speleers, getiteld „Egyptische oudheidkunde en bepalingsteekens in de pyramidentexten”, dat zich over de beide deelen uitstrekt, en een artikel van den Heer F. M. Olbrechts over enkele ethnografica in de verzameling der Rijksuniversiteit te Gent.

Een meer algemeene strekking heeft een verhandeling, die zich eveneens over de beide deelen uitstrekt, van den Heer Floris Van der Mueren, getiteld „Musicologie en parallelvergelijking”. In deze verhandeling wordt de vraag besproken, of men bij de muziek een ontwikkeling kan vaststellen, die evenwijdig loopt met de ontwikkeling der beeldende kunsten en of men dus de muziek kan vatten onder de kunsthistorische begrippen van tijdstijlen. Men denke daarbij aan de uiteenzettingen van Dagobert Frey, in zijn bekende werk „Gotik und Renaissance”, dat ook door den Heer Van der Mueren wordt geciteerd. De Schrijver had enkele zijner denkbelden reeds uitgesproken in zijn werk „Het orgel in de Nederlanden”. — In een korte bijdrage formuleert de Heer Henry Van de Velde, voorzitter van het Instituut, een programma om tot een nieuwe classificatie der ornamenten te komen, na de werken van Owen Jones „*The Grammar of Ornament*”, en van Alois Riegl, „*Stilfragen*”. Hij onderscheidt drie bronnen voor het ornament, de natuur, de techniek en de lijn, drie bonnen die zich kunnen vermengen. Op deze wijze zal men de ornamenten kunnen klasseeren, naar mate zij lineair, technisch en naturalistisch zijn. De Heer Van de Velde belooft ons een werk „over de natuur van de lijn en over haar rol als bron in de evolutie van het ornament”. — Een lijst der wetenschappelijke bijdragen op het gebied der kunstgeschiedenis, uitgegeven door de professoren van

het Instituut zal wellicht het best bij deze verhandelingen worden aangesloten.

Enkele op zich zelf staande artikels mogen thans worden opgesomd, van den Heer P. De Keyser, over enkele houtsneden in vroege drukken, van den Heer J. Duverger over Brusselsche legwerkers (tapijtwevers) uit de 15de en 16de eeuw, van den Heer D. Roggen over de chronologie der werken van Theodor Rombouts, van den Heer M. Libertus over den beeldhouwer en bouwmeester Lucas Faydherbe.

Onze belangstelling wordt evenwel het sterkst geprikkeld door een reeks van artikels van de hand van den Heer D. Roggen, enkele in samenwerking met andere geleerden, artikels die alle in verband staan met het probleem der kunst van Klaus Sluter. De Heer Roggen heeft een groep van vier artikels door een korte inleiding laten voorafgaan. Nadat was uitgemaakt, dat Sluter afkomstig is uit Haarlem en dat hij verscheidene jaren in Brussel heeft vertoefd, waar toen een krachtige school van beeldhouwers werkzaam was, is een nieuw onderzoek van de Nederlandsche skulptuur uit het einde van de 14de eeuw noodzakelijk geworden. Daarbij moesten allereerst de werken worden besproken, die te Brussel zijn ontstaan, daar bekend is, dat Sluter Brusselsche steenhouwers als medewerkers naar Dijon heeft laten komen. Dit onderzoek zal ongetwijfeld ook meer licht werpen op de herkomst van Sluter's eigen kunst. In dit verband worden achtereenvolgens besproken: de twee retabels van De Baerze te Dijon, het retabel van Hakendover, de portaalsculpturen van het Brusselsche stadhuis, de Apostelen en de Aanbedding der Drie Koningen in de St. Maartenskerk te Halle. In een artikel komt Hennequin de Marville en zijn atelier te Dijon, ter sprake, de beeldhouwer dus die de leermeester en voorganger van Sluter te Dijon is geweest. Drie andere artikels zijn aan Sluter zelf gewijd; zij zijn getiteld: Is Klaas Sluter van Duitsche afkomst, André Beauneveu en de „visite" van Klaas Sluter te Mehun sur Yèvre, de „plorants" van Klaas Sluter te Dijon.

Het laatste artikel geeft mij aanleiding tot een paar opmerkingen. De „plorants", een stoet van veertig geestelijken, koorknappen, zangers, verwanten, ambtenaren en monniken, waren opgesteld tusschen de architectuur van het grafmonument van Philips den Stoute in het Kartuizerklooster van Champmol te Dijon. Bij den dood van Philips, in April 1404, was het werk voor dit monument nog niet ver gevorderd. Maar reeds 11 Juli 1404 sloot de jonge hertog Jan een nieuwe overeenkomst met Sluter, waarbij deze zich verbond het werk te voltooien binnen vier jaren. De

veertig „pleurants" worden in deze overeenkomst uitdrukkelijk genoemd. Toen Sluter, waarschijnlijk in Januari 1406, overleed, was het werk nog niet gereed; het is voltooid door zijn neef Klaas Van de Werve en eindelijk in 1411 in het koor der Kartuizerkerk opgesteld. Een scheiding te maken tusschen het persoonlijke aandeel van Sluter en van zijn neef, is niet goed mogelijk. Het is ook niet van zooveel belang, want de conceptie van de geheele groep van „plorants" en de stijl, die elke figuur kenmerkt, is zonder twijfel van Sluter zelf.

Inderdaad zijn deze beelden meesterwerken van plastiek, monumentaal van vormen, krachtig van expressie, stuk voor stuk op een wonderbaarlijke wijze gekarakteriseerd. Sluter toont zich ook weer hier als een der grootste beeldhouwers uit de geheele kunstgeschiedenis. Tijdens de Fransche revolutie zijn de praalgraven uit Champmol verwijderd en in de 19de eeuw zijn zij opgesteld in het museum van Dijon. Eerst onlangs heeft men, met hulp van teekeningen uit de 18de eeuw, de juiste volgorde der „plorants" weder hersteld. Maar enkele beelden zijn niet meer te Dijon bewaard; één is te recht gekomen in het Museum-Cluny te Parijs.

Helaas zijn deze prachtige skulpturen niet goed gefotografeerd. Men moet dat ten zeerste betreuren, nu men de geheele serie bij het artikel van den Heer Roggen vindt gereproduceerd. Bovendien heeft men voor de clichés den achtergrond met zwart ingedekt. Daarbij gaat een groot deel van de plastische waarde der figuren te loor. Dat blijkt duidelijk, wanneer men de ééne reproductie beziet, van het beeld in het Museum-Cluny, waar de achtergrond ongerept is gelaten. Dat beeld heeft op de afbeelding, om zoo te zeggen, een dimensie meer dan de anderen.

Maar deze beelden zijn niet gemaakt om elk op zich zelf te worden bekeken. Men merkt dan een bepaalde tegenspraak op tusschen de geweldige monumentaliteit der vormen en hun expressieve natuurlijkheid. Die tegenspraak wordt opgeheven, wanneer men de beelden beschouwt, zooals zij zijn gedacht. Eerst te midden der architectuur, onder de arkaden en achter de zuiltjes van het monument, komen zij geheel tot hun recht. Tegenover de luchtige details van de gothische bouwkunst krijgen zij hun ware beteekenis. Het is, alsof men daar de lijkstoet zelf ziet voortschrijden. Tusschen de speelsche lijnen komen de monumentale vormen en de zware gewaden tot leven. De groote kunst van Sluter domineert daar de architectuur.

A. B.

INHOUD VAN AFLEVERING I

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVI]

	Blz.
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden	1
W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND †, Varia Topographica	21
J. RENAUD, Uit de bouwgeschiedenis van den Binckhorst	23
Boekbesprekingen	31

[Afbeeldingen: I—VI]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

VIJFDE JAARGANG
AFLEVERING 2
JUNI 1936

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Prof. W. A. E. VAN DER
PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.

AFLEVERING 3 VERSCHIJNT NOVEMBER

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres *tijdig* mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

AARDENBURG

DOOR Dr. E. H. TER KUILE

Aardenburg is een stil landstadje, waarvan de weinige bebouwde straten bij lange na de ruimte niet vullen, die door de overblijfselen der 17de eeuwsche wallen wordt omsloten. Het is ons uit de Vaderlandsche Geschiedenis vooral bekend, doordat het ten tijde van de Republiek een vesting was, die in 1672 vergeefs door de Fransche troepen werd aangevallen. Haar dagen van bloei had de stad toen echter al eeuwen achter zich.

De opkomst van Aardenburg, oudtijds in verschillende spellingen ook Rodenburg en Reddenburg geheeten, valt samen met de vroege ontwikkeling van den handel in Noord-Vlaanderen. Het was destijds een der voornaamste zeehavens op deze kusten, dreef eigen handel op verre landen, en liet zich gelden in de binnen- en buitenlandsche politieke verwickelingen van het graafschap Vlaanderen. In het begin van de elfde eeuw worden er al twee parochiekerken vermeld, en sinds 1174 kan het als een volledige stad worden beschouwd. Het hoogtepunt van ontwikkeling bereikte Aardenburg in de 13de eeuw, van welken tijd het Westelijk deel der St. Bavokerk thans nog de eenig overblijvende getuige is. Behalve handel en zeevaart bezat de stad nog een bijzonderen bron van inkomsten in het miraculeuze beeld der H. Maagd in de andere parochiekerk, die van Onze Lieve Vrouwe. Deze was het doel van vele bedevaarten, en werd in 1294 voorzien van een kapittel van kanunniken.

De 14de eeuw bracht een terugslag op deze periode van voorspoed. Door verschillende oorzaken ging de handel achteruit, en kon Aardenburg zich moeilijk handhaven naast het machtige en naburige Brugge. Daarbij kwamen verschillende krijgsrampen. In 1324/1325 werd de stad, hoewel vergeefs, zes weken door de Bruggenaren belegerd, en in 1383 overkwam haar een slag, dien zij nooit meer te boven zou komen, toen de Gentenaren haar innamen, plunderden, en bijna geheel verwoestten, een wandaad, dien de Gentenaren in 1452 nog eens herhaalden. Onder de oorzaken van het terugloopen van den handel behoorde ook de verlanding van den waterweg naar het Zwin, en van het Zwin zelf. Alle pogingen, die in het werk werden gesteld om Aardenburg uit zijn verval op te heffen, bleven zonder duurzaam gevolg, en in den loop der eeuwen daalde het van een belangrijke zeehaven af tot een marktplaatsje en grensvesting. Hoe aanzienlijk de achteruitgang is geweest, blijkt duidelijk, als men weet, dat het gebied binnen de 17de eeuwsche wallen maar een gedeelte beslaat van het middeleeuwsche versterkte stadsgebied, dat zich aan zuid- en oostzijde ver daarbuiten uitstreckte. Bovendien lag aan den waterweg naar zee oudtijds nog een voorstad, Lang-Aardenburg waarvan geen spoor is overgebleven.

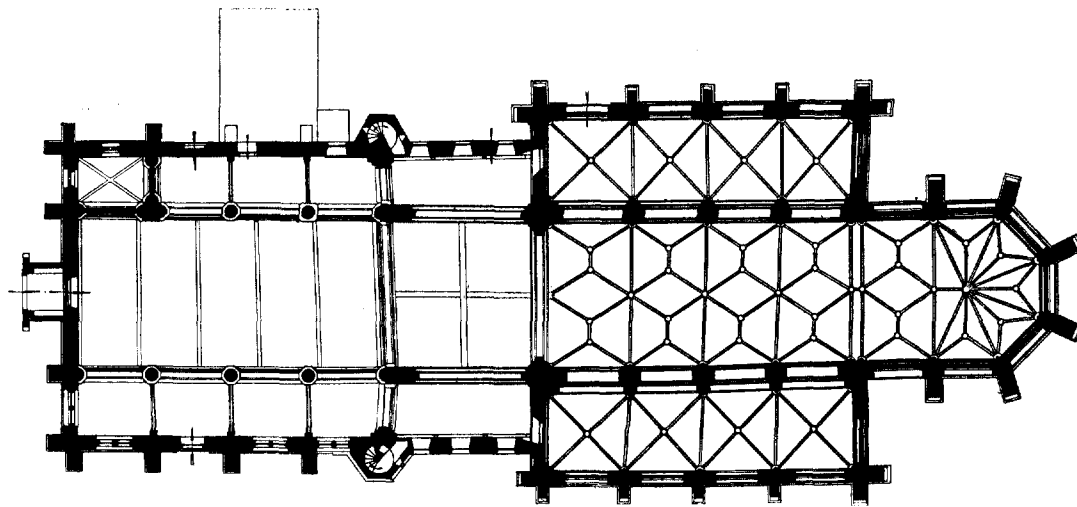
Nadat het reeds ontmantelde Aardenburg in 1604 door Prins Maurits was bezet, besloot men van Staatsche zijde er een grensvesting van te maken. Bij het aanleggen van het nieuwe versterkingsstelsel liet men het waarschijnlijk min of meer verlaten oostelijke en zuidelijke deel der stad met de Lieve-Vrouwekerk buiten de wallen. De oude kapittelkerk werd afgebroken en het afgesneden stadsdeel verdween weldra geheel. Thans ligt Aardenburg te midden van vette polders, ver van de open zeearmen, aan welker nabijheid het zijn opkomst te danken had.

Aan Aardenburg als grensvesting herinnert thans voornamelijk de Kaai- of Westpoort, een gewelfde doorgang in den wal, welks fronten zijn versierd met

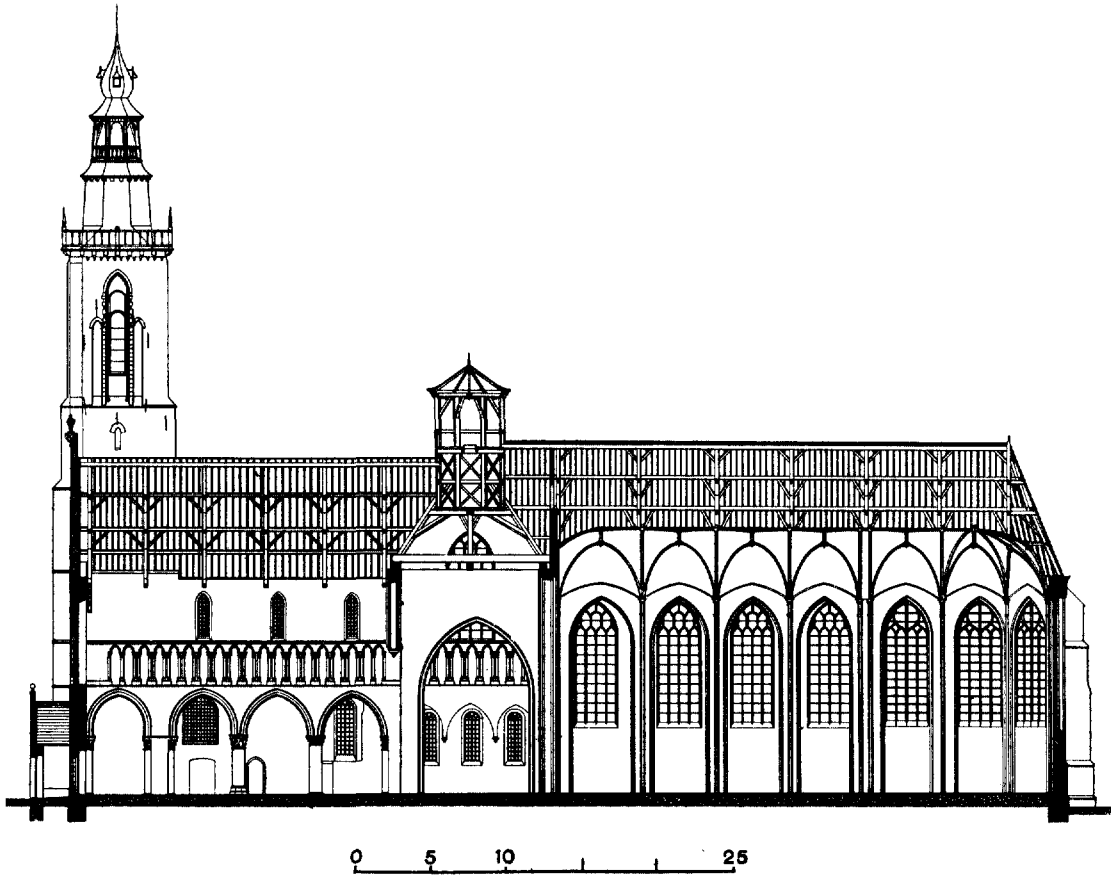
0 5 10 25

Afb. 1. Aardenburg. St. Bavokerk. Aanzicht Zuidzijde. Opmeting van het
[Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

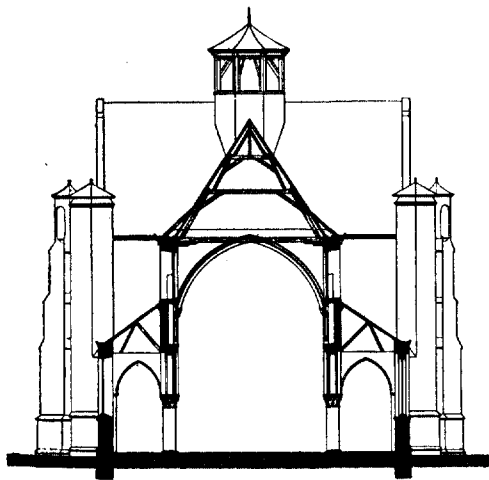

0 5 10 25

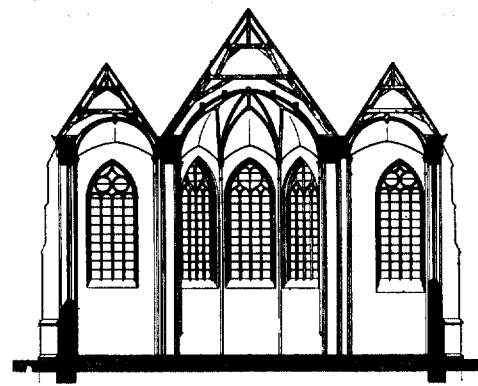
Afb. 2. Aardenburg. St. Bavokerk. Plattegrond. Opmeting van het
Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Afb. 3. Aardenburg. St. Bavokerk. Lengtedoorsnede. Opmeting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Afb. 4. Aardenburg. St. Bavokerk.
Doorsnede over het schip.

Afb. 5. Aardenburg. St. Bavokerk.
Doorsnede over het koor.

Opmetingen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

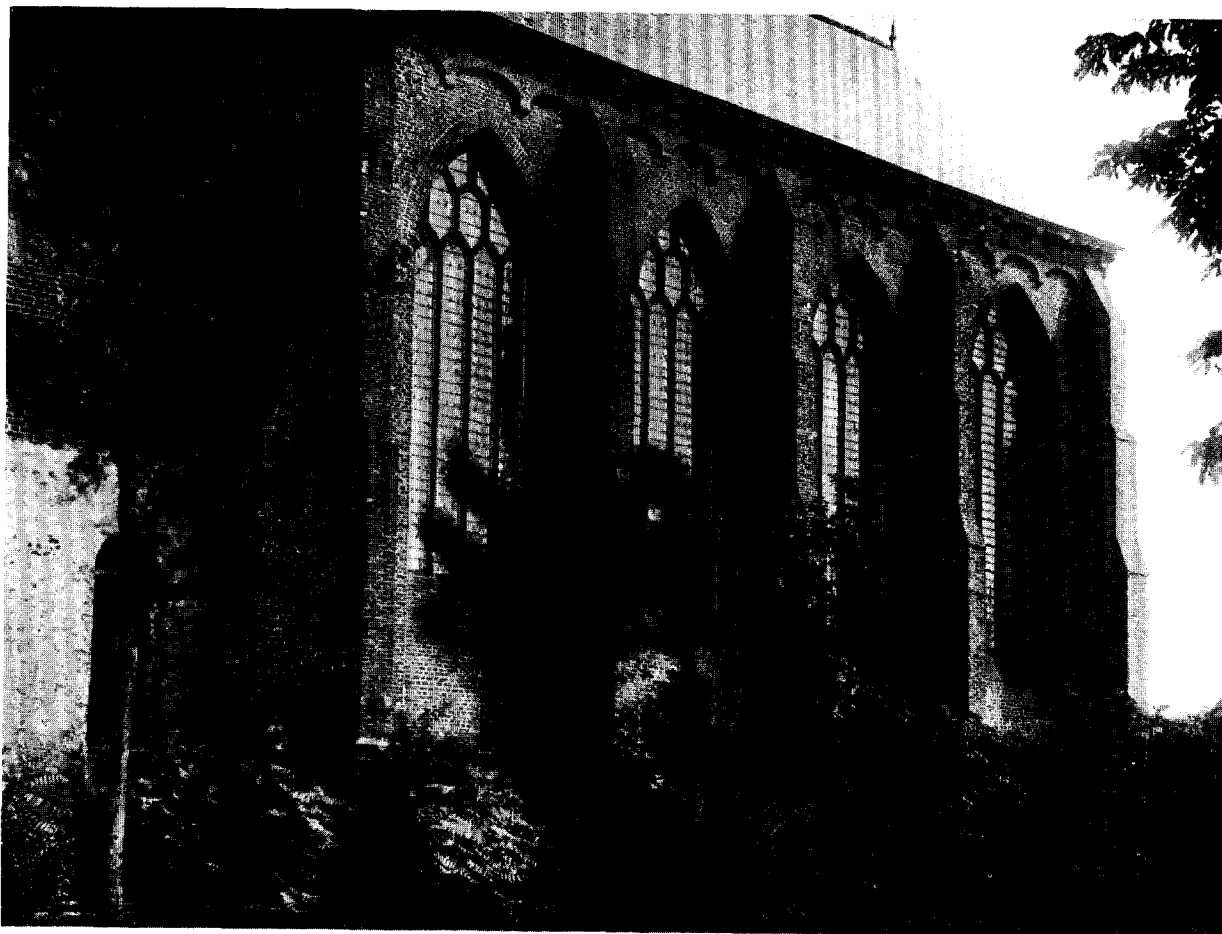
natuursteen banden, pilasters en de wapens van de Generaliteit en de Stad. Aan de binnenzijde wordt de doorgang bekroond door een vierkant, torenvormig opgetrokken wachtvertrek, dat een monumentale afsluiting van de Weststraat vormt. De poort dagteekent waarschijnlijk uit het tweede kwart van de 17de eeuw.

Verreweg het voornaamste bouwwerk is echter de eerbiedwaardige St. Bavokerk met haar hoogen toren, die al van verre Aardenburg als een oude stad kenmerkt. Zij behoort aan de Nederlandsch Hervormde Gemeente, welke alleen het koor voor den dienst gebruikt, terwijl het overigens behoorlijk onderhouden westelijk deel als een soort voorportaal fungeert.

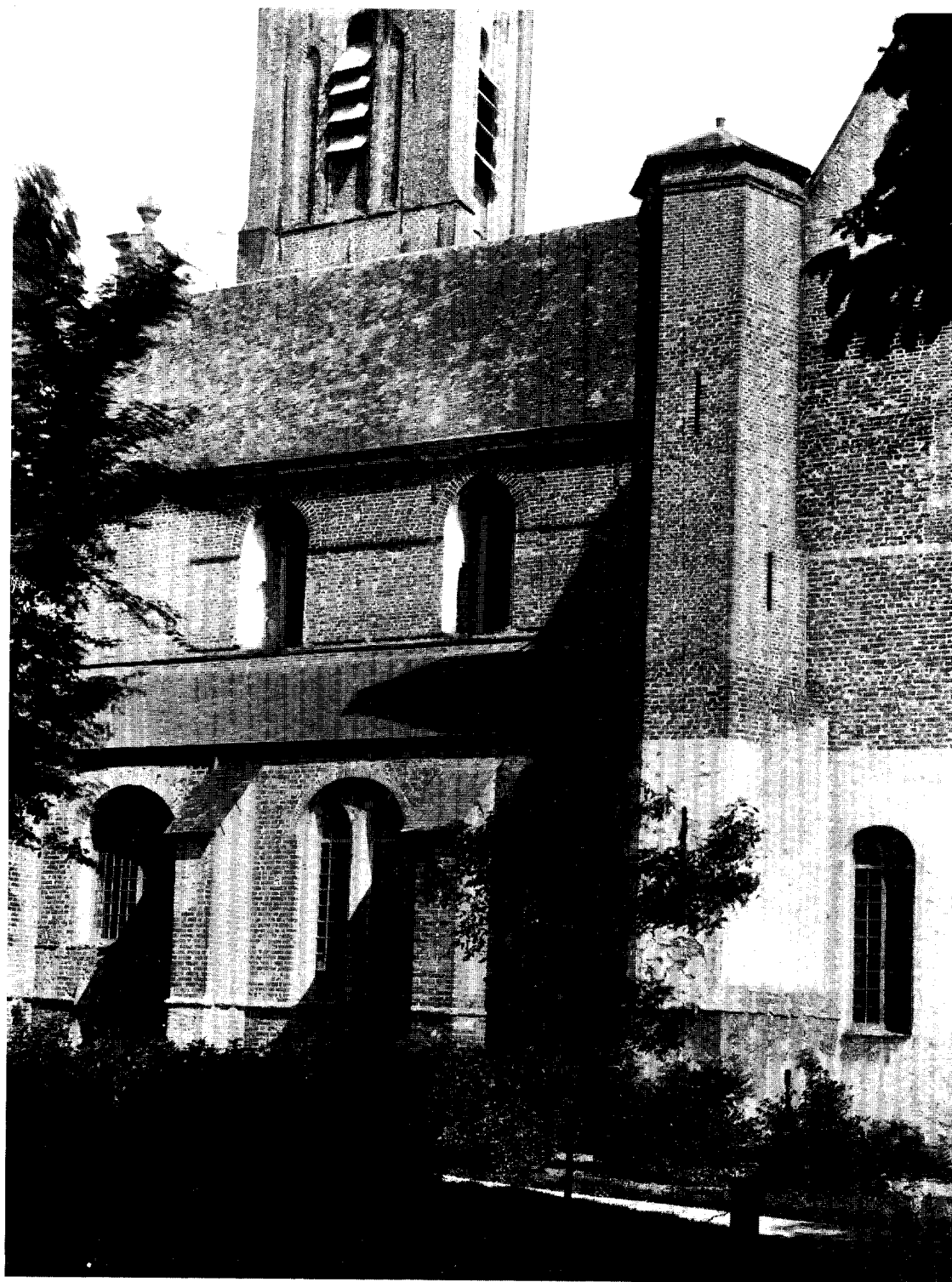
Schip en dwarsschip zijn typische voortbrengselen van de „Scheldegothiek”, die zich in de eerste helft van de 13de eeuw ontwikkelde met Doornik als uitstralingspunt. Het is een provinciale school, die verscheiden elementen van de Noord-Fransche Gothiek verbond met traditioneele romaansche vormen. Kenmerkend voor deze Scheldegothiek zijn de kapiteelen met stereotype bladpunten, het veelvuldig gebruik van ronde staven en kolonnetten langs de kanten van bogen en rechtstanden, de voorliefde voor triforia, waarvan de bogen rusten op enkele of aan smalle pijlertjes gekoppelde kolonnetten, en de doorbreking der wanden door gaanderijen ter hoogte van de lichtbeukvensters. Van steenen gewelven over groote ruimten is gewoonlijk afgezien, en vaak is een decoratief gebruik gemaakt van traptorentjes op gevelhoeken. Al deze eigenaardigheden zijn te vinden aan schip en dwarsschip der St. Bavokerk. Het baksteen koor met zijn drie beuken van gelijke hoogte behoort thuis in de latere groep Vlaamsche parochiekerken van middelmatigen omvang, waarbij men de gedachte aan een basilikalen opzet geheel heeft laten varen, en meer streeft naar ruimte en wijdheid.

Ongelukkigerwijs is er geen enkel document, dat licht verspreidt over den bouw van eenig deel der kerk. Wel weet Weissman op blz. 61 te vertellen, dat men in 1243 een begin maakte met het schip, maar voor deze mededeeling, die is overgenomen in „de Voorloopige Lijst” en bij Vermeulen, hebben wij geen grond kunnen vinden. Waarschijnlijk is hier een vergissing in het spel. Het jaar 1243 is ons in de stadsgeschiedenis alleen bekend, doordat de graaf toen verlof gaf tot het maken van een havenkanaal. De eerste berichten, waarover wij beschikken, betreffen de herstellingen, die in de 17de eeuw plaats vonden. In 1625 verzocht de magistraat aan de Staten-Generaal een subsidie ten einde de vervallen St. Bavokerk voor den Hervormden dienst in te richten, ter vervanging van de tot dan toe gebruikt Onze-Lieve-Vrouwekerk, die buiten de omwalling was komen te liggen. Laatstgenoemd bouwwerk, prijkende met twee torens, die op de kaart van Van Deventer te zien zijn, is daarop gesloopt, en de St. Bavo werd hersteld. Afdoende schijnt dit aanvankelijk herstel niet te zijn geweest, want in 1654, 1658, 1664 en 1665 werden opnieuw ruime subsidies door de Staten-Generaal toegekend van over de fl 20.000 te zamen. Ook het kapittel van St. Baafs te Gent droeg als tiendheffer bij aan het werk. Ongetwijfeld is de kerk in deze jaren van de huidige bekapping voorzien, en zijn toen onder meer alle bestaande baksteen vensterharnassen nieuw aangebracht. Ook de ongeprofileerde korfbogen, die de muren van het koor tusschen de steunbeeren afsluiten, zijn zeker 17de eeuwsch. Onder enkele daarvan bevinden zich nog laat-gothieke kraagsteenen, die aantoonen dat men oudere, waarschijnlijk geprofileerde bogen verving, zooals er meer aan Vlaamsche kerken voorkomen, en ten onzent onder andere aan de beide hoofdkerken van Delft, maar dan meest in één overspanning van elke travée.

De nevengaande afbeeldingen ontslaan ons van den plicht het gebouw in alle onderdeelen uitvoerig te beschrijven. Wij bepalen ons derhalve tot het nagaan van

Afb. 6. Aardenburg. St. Bavokerk. Koor van het Z. W.
Foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Afb. 7. Aardenburg. St. Bavokerk. Schip van de Zuidzijde.
Foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Aardenburg

een aantal bijzonderheden, die niet of niet onmiddellijk uit de afbeeldingen blijken, en welke voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van belang kunnen zijn.

Allereerst is daar het materiaal, waaruit het gebouw is opgetrokken. Een gedeelte van schip met toren en dwarsschip bestaat uit natuursteen, en wel uit ruwe brokken voor het vlakke werk en grootere, behakte blokken op de hoeken. Op deze wijze zijn van natuursteen opgetrokken het grootste deel van den toren tot de hoogte der zijbeuksdaken, de benedengedeelten der overige steunbeeren met aansluitende muurvlakken van den westgevel, en de dwarspanden met hun traptorens eveneens tot de hoogte der zijbeuksdaken. Voorts zijn uitwendig van blauwe kalksteen de vroeg-Gothieke ingang van den westgevel en de laat-romaansche ingangen in de tweede travée van elk der beide zijbeuken van het schip. Geheel overeenkomstig deze met beide laatste zijn de overblijfselen van gedichte ingangen in de dwarspandsgevels. Door bepleistering zijn zij thans grootendeels aan het oog onttrokken, en hun bogen worden gesneden door het middenste der groepen van drie vensters. Hieruit volgt waarschijnlijk dat deze groepen van drie vensters jonger dan de ingangen zijn. Toch kunnen zij nog wel uit de 13de eeuw dagteekenen; de naburige 13de eeuwsche kerk van Lissewege vertoont geheel overeenkomstige venstergroepen in de dwarspandsgevels.

De baksteen, waaruit de overige muren van schip en dwarsschip bestaan, meet, voorzoover zij niet klaarblijkelijk van latere herstellingen afkomstig is, $30/32 \times 15/16 \times 7$ c.M., die van den toren boven de goten van den middenbeuk $26/28 \times 12/14 \times 6$ c.M, en die van het koor overal $26 \times 11 \times 5,5$ c.M.

Wanneer men den plattegrond van de westelijke deelen beschouwt, springen enkele eigenaardigheden in het oog. Het doet vreemd aan, dat het dwarsschip niet buiten de zijbeuken uitspringt. Dan treft ons, dat de noordelijke arcade een zwaren pijler bevat, waarop de zuid-oostelijke hoek van den toren rust, terwijl aan de overzijde een zuil staat. Bij den bouw der arcaden rekende men blijkbaar niet op een zuidelijken fronttoren. Wat den opbouw aangaat, merken wij op dat de zuil in het midden van de noordelijke arcade van het schip een aanmerkelijk hooger basement heeft dan de overige, terwijl de zuil oostelijk daarvan een geheel afwijkend kapiteel bezit, en aan het grootendeels in den vloer verzonken basement één hoekblad heeft bewaard. De basements der wandpijlers van den zuiderzijbeuk hebben leeg plaatsen voor verdwenen of nooit uitgevoerde flankerende kolonnetten. Eigenaardig is het, dat de profileering der bogen, die de scheiding vormen tusschen de zijbeuken van het schip en het dwarsschip, slecht overeenkomt met de geleding der wandpijlers, waarop zij rusten en die van ouderen datum schijnen te zijn. Van de vier kruisbogen behoort alleen de westelijke, die op kraagsteenen ontspringt, tot den vroeg-gothieken bouw. Van de noordelijke en de zuidelijke zijn nog overblijfselen zichtbaar boven de later en lager aangebrachte bogen, die de sterk oostwaarts hellende oorspronkelijke kruispijlers steunen.

De traptorens hadden oorspronkelijk baksteenen helmen, waarvan de aanzetten nog bestaan, en die door houten kappen zijn vervangen. De noordelijke traptoren heeft zijn trap verloren, de zuidelijke leidt eerst naar het triforium, en hoogerop naar een galerij in de dikte van de muren, die in de dagkanten der hoge vensters van het schip uitkomt. Hier kan men zien, dat de buitenzijden dezer vensters zijn verwijld door het uitbreken van een binnenboog, rustend op rechtstanden waarvoor de natuursteenen aanzetten nog aanwezig zijn. Deze hoge galerij zet zich voort in de dwarspandsmuren voorbij de binnenzijden der hoge vensters. Aan de noordzijde is zij daarop dichtgemetseld, maar aan de zuidzijde begint ter plaatse, waar het metselwerk

van het dwarspand ophoudt, een trap in den muur van het koor, die uitkomt in het overgekraagde ronde torentje aan het westelijk eind van de goot van het koor.

Het koor is een zeer homogeen werk. Tegen den oostgevel van den zuidbeuk en de aansluitende travée van het middenkoor zijn gewelfmoeten zichtbaar, die ongetwijfeld er op wijzen, dat hier de sacristie heeft gestaan. Omstreeks het midden van de vorige eeuw heeft men het heele koor, dat voordien werd gebruikt als oefenplaats voor het garnizoen en toen voor den kerkdienst werd ingericht, voorzien van quasi-gothieke gewelven in pleister.

Wanneer wij thans de bouwgeschiedenis nagaan, meenen wij te mogen onderstellen, dat de bouw van schip en koor in twee perioden heeft plaats gehad. Tot de eerste bouwperiode zullen dan de natuursteen deelen der muren hebben behoord en misschien ook de meest oostelijke zuil van de noorder-arcade. Waarschijnlijk lag het aanvankelijk in de bedoeling het westelijk front van twee torens te voorzien, waardoor dit met de westgevels van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk en de Magdalenakerk te Doornik tot één groep zou behooren. De overblijfselen van flankerende kolonnetten aan de muurpijlers van den zuiderzijbeuk doen de gedachte opkomen, dat men oorspronkelijk althans de zijbeuken in steen heeft willen overwelven. Dat men tenslotte geheel van overwelving heeft afgezien met uitzondering van de zijbeuktravée onder den toren, verbindt de kerk met St. Jacques en St. Nicolas te Doornik, Onze-Lieve-Vrouwe te Deinze, St. Nicolaas te Gent, en het schip van Lissewege. De tweede bouwperiode, die in baksteen werkte voor het vlakke muurwerk, zal kort op de eerste zijn gevolgd, en in hoofdzaak de oorspronkelijke plannen hebben gevolgd. Ten aanzien van de dateering der twee bouwperioden van schip en dwarschip hebben wij als voornaamste vergelijkingsmateriaal Onze-Lieve-Vrouwe van Pamela te Oudenaarde, die verwante vormen aan kapiteelen en scheibogen vertoont, en in 1235 werd begonnen. De schepen van St. Nicolas en Madeleine te Doornik worden door Paul Rolland in zijn onlangs verschenen boek over de Doorniksche parochiekerken in het eerste kwart van de 13de eeuw gedateerd. Wanneer wij de romaansche vormen der zijportalen van Aardenburg in aanmerking nemen, kunnen wij de eerste bouwperiode omstreeks 1200 stellen; de tweede zal dan in het tweede kwart der 13de eeuw vallen.

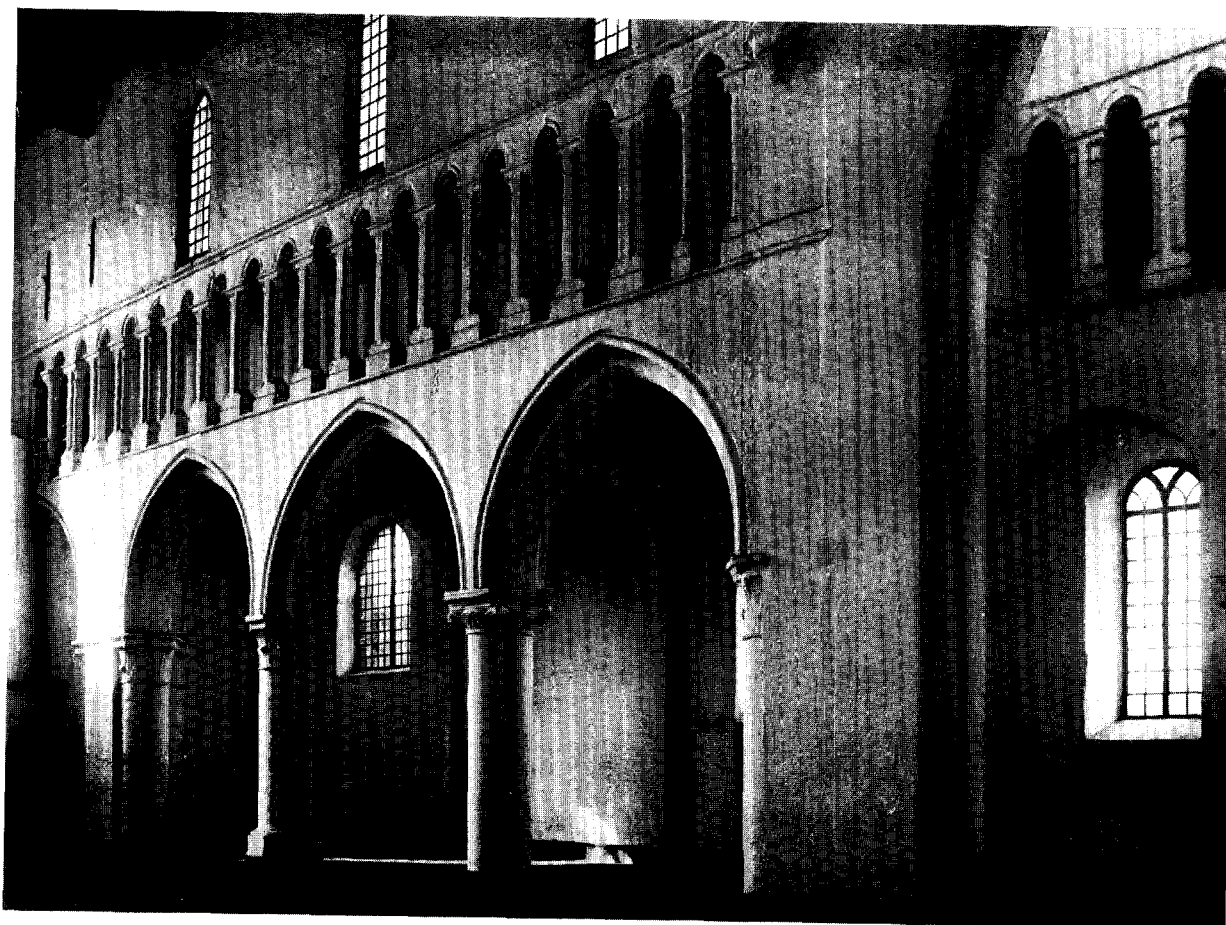
De vormen der slanke nissen in het bovengedeelte van den toren, die onder de bogen nog van bladkapiteelen zijn voorzien, en het daar voorkomend steenformaat doen vermoeden, dat deze in de eerste helft van de 14de eeuw is verhoogd. De spits met open topverdieping is een werk van de 17de eeuw.

Het koor wordt gewoonlijk voor 15de eeuwsch gehouden. Deze dateering schijnt ons te laat. De kloeke vormen en het steenformaat doen ons veeleer denken aan het midden van de 14de eeuw. De traceeringen zijn, zooals wij reeds eerder opmerkten, later ingezet, en dus geen materiaal om het geheel naar te beoordeelen. De dichtgezette bogen op het westelijk eind der nevenkoren wijzen er op, dat men de bedoeling had de kerk westwaarts op gelijke wijze te vernieuwen.

Van groote bekoring is deze kerk door zijn kernachtige vormen en monumentalen opzet. Ongetwijfeld is er een zekere wanverhouding tusschen het oudste westelijke gedeelte en de zeer gerekte en breede koorpartij. Aangezien het gebouw door de omringende bebouwing en beplanting echter niet als op een presenteerblad aan alle zijden openligt, omvat het oog nooit in één blik het geheel, en beschouwt men elk deel afzonderlijk, zoodat deze wanverhouding niet hinderlijk naar voren treedt. Van het inwendige zijn schip en dwarschip, die door wanden van het koor zijn gescheiden, ongetwijfeld het aantrekkelijkst. In hun verlaten stilte, met de boeiende

Afb. 8. Aardenburg. St. Bavokerk. Toegang tot het schip aan de Zuidzijde.
In den doorgang de heer Adolph Mulder.
Foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Afb. 9. Aardenburg. St. Bavokerk. Schip en Noorderdwarspand inwendig.
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

speling van het heldere licht over wanden, zuilen, kolonnetten en bogen, hangt de sfeer van een ver verleden. De vloeren, die in den loop der tijden wel een halven meter moeten zijn opgehoogd, naar duidelijk blijkt uit de verzonken basementen en de al te lage ingangen der traptorens, bevatten verscheiden merkwaardige grafzerken. Een van de oudste is die van Willem Jacobsz. Horne en zijn vrouw uit het midden der 15de eeuw, met de gegraveerde figuren der echtelieden in gothieke nisarchitecturen, evangelistensymbolen op de hoeken, en leege plaatsen voor koperen wapenschilden. Op een andere zerk uit dezen tijd zijn Jan de Clerck en zijn vrouw met onder hun voeten vijf kinderen in graveerwerk uitgebeeld. Onder de verdere min of meer goed bewaarde gegraveerde gothieke zerken mag die van Anna Lauwereysdochter Zoete, † 1512, worden genoemd. Van de renaissancezerken is verreweg de belangrijkste die van Bartholomeus de Backere, † 1613, in den zuiderzijbeuk, met uitnemend gehouden wapens en kwartierwapens.

Buiten de West- of Kaaipoort en de St. Bavokerk is Aardenburg maar weinig monumenten rijk. Het Weeshuis in de Weststraat prijkt met een dubbelen topgevel, die oorspronkelijk wel een dubbele trapgevel zal zijn geweest. Cartouches geven 1631 als bouwjaar aan. De ingang wordt gevormd door een aardig natuursteen poortje. Verder vindt men in deze straat bij de Poort nog een vroeg 17de eeuwschen gevel van gele baksteen met hoeken, venstertogen en figuren in roode steen. De verdere gevelfragmenten verdienen geen afzonderlijke vermelding.

LITTERATUUR :

Bar. J. de Béthune in: *Annales du XXIème Congrès de la Fédération Archéol. et Hist. de Belgique* I blz. 44; J. H. van Dale, *Sloping der Mariakerk en herstelling der St. Bavokerk te Aardenburg in 1625 en 1626* in: *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Z. Vlaanderen* I blz. 166—170; J. Ab Utrecht Dresselhuis, *Oud-Aardenburg en deszelfs handel in het begin der XIVde eeuw* in: *Nieuwe Werken d. Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, VI blz. 35—102 en 223—289; M. van Empel en H. Pieters, *Zeeland door de eeuwen heen*, passim; J. B. Kruger, *Kerkel. Gesch. van het Bisdom Breda* IV blz. 370; H. Pirenne, *Causerie sur Aardenbourg* in *Annales du XXIème Congrès d. l. Fédération Archéol. et Hist. de Belgique* I blz. 140; G. A. Vorsterman van Oyen, *Het Archief van Aardenburg*.

SIMON STEVIN BOUWMEESTER VAN HET PRINSENHUIS TE VLISSINGEN

DOOR FRANS VERMEULEN

Tot de groote figuren uit onzen vrijheidsoorlog tegen Spanje moet ongetwijfeld, na de leidende persoonlijkheden der Oranje's, in de eerste plaats Simon Stevin gerekend worden, als een der krachtigste medebouwers aan het nieuwe Gemeenebest.

In 1548 te Brugge geboren, was Stevin aanvankelijk werkzaam als boekhouder en kassier te Antwerpen, daarna als stedelijk ambtenaar in zijn geboortestad. Hier reeds openbaarde hij zich als een veelzijdige begaafdheid, niet alleen scherpzinnig geleerde en groot organisator, maar bovenal man van de daad met een sterk gemeenschapsgevoel en een diepe belangstelling in de verschillende oeconomische en sociale problemen, met name ook in de volkshuisvesting. Dit gemeenschapsgevoel, dit zich geestelijk en lichamelijk één weten met den Nederlandschen stam, blijkend tevens uit zijn geestdriftig — voor dien tijd wel hoogst verrassend — ijveren voor de Dietsche moeder-

taal, deze verbondenheid met eigen land en volksaard moet het ook wel geweest zijn, die Stevin, den geloovigen Zuid-Nederlandschen Katholiek, die tot aan zijn dood der Moederkerk trouw zou blijven, in 1571 drong de zijde van Willem van Oranje te kiezen en uit te wijken naar het buitenland.

Zijn jarenlange omzwervingen voerden hem door vele Europeesche landen, door Duitschland, Polen, Noorwegen, maar tenslotte toch weer terug naar het vaderland, waar hij zich aanvankelijk vestigde in Middelburg, om zich in 1581 naar de zes jaren tevoren gestichte universiteit van Leiden te begeven. Van dit oogenblik af gaat Stevin groeien tot de persoonlijkheid, die van zoo eminente beteekenis zou worden in den strijd tegen Spanje. Dit niet alleen doordat hij te Leiden, waar hij na 1583 theoretische en toegepaste wiskunde doceerde, de leermeester werd van den jongen prins Maurits, maar ook door zijne buitengemeene begaafdheid als militair ingenieur en krijgswouwmeester, eene begaafdheid, die hij stellig op zijne reizen in het buitenland zal hebben ontwikkeld.

In 1593 door toedoen van prins Maurits — bij wien hij inmiddels in hoog aanzien was gekomen — benoemd tot ingenieur en kwartiermeester van het Staatsche leger, gaf hij in 1594 te Leiden zijn „Sterckten-Bouwing” in het licht, een meesterlijk werk, waarin hij als eerste een wetenschappelijke samenvatting gaf van de Nederlandsche versterkingskunst dier dagen en deze tegelijk organiseerde tot een doeltreffend afgerond systeem¹⁾.

Alhoewel nu Stevin aldus zoowel organisatorisch als fortificatorisch van onschatbare beteekenis is geweest voor de vorming en de werking der Nederlandsche strijdkrachten in den tachtigjarigen oorlog, hebben zijn verdiensten op dit gebied in later tijden nog minder erkenning gevonden, dan die op het terrein van de natuur- en werktuigkunde. Terwijl toch deze laatsten sinds het midden der vorige eeuw, dank zij de werken van geleerden als Dühring, Mach en D. Bierens de Haan in steeds breder kring werden ingezien, werd zijn beteekenis voor de ontwikkeling van de versterkingskunst hier te lande zoo weinig begrepen, dat Sniijders en Noorduijn in hun Leerboek der duurzame en tijdelijke versterkingskunst (3^e druk, Breda 1916, bewerkt door P. W. Scharroo), bij het overzicht der ontwikkelingsgeschiedenis van den vestingbouw, den naam Stevin niet eens vermelden. En dit, niettegenstaande een autoriteit als Max Jähns reeds in 1889, in zijn Geschichte der Kriegswissenschaften (dl. I, blz. 840), nadrukkelijk op de groote beteekenis van Simon Stevin als vestingbouwer had gewezen.

Geheel onbekend bleef het overigens tot dusver, dat de geniale Bruggeling ook als burgerlijk bouwmeester werkzaam is geweest en dat hij de ontwerper, dan wel de verbouwer was van het voormalige Prinsenhuis te Vlissingen.

In 1581 was, zooals men weet, Prins Willem I door aankoop Heer van Vlissingen geworden. „Zijne tegenwoordigheid en gedurig verblijf alhier” — aldus de betrouwbare geschiedschrijver, prof. J. W. te Water — „zal gelegenheid gegeven hebben tot het doen stichten van het Prinsenhuis, waar van de eerste steen gelegd is door A. de Haultain, op den vierentwintigsten Maart van dit zelve jaar” (1582)²⁾.

Dit prinselijk verblijf werd gebouwd op het bastion Oranje bij den ingang der

(¹) Cf. F. Vermeulen, Handboek t. d. Geschiedenis der Ned. Bouwkunst, dl. II, (1931), blz. 418, 434 en W. H. Schukking, Grepren uit de geschiedenis der Nederl. vestingen, I (Arnhem 1934), blz. 9.

(²) J. W. te Water, Plechtige Inhuldiging van Zijne Doorluchtigste Hoogheid Willem den Vijfden Prins van Oranje en Nassau enz. enz. als Erf-Heer van Vlissingen. Middelburg, 1767, blz. 41.

in 1581 begonnen nieuwe, of Oosterhaven³⁾, en wel van de steen, die Alva omstreeks 1572 had laten opslaan voor den bouw van een citadel tot het bedwingen der stad, als bijvoorbeeld te Antwerpen en te Groningen. Bij den grooten brand, die op 14 Januari 1749 het naburige Zeemagazijn verwoestte, werd ook het Prinsenhuis, evenals de naburige, in 1652—'54 opgetrokken Oostkerk, geheel in de asch gelegd. Hoewel de overblijfselen dezer gebouwen daarna geheel zijn gesloopt, bleven zij ons toch in effigie bewaard. Zoo zien we het Prinsenhuis afgebeeld op een gezicht op Vlissingen, gegraveerd door Nic. Visscher in 1650, dus vóór den bouw der Oostkerk (afb. 1) en op een groot schilderij, gesigneerd en gedagteekend „Segers 1669”, eveneens een gezicht op Vlissingen voorstellend, ditmaal met de Oostkerk (afb. 2), welk doek zich sinds 1932 in het Stedelijk Museum dier stad bevindt⁴⁾. Voorts geeft Smallegange in zijn Chronijk van Zeeland (blz. 564, no. 3) een prent van het sobere hoofdfront met het ingangsbordes, de „puie”, waarvoor Adr. Dortsman in December 1663 een ontwerp teekende, dat thans bewaard wordt in den atlas van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg. Voorts zij volledigheidshalve nog een potloodschets vermeld, zich bevindend in denzelfden atlas, en in Zelandia Illustrata (dl. I, blz. 537) vermeld als een gezicht, genomen van den wal en voorstellend het prinsenhuis vóór de uitlegging der stad in 1609. Nu is dit gezicht in de eerste plaats niet genomen „van den wal”, maar van de Schelde uit en vervolgens komt het mij voor geen teekening van vóór 1609 te zijn, maar eenvoudig een achttiende- of vroeg negentiende-euwsche dilettantenschets naar de bovenvermelde prent van Nic. Visscher uit 1650. Voor ons betoog heeft deze schets in ieder geval geen beteekenis.

Veel belangrijker is een reeks bouwkundige teekeningen, zich bevindend in de verzameling „Hollandsche kaarten” in het Algemeen Rijksarchief te 'sGravenhage en de volgende nummers omvattend: Nr. 3509. Plattegrond van het prinsenhuis met tuin. Teekening in O. I. inkt, gewasschen met rood en blauw; papier, 40 × 35; schaal van 14 roeden „Rijnlantse mate”. Op de achterzijde leest men: „Plante van Syns Exies huys tot Vlissingen, overgelevert by Mr Simon Stevin op den XI^{en} Martij 1617”, in het schrift van dien tijd (afb. 3).

Nr. 3510. Een plattegrond met aanleg van den tuin en doolhof. Gewasschen teekening, 54,5 × 37,5. Op de achterzijde: „Caerte vant huys ende den Thuyn van Vlissinghen overghelevert byden Bailliu J. van Berchen op den XVII May XVI^c XXIII”.

Nr. 3511. Een plattegrond met tuin en doolhof. Gewasschen teekening, 54,5 × 41, met aan de achterzijde het opschrift: „Leste caert vant huys ende Triangel [driehoekige doolhof in een punt van het bastion] tot Vlissingen gecopieert bij den Ingenieur Schoutens in Julio 1624”.

Nr. 3512¹. Plattegrond der eerste verdieping. O. I. inkt, 9 × 29. Opschrift: „Plante van 't pallaijs tot Vlissingen voor deerste Stacie”. En verder de aantekening: „Dit bevalt Syne V. Gen: best. 's gravenhage den lesten Decemb. 1624”.

Nr. 3512². Plattegrond der tweede verdieping. O. I. inkt, 9 × 28. Aantekening als voren.

Nr. 3512³. Plattegrond van een trap. Sepia-teekening, 24,5 × 41,5, met bijschrift: „Desen trap is bij Syne V. Gen. gearresteerd op den lesten Decemb. 1624”.

Nr. 3513¹. Gewasschen situatieteekening, 52 × 71, met bijschrift: „Caerte vant palais binnen Vlissingen van Sijn princel. Exc^{ie}” (afb. 4).

³⁾ H. G. van Grol, De geschiedenis der Oude Havens van Vlissingen. Vlissingen 1931, blz. 50.

⁴⁾ Vgl. het uitvoerig artikel over dit schilderij van den heer H. G. van Grol, conservator van het Stedel. museum te Vlissingen, in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 22 Maart 1932, Avondblad.

Nr. 3513². Dergelijke teekening, 54 × 75.

Nr. 3513³. Dergelijke teekening, 52 × 85, waarop tevens een windroos.

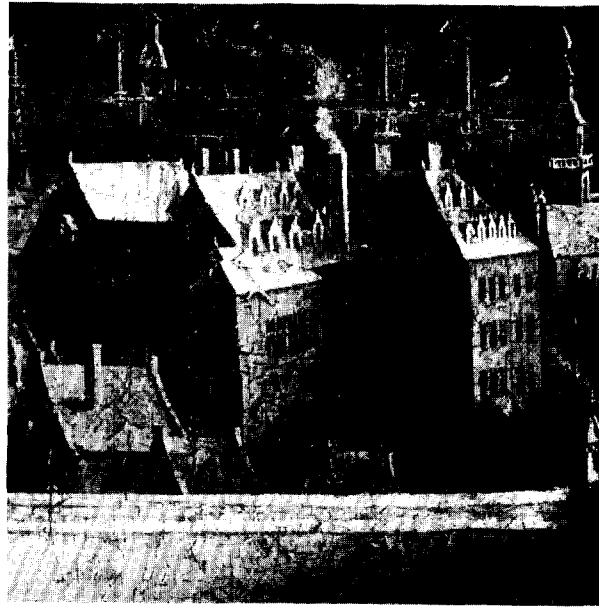
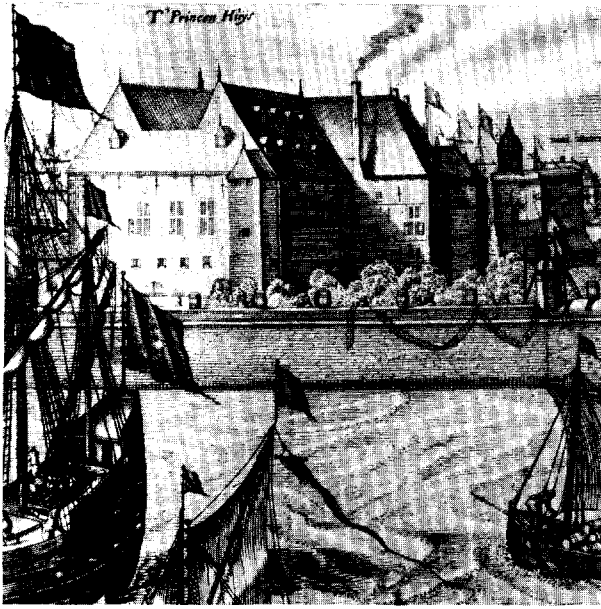
Van deze negen teekeningen is de eerste en oudste die van 1617 „overgelevert bij Mr Simon Stevin”. Wij merken op, dat zij wordt aangeduid als „plante”, in tegenstelling met de latere plattegronden van den algemeenen aanleg, de nummers 3510 (van 1623), 3511 (van 1624) en 3513¹⁻²⁻³, die „caerte” genoemd worden. De door Stevin ingediende teekening van 1617 (afb. 3) is het oorspronkelijke plan, het ontwerp voor het prinsenhuis, de latere zijn „kaarten”, nà Stevin's overlijden in 1620 op grond van zijn ontwerp vervaardigd. terwijl de detailteekeningen 3512¹, 3512² en 3512³ nadere uitwerkingen zijn, zooals ze, blijkens de daarop voorkomende aantekeningen, door prins Maurits „den lesten December 1624”, dus slechts enkele maanden vóór zijn dood, werden goedgekeurd.

Maurits had dus in 1617 het plan opgevat zijn woning in Vlissingen te laten verbouwen en het is begrijpelijk, dat hij het plan voor dit werk liet vervaardigen door zijn vereerden leermeester in de vestingbouwkunde, dit te meer waar aan het prinsenhuis ook een arsenaal verbonden zou worden, terwijl het geheele complex moest verrijzen op een bastion van de in 1607—1609 door Stevin geheel naar zijn systeem verbouwde vestingwerken.

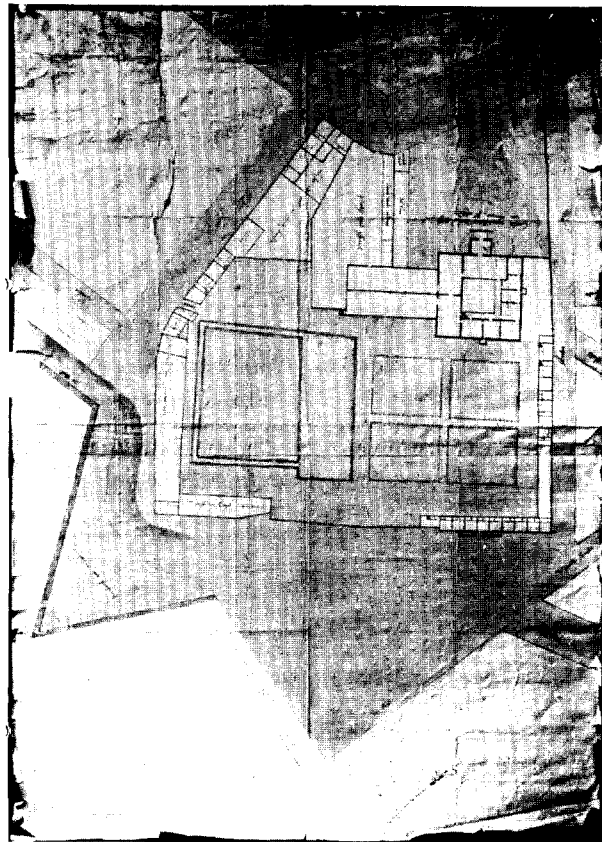
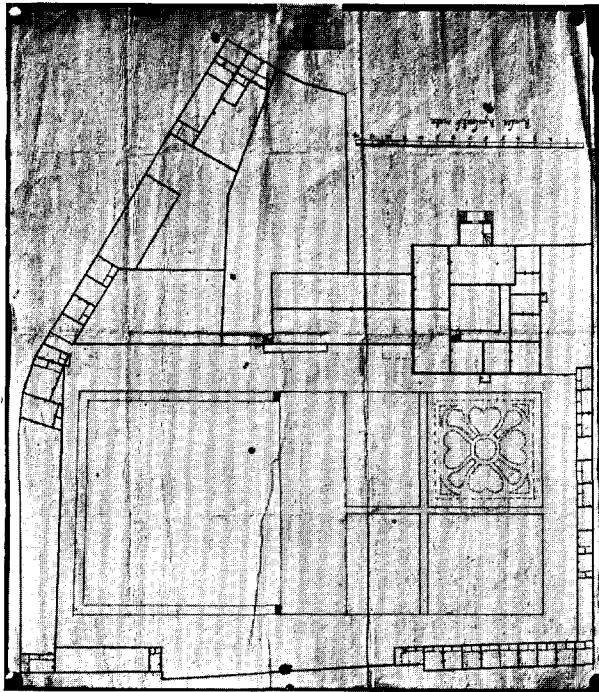
Beschouwen we den plattegrond nader, dan blijkt hij te bestaan uit vier hoofd-deelen: 1^e het vierkante hoofdgebouw, de eigenlijke woning, bestaande uit vier om een binnenplaats opgetrokken vleugels, met den hoofdingang in het midden van den westelijken vleugel; 2^e het aan de zuidzijde hiertegen aangebouwde arsenaal, een tweebeukig gebouw, evenals het woongebouw van twee verdiepingen en met een uitgebouwd vierkanten traptoren tegen den zuidoostelijken hoek; 3^e bijgebouwen, die met de „logien vant arsenaal” en een daarlangs aangelegde „bol-bane” (kolfbaan?) en particuliere erven een groote open plaats, de „plaetse vant assenael” omsluiten; 4^e de aan de oostzijde van het complex, op het bastion Oranje aangelegde tuin met den doolhof, of zoogenaamden „triangel” als oostelijkste afsluiting aan de zijde van de Oosterhaven.

Omtrent de inwendige architectuur leeren ook de latere, in 1624 door den prins goedgekeurde plattegronden der verdiepingen niets méér dan de algemeene indeeling der vertrekken, zonder nadere aanduiding hunner bestemming.

Het uitwendig aspect van het prinsenhuis vinden we het best weergegeven in de hierboven vermelde gravure van Nic. Visscher en in het schilderij van Segers (zie afb. 1 en 2). Beide gezichten op Vlissingen zijn van ongeveer hetzelfde punt en wel van de Schelde uit genomen, het eerste, zooals gezegd, in 1650, het andere in 1669. We zien het bastion Oranje en het daarop gelegen prinsenhuis uit het Zuid-Oosten, wat dus wil zeggen, dat we allereerst het arsenaal met zijn vierkanten traptoren en het dubbele wolfdak opmerken en daarachter het oostelijk gedeelte van het eigenlijke woongebouw. Het geheel is in zeer sobere vormen opgetrokken, eenvoudig en zakelijk, in strak militairen trant, een echt ingenieurswerk. Zooals uit de kleur op Segers' schildering reeds blijkt — grijsgroen voor de muren, blauwgrijs voor de bedaking — was het geheel van natuursteen opgetrokken en de daken met leien bekleed. Hiermee is in overeenstemming de eenige ons bekende meer uitvoerige beschrijving die we van dit gebouw kennen, namelijk die in een handschrift van Mr. J. P. B(rasser), Beschrijvinge der Stadt Vlissinge, van 1759, zich bevindend in het

Afb. 1. Fragment van prent door C. Jsz. Visscher, 1650. Afb. 2. Fragment van schilderij door Segers, 1669.
Het Prinsenhof vóór en nà den bouw der Oosterkerk.

Afb. 3. Teekening door Stevin, 1617.
(Alg. Rijks-Arch. no. 3509).
Afb. 4. (rechts) Situatie-teekening naar Stevin, 1620.
(Alg. Rijks-Arch. no. 3513—1)

Stedelijk Museum te Vlissingen. We lezen daar⁵⁾: „Het Prinsen Huis oft het Huis van den Heer, staadt in het Zuidt Oosten der Stadt, was een groot sierlijk gebouw, na de Corintischen bouworde gesticht, voorsien met groote saalen, ruime vertrekken, en overwulde kelders, alle de muuren waeren van wit arduin steen opgestoeld van vooren opgaande met een bordes, met een tooggewijse luiffel overdeekt, rustende op twee ronde steene colommen. Agter het gemelde paleijs, was een groot plaisandtten tuin, en monaserij⁶⁾, alsmeede een schoone weyde, het gebouw was op sijde voorsien van een koeshuis en een paardestal voor eenige paarden, het gemelde voortreffelijk gebouw is gestigt op order van Sijn doorlugte Hoogheydt den heer Prins Willem den Eersten, van den Huise van Nassau, Stadthouder van Nederlandt, soo men vermeijndt op den 29 Maart 1582, dat den Eersten Steen daer aengelegt is, en opgeboudt uyt de steenen, die duc Alba had doen vervaardigen, tot opbouw van een kasteel om de Stadt te dienen tot een dwinger”, enz. „Dit huis was voorsien met een bassecourt oft pleijn, op welk pleijn voor de vasylagie altijdt plagt te koomen de wagt die dien dagh de wagt mogte hebben”, enz.

Tot zoover de eerbare advocaat Brasser. Het dient gezegd, dat we in de bestaande afbeeldingen niets kunnen bespeuren van de Corinthische orde volgens welke het prinsenhuys naar deze beschrijving zou zijn opgetrokken. Nòch op de zoeven besproken afbeeldingen, nòch op die van het hoofdfront met den ingang, bij Smallegange, zijn pilasterorden weergegeven, de orde van de kroonlijst is niet nader te bepalen en het ingangbordes met zijn portiek is naar de Dorische, of de Toscaansche orde. Het is natuurlijk mogelijk, dat het inwendige, met zijn galerij op de binnenplaats, volgens de Corinthische orde was ontworpen, maar zeer waarschijnlijk lijkt dit niet, waar de rijke Corinthische stijl hier te lande betrekkelijk weinig is toegepast, ook bij weelderiger bouwwerken dan dit strenge krijgsmanshuys.

We hebben eenige moeite te bedenken, dat dit strakke en vlakke, tot in het nuchtere zakelijke gebouw een tijdgenoot is van de schilderachtig-bewogen, levendige scheppingen van Lieven de Key, van Hendrick de Keyser. Geen van de evangelisten der klassieke Renaissance-architectuur, zoomin Serlio, als Palladio of Vignola, komen aan het woord in dit karakteristieke concept van een mathematischen, strikt-logisch denkenden geest. Het opmerkelijke van het geval is, dat de veelzijdig begaafde Stevin hiermede in 1617 reeds dien strakken, soberen bouwtrant anticipeert, die eerst een kwart-eeuw later, door de werken van Pieter Post, Philips Vingboons en Daniël Stalpaert, kenmerkend zou worden voor de geheele Noord-Nederlandsche burgerlijke bouwkunst. Ook op dit gebied, evenals op dat der militaire bouwkunst, blijkt het genie van den grooten Zuid-Nederlander de richting der ontwikkeling te hebben aangewezen.

Dit opstel geeft in hoofdzaak den tekst van een referaat, door schrijver gehouden op het congres der Vlaamsche Vereeniging voor Wetenschap te Brugge, op Maandag 2 September, 1935.

⁵⁾ Het hier volgend uittreksel uit het hs. van Brasser dank ik aan de vriendelijkheid van den heer H. G. van Grol.

⁶⁾ De heer van Grol onderstelt, dat hier „menagerie” wordt bedoeld, gedachtig aan een bekende liefhebberij dier dagen.

BIJDRAGE TOT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE GROOTE OF ONZE LIEVE VROUWENKERK TE VEERE

DOOR FRANS VERMEULEN

Een stille schaduw van een stadje, Veere, waaruit als een zwijgend phantoom de kolos der Grootte Kerk in onbegrijpelijk geweld opstaat.

Men moet zich dit goed indenken: een stadje van meerendeels kleine dorpsche woningen, zich rijend langs stille straten, waar op de hobbelige keien spaarzame stappen een schuchteren echo wekken, een stadje van nog geen duizend zielen, schuilend in de schaduw van een kerkgebouw, dat van den toreningang tot de koorsluiting een buitenwerk-sche lengte heeft van 78 m., bij een grootste breedte, gemeten over het dwarspand, van 50 m., terwijl de nok van het dak zich 32,5 m. boven den beganen grond verheft. Het is dan ook niet altijd zoo geweest en het was een ander Veere, dat zich dit godshuis als een kathedraal heeft gebouwd. Er was een tijd — om met een variant op Potgieter te spreken — er was een tijd, dat de naam van Veere geroemd werd in de landen van overzee, dat zijne ruime reede de koopvaarders van alle windstreken zag aanzeilen, dat de Schotten hier hun stapel hadden, dat zijne schepen voeren naar de kusten van Scandinavië en van het Oosten, dat een koning Eduard IV van Engeland de hulp dezer koopstad zocht en door de kracht harer wapenen zijn troon heroverde, dat de koningen van Frankrijk, in 1465, en van Denemarken, in 1523, haar met handvesten begunstigen. Het was in dezen tijd, de voor Veere glorierijke vijftiende eeuw, dat het onder zijn Heeren uit het geslacht van Borssele, de Grootte Kerk zag verrijzen.

Dit was niet de eerste kerk van de havenstad aan het Sloe. Zij kwam een oudere vervangen, gesticht den 2den Februari 1348, toen het opkomende visschers- en schippersdorp Campvere als zelfstandige parochie werd afgescheiden van zijne moeder, de parochiekerk Zanddijk, die reeds in 1153 als zoodanig wordt vermeld¹⁾. Jacobus Ermerins meent de eerste aanwijzing van een verbouwing der oude parochiekerk te vinden in de stadsrekening over het jaar 1405¹⁾:

„Item verdroncke mit minen Joncheer ende mit den gerechte op de Stede huys doen die Ordinancie gemaect was van der Kerken... VI gr.” Het komt ons echter, gezien de personen hierbij betrokken en de plaats hunner bijeenkomst, waarschijnlijker voor, dat we hier onder „ordinancie” een of ander reglement of wettelijk voorschrift moeten verstaan en niet het plan voor een verbouwing der kerk. Hoe dit overigens zij, zeker is, dat men in 1479 begint met den bouw van een nieuwe kerk, blijkens het contract, dat op 13 December van dat jaar wordt gesloten tusschen Wolfert van Borssele, heer van Veere en kerkmeesters ter eene zijde en Anthonis Kelderman „steenhouder van Mechelen werckmeester” ter andere zijde, waarbij o.a. wordt bepaald²⁾: „dat die selue meester Anthonis angenomen heeft voirt te ordineren die nyen kercke ter Veere ende meester dair of te zyn, die last van den wercken te dragen mit al 't guendt dat de Werckmeester van der Kercke schuldich is te doen, dair af hy hebben sal voir zijn dach huyre ii schell. groten 's daechs, ende die dachgelden sullen ingaen als hy ontboden wesende om hier ter Veere te come van huys trect om herwert te comen; ende voirt sal hy hebben van den selven Kerckmeesters te wedden ii x schell. gr. Vls. 't sjairs, also lange als hy meester van den wercke zyn sal.”

¹⁾ J. Ermerins, Zeeuwsche Oudheden, dl. VI (Middelburg, 1792), blz. 9.

²⁾ Ermerins, op. cit., blz. 241.

Hieruit blijkt met voldoende zekerheid, dat in 1479 het ontwerpen, zoowel als het bouwen eener „nyen kercke ter Veere” werd opgedragen aan den Mechelschen bouwmeester Anthonis I Kelderman, zoon van den vermaarden bouwer van den St. Romboutstoren te Mechelen, Andries I Kelderman, en zelf niet minder vermaard als architect ook van den rijken raadhuisgevel te Middelburg (1492 e.v.)³⁾. Men heeft het werk blijkbaar met groote voortvarendheid aangevat. Reeds vijf jaar later was men, blijkens de kerkerekening van 1484, zoo ver gevorderd, dat betalingen werden gedaan aan „Francke de glasemaker van XVIII velden int grootte glas, over die noordore int nijen werck, elck velt belopende XII voeten”, terwijl „Dancert de glasemaker” vier velden bezorgde „int westende vande kercke”.

Opmerkelijk is een post in dezelfde rekening luidend: „Meest^r Jacob de slotemaker heeft gemaect VI ijssere daer dat bort an hancht, daer die kercke in staet... iii gr.” Wellicht wordt hiermede een geschilderde afbeelding van het nieuwe gebouw bedoeld, zooals we deze bijvoorbeeld nog kennen van de St. Bavo te Haarlem, de St. Maartenskerk te Zaltbommel, de Kerk te Wijk bij Duurstede, e.a.

Na dit jaar 1484 ontbreken kerkrekeningen tot 1519. We weten echter uit andere bron, dat op 17 Maart 1512 een contract werd gesloten met Rombout Kelderman, den grooten zoon van Anthonys, die verder op dezelfde voorwaarden het werk zou leiden⁴⁾. Uit vier kwitanties, van de jaren 1518, 1519, 1521 en 1523, blijkt, dat Wencelin van Voluwe aanzienlijke hoeveelheden „orduijn” leverde, die onder andere door Jan Vranck van Vilvoorden werd vervoerd, dat derhalve de ter bekleeding van het baksteen muurwerk gebezigde natuursteen afkomstig was uit Brusselsche groeven.

In 1520 was men met de afwerking van het inwendige zoo ver, dat de kerk gewit werd, terwijl een andere betaling geschiedde „vander kercke grote pylare te scuren met de pylaeren daer de Inghelen op staen, wijwater vaeten ende alle de kandelaers ende de pylaeren van sinte pouwels cappelle”. Met de „grote pylare” werden waarschijnlijk de twee enorme pijlers onder den toren, in het westeinde van het schip bedoeld. Dat deze toren toen reeds vrijwel de tegenwoordige hoogte bereikt had, blijkt ook uit de in de rekening over 1521 voorkomende betalingen aan de „clockenspeelders”, wier instrument, wat de klokken betreft, het werk was van „Pieter Wagevens clockgieter te Mechelen”, aan wien men op Allerheiligen 1521 een jaar rente schuldig blijkt.

Na deze rekening van 1521 volgt weer een lacune van niet minder dan 22 jaren. Dit is des te meer te betreuren, omdat de allerbelangrijkste rekening van 1543 ons een eenigszins sensationeele verrassing brengt, die waarschijnlijk de geheele tot nog toe geldende bouwgeschiedenis dezer kerk, zooals ze onder andere in de Voorloopige lijst van Zeeland werd geresumeerd, omver werpt!

Wij laten hier een samenvatting van de bedoelde rekeningposten volgen, benevens enkele andere vaststaande feiten, om vervolgens hunne beteekenis voor de bouwgeschiedenis in een beschouwing van het monument zelve te onderzoeken.

Men blijkt in 1542 van Jan Barteldsz van Gouda 20000 Hollandsche baksteenen te hebben gekocht, „die verwrocht es om te verwelphen den omeganck achter tchoor”⁵⁾. Tevens betrok men 5000 Zeeuwsche baksteenen van Jan Leyne uit Gapinge en 24 000 van dezelfde van Heyn Bouwens, die eveneens „verwrocht” werden „achter aenden omeganck van tchoor”. Voorts vervaardigde Cryn Bertelmeeusz „negen capramene, die verbeest zyn opten omeganck achter tchoor”, terwijl meester Hendrick, metser, met zijn knechts werkte

³⁾ Cf. W. S. Unger, De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Middelburg, in: Oudh. Jaarboek I (1932), blz. 5 vv.

⁴⁾ Ermerins, op cit.

⁵⁾ Kerkreken. 1543, fol. XXXIII (Rijksarchief Middelburg).

„aenden voorsz. nyeuwen omeganck achter tchoor”⁶⁾. Pieter van Brugge, smid, brengt brugijzers („glaesroen”) aan „achter tchoor inden veynsters vanden nyeuwen omeganck”. Intusschen werken de leidekkers „boven op St. Jorie choir”, op „tchoor van St. Anna” en „opten grooten chooren vander kercke”, evenals „opten nyeuwen omeganck achter tchoor”. Tenslotte levert Antheunie de Vleeshouwer te Mechelen „drie hondert witte doreslaer ende drie hondert blauwe doreslaer om achter tchoor den nyeuwen omeganck te plavuysen”⁷⁾.

Adriaen Robertz de schrijnwerker verricht werkzaamheden „aende biechtstoelen achter thoeg outaer”⁸⁾ en zijn collega Andries maakt een houten „verwelfsel”, „boven thoeg outaer in tchoor”⁹⁾. Pieter de smid uit Brussel levert een twintig-lichts ijzeren kroon, die „int cruyswerck [= kruising of viering van het transept] voor tchoor” wordt gehangen¹⁰⁾ en door „Dierick de scilder” rood geschilderd. Dezelfde Dierick schildert dan nog „olye crucen”, d.w.z. wijdingskruisen, waarvan twaalf „opte pilaren”¹¹⁾, de „clippel” wordt in de groote klok gehangen en daarmee is alles gereed voor de wijding.

De kerkrekening vermeldt eenigszins plechtig-afzonderlijk het groote feit: Den 15en Juni 1543 „zoe was gewijt het cruyswerck ende voorts allomme de edificasie deser kercke byden suffregaen [aartsbisschop] van vuytrecht ende nae dattet al gewyt was zoe heeft de suffregaen selve de Hoochmisse gesongen ende twaerdege heylege sacrament nae de misse omme gedregen”, etc.¹²⁾

Als iets hieruit duidelijk komt vast te staan, dan is het toch wel de bouw, in 1542—1543, van een koor met omgang, een omgang, dien we zien overwelfen, bekappen, beglazen en bevloeren, terwijl we in het koor de meubeleering, hoogaltaar, biechtstoelen, zien afwerken.

En nu het volkomen verbijsterende van dit geval: dit in 1543 voltooide koor met omgang bestaat niet en zou, volgens de tot dusver geldende opvattingen, ook nooit bestaan hebben¹³⁾. Immers, een prent van Pieter Bast uit 1598 (afb. 2) vertoont reeds de O. L. Vrouwenkerk met het lage, driebeukige hallenkoor, waarvan thans nog twee beuken aanwezig zijn, sinds de noordbeuk in 1832 werd gesloopt; en dit hallenkoor, geheel zonder organisch verband met dwarspand en schip (zie ook den plattegrond, afb. 1), zou een overblijfsel zijn van de vroegere parochiekerk uit 1348. Maar laten we zien, wat het bouwwerk zelve ons te zeggen heeft. De kerk bestaat uit twee geheel van elkaar verschillende delen, namelijk het geweldige driebeukige schip met den machtigen torenromp aan de westzijde en het dwarspand aan de oostzijde, en vervolgens het tegen de oostzijde van dit laatste slechts tot de halve hoogte reikende hallenkoor, thans als Nederlandsch Hervormde kerk in gebruik. Het eerstgenoemde deel, dus schip, toren en dwarspand, is opgetrokken van baksteen (formaat $24 \times 12 \times 6$), uit- en inwendig bekleed met natuursteen; het hallengedeelte is uitsluitend gemetseld van baksteen (formaat eveneens $24 \times 12 \times 6$) en verschilt zoowel in behandeling als in afmetingen sterk van het schip. Thans is dit laatste niet meer dan een giganteske romp (afb. 3), ontluisterd en geschonden, eerst door de Hervorming, dan door een grooten brand op 25 Mei 1686, die alleen het muurwerk, de zuilen, den toren overeind liet, vervolgens door het bombardement der Engelschen in 1809, die haar daarna tot kazerne inrichtten, maar dan tenslotte vooral in 1811 door de Franschen, die de vernieling voltooiden door de groote vensters dicht te metselen, hierin nieuwe, kleinere lichtopeningen aan te brengen (afb. 3), ter verlichting van de verdiepingen, waarin zij het inwendige door houten vloeren hadden verdeeld, aldus de kerk ombouwend tot Militair hospitaal. Maar hoe afgemarteld en verminkt dit bouwlichaam ook moge zijn, toch kunnen wij er nog altijd de kenmerken van zijn aard en afkomst aan waarnemen, vooral sinds bij de omstreeks 1875 aange-

(⁶⁾ Kerkreken. 1543, fol. XL.

(⁹⁾ Ibid, fol. L.

(¹²⁾ Ibid. fol. L *vsq.*

(⁷⁾ Ibid. fol. XXXV *vsq.*

(¹⁰⁾ Ibid. fol. LI *vsq.* en fol. LII.

(¹³⁾ Cf. Voorl. lijst Zeeland, blz. 249,

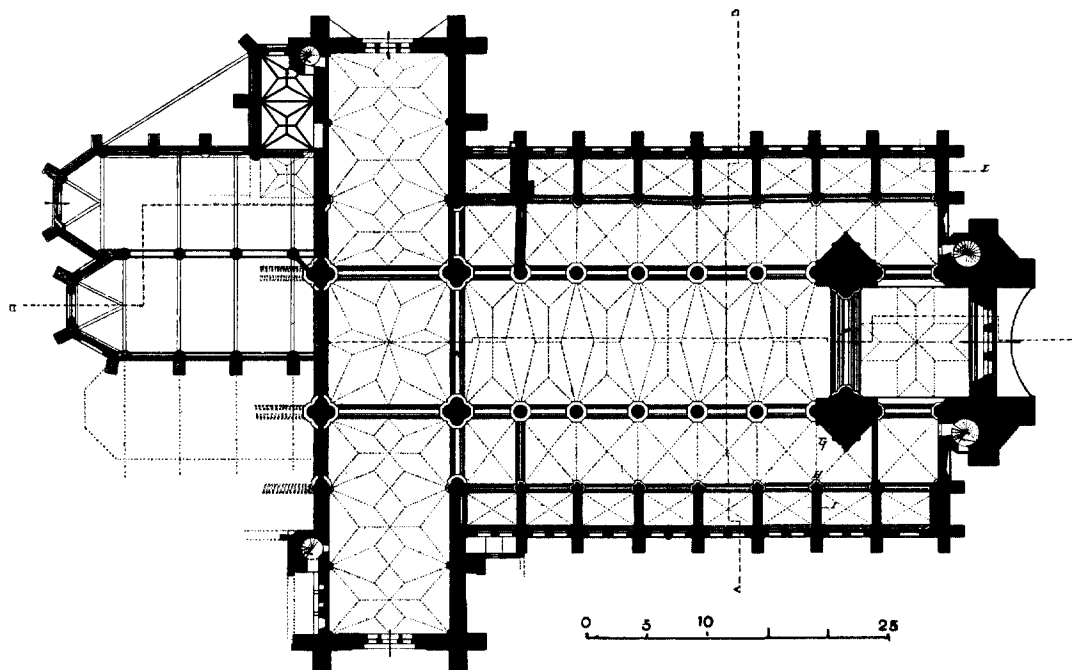
(⁸⁾ Ibid. fol. XLVII *vsq.*

(¹¹⁾ Ibid. fol. LII.

en Smallegange, Cronyk, blz. 587.

vangen herstellingswerken, het inwendige van de houten vloeren werd bevrijd (afb. 4).

Wij onderkennen hier dan in de eerste plaats wel de typisch Brabantsche, laat-gothi-sche basiliek met hare ronde zuilen op tweeledige achtkante basementen en hare karakteristieke koolblad-kapiteelen, haar machtigen, ingebouwen westtoren — een echt Keldermans-project — en haar rijke geometrische geledingen en profileeringen in natuursteen. De nog aanwezige gewelfaanzetten in den lichtbeuk worden gedragen door fijne driedledige schalken met slanke basementen rustend op de achtkante abaci der kapiteelen. Even boven de scheibogen in den middenbeuk zien we aan enkele van deze schalken nog aanzetten van de horizontale lijst, die oorspronkelijk den benedendorpel van het thans verdwenen triforium onderlijnde. Dit triforium moeten we ons, blijkens het beloop der nog

Afb. 1. Plattegrond der O. L. Vrouwenkerk te Veere.
(Naar een opmeting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg).

bestaande vensternebben, denken als een onder de bovenlichten gespannen zone van rijke bergsteenen traceeringen, in den trant van die te Breda, 's Hertogenbosch, Lier, Mechelen. Inderdaad zijn het vooral de Mechelsche kerken, die hier kennelijk het sterkst haar invloed deden gelden: de St. Romboutskathedraal, maar vooral ook de O.L. Vrouwenkerk over de Dyle, in 1500—1572 gebouwd, aanvankelijk wellicht ook nog onder leiding van Anthonis Kelderman¹⁴). Derhalve is het hoofdgedeelte van de O.L. Vrouwenkerk te Veere, schip met toren en dwarspand, ongetwijfeld het door de Keldermans in 1479—1543 opgetrokken bouwwerk.

Maar hoe nu het driebeukige hallenkoor in de bouwgeschiedenis van het geheel onder te brengen? Vast staat thans, dat in 1543 een koor met overwelfden omgang werd voltooid en inderdaad vertoont de oostzijde van het dwarspand de onmiskenbare aanwijzingen, veranderingen en dichtgemetselde bogen, die doen zien, dat zulk een koor in het plan bedoeld was. Men heeft echter tot dusver, als gezegd, aangenomen, dat dit koor nooit werd uitge-

⁽¹⁴⁾ Cf. Stan Leurs, Mechelen. Antwerpen—Santpoort, z. j. blz. 23.

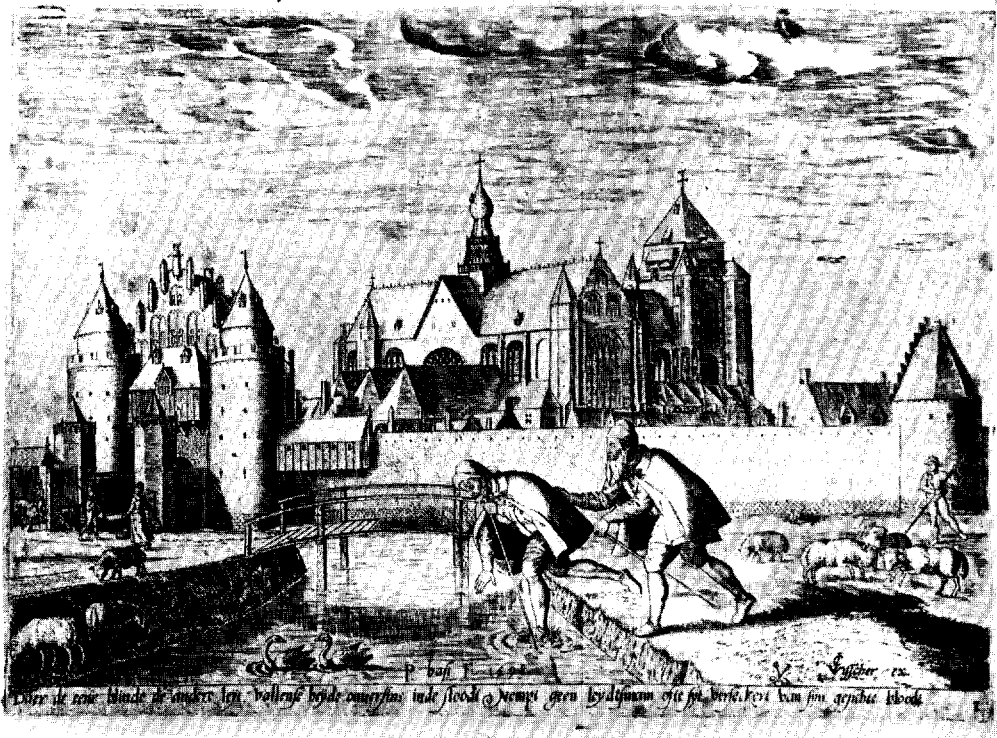
voerd en dat het kleine baksteen hallenkerk een overblijfsel is van de in 1479 voor den bouw van de nieuwe kerk grootendeels afgebroken vroegere parochiekerk. Een blik op den plattegrond (afb. 1) kan er ons van overtuigen, dat dit hallenkerk onmogelijk kon bestaan, toen in 1542 het nieuwe koor werd opgetrokken. Het zou dus later gebouwd moeten zijn, nadat het groote nieuwe koor met zijn omgang om een of andere reden weer was afgebroken. Maar dit alles, het sloopen van het groote nieuwe koor en het bouwen van het hallenkerk, zou dan geschied moeten zijn in den tijd tusschen, laat ons zeggen 1550 en 1598, in welk laatste jaar Pieter Bast dit hallenkerk op zijn prent weergaf (afb. 2), zooals het thans nog bestaat, maar dan met drie beuken.

Hoe onwaarschijnlijk dit nu ook moge lijken, we zullen ons toch moeten neerleggen bij de evidentie der in de kerkrekeningen meegedeelde feiten. En dan verdient het opmerking, dat Jacob van Deventer, in zijn plattegrond van Veere, de O.L. Vrouwenkerk weergeeft met een koor van dezelfde hoogte en lengte als het schip. Zijne voorstelling, die dus in ieder geval niet in tegenspraak is met hetgeen de archivalia ons leeren, zou er op kunnen wijzen, dat in den tijd, dat van Deventer dezen stadsplattegrond schetste, dus omstreeks 1560, het groote koor van 1543 nog in wezen was. We vinden trouwens in de kerkrekening over 1565 een post, waarbij mr. Cornelis Verduyst, de steenhouwer-metselaar der kerk, die een vrije woning had in „der kercke huysen”, met zijn knechts wordt betaald „van nyeuwe posten gehouwen te hebben tot de glaesvensters int hooge choir *opde vyf zyden vanden autae*”¹⁵), waaruit men kan opmaken, dat toen het door Kelderman ontworpen koor (blijkbaar met een $\frac{5}{8}$ -sluiting) nog bestond. Een voorloopig doorzien van de kerkrekeningen van 1565 tot en met 1570 bracht ook geen aanwijzingen omtrent een of andere catastrofe, die tot afbraak van het groote en opbouw van het huidige, kleine koor leidde, aan het licht. De kerk is in 1572 aan de Hervormden overgegaan. Is het aan te nemen, dat deze bij eventueele verwoesting en afbraak van het groote koor met zijn omgang, onmiddellijk een driebeukige hallenkerk voor hun eigen eeredienst hebben opgetrokken? En dit terwijl hierachter het groote schip ongebruikt stond?

Ziehier overwegingen, die den bouw van het hallenkerk, zóó laat in de 16e eeuw, wel zéér onwaarschijnlijk doen achten. En toch zullen we de mogelijkheid van dit ongelooflijke dienen te aanvaarden, zoolang niet nadere vondsten een nieuwen, anderen kijk op dit geval geven. Dit temeer, waar ook de vormtaal van het hallenkerk, voor zoover deze na de wijzigingen en verminkingen van de 17e en 19e eeuwen stijlcritisch nog uitdrukking behield, zich niet tegen zoo late dateering verzet. Wij hebben er hierboven reeds op gewezen, hoe de baksteen, waarvan deze twee beuken zijn gemetseld, hetzelfde formaat heeft als die welke aan schip en dwarspand werd gebruikt. Nu kán men, met name in Zeeland, ongetwijfeld reeds in 1348 steen van ditzelfde formaat hebben gebakken, maar de kans is toch grooter, dat een zoo volkomen gelijkheid van afmetingen en kwaliteit een gevolg is van minder ver uiteengelegen bouw tijden. En dan zijn er, als belangrijkste gegeven, de bladkapiteelen der zuilen tusschen de twee beuken. Deze echt-Brabantsche, dubbel-omkranste krulblad-kapiteelen zijn niet anders dan verkleinde herhalingen van de karakteristieke Keldermans-kapiteelen in het schip, dat wil dus zeggen: zoo duidelijk uitgesproken Brabantsch laat-gothisch als men het zich wenschen kan. Met het midden der 14de eeuw, den tijd, waarin, naar men tot nog toe onderstelde, dit koor zou zijn gebouwd, hebben deze in de typische knobbelige, hoekige, getourmenteerde vormtaal der allerlaatste Brabantsche gothiek gehakte kapiteelen zeer zeker niets te maken!

Rest nog slechts de onderstelling, dat dit fragmentarisch aanhangsel het in 1543 voltooide koor zelf zou zijn. Maar ook deze onderstelling moet, reeds bij een eersten blik op den platte-

(¹⁵) Kerkreken. 1565, fol. LIII *vs.*

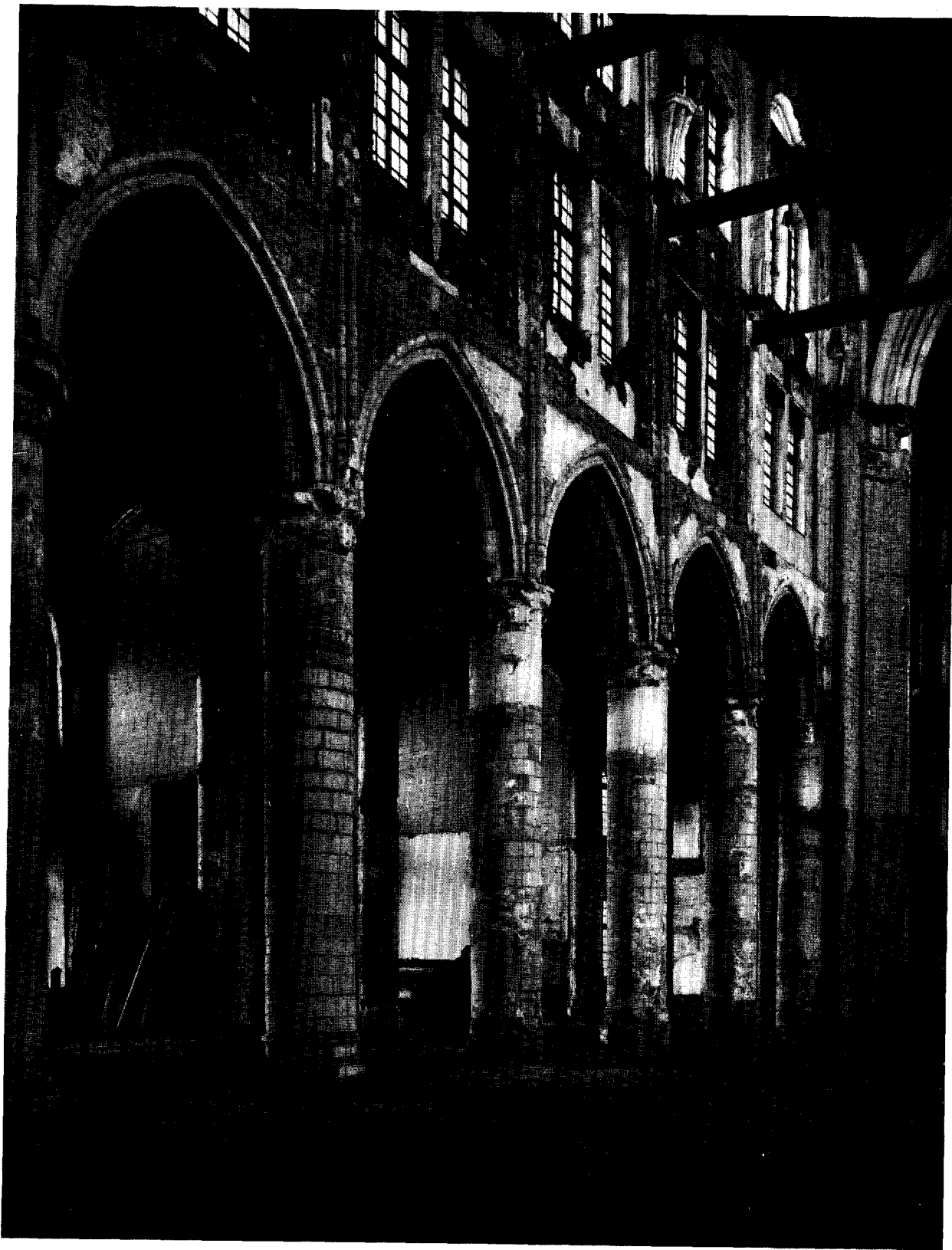

Afb. 2. Gezicht op Veere uit het Noord-Oosten naar de prent van P. Bast (1598).

Afb. 3. Veere. Grote kerk uit het Zuiden. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Veere

Afb. 4. Veere. Groote kerk inwendig naar het Zuid-Westen.
Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

grond (afb. 1) vervallen, aangezien men bezwaarlijk een koor zoodanig tegen het transept kan plaatsen, dat de scheibogen en de noordelijke zijmuur tegen de open ruimten van kruising en zijbeuken stooten. Deze deelen van het bouwwerk sluiten dan ook aan tegen een dunnen muur, waarmede de oostelijke bogen van kruising en zijbeuken zijn dichtgemetseld. In de zuidelijkste dezer dichtmetselingen, dus in het verlengde van den zuidbeuk, ziet men in het zuidertransept een korfbogig poortje met laat-gothische bergsteenen afdekking, dat hier blijkbaar is aangebracht om een verbinding tot stand te brengen tusschen den zuidelijken transeptarm en den zuidbeuk van het hallenkoor. Men kan bezwaarlijk volhouden, dat dit kleine poortje een aanvaardbare communicatie was tusschen het schip eener katholieke kerk en het koor, waarin in 1563 drie aanzienlijke praalgraven, benevens een sacramentshuis stonden opgesteld ¹⁶⁾ en dat nog in 1565 vijf nieuwe vensters om het hoogaltaar kreeg.

Er blijft dan geen andere mogelijkheid meer, dan dat het bestaande baksteen „koor”, kort na 1570 zou zijn gebouwd, nadat door een of andere oorzaak het in 1543 voltooide koor met omgang was te gronde gegaan.

Aldus komen wij dan, samenvattend, tot de volgende voorloopige reconstructie van de bouwgeschiedenis der O.L. Vrouwenkerk te Veere:

Eene in 1348 gestichte parochiekerk, werd, nadat zij in 1472 tot collegiale kerk was verheven, met een kapittel van twaalf kanunniken, in 1479 verbouwd naar de plannen en onder leiding van Anthonys Kelderman. Reeds in 1484 waren aanzienlijke deelen van dwarspand en schip voltooid; boven den ingang van den noordelijken transeptarm kon een glas worden aangebracht. Nadat op den 17den Maart 1512 de leiding van het werk was overgegaan in handen van Anthonys' zoon Rombout II Kelderman, werd onder dezen bouwmeester de bestaande voet van den westtoren zoover voltooid, dat daarin vóór 1521 de door Pieter Waghevens te Mechelen gegoten klokken konden worden opgehangen. In 1542—'43 werd het koor met een overwelfde omgang voltooid en, nadat hierin onder andere een hoogaltaar en biechtstoelen waren geplaatst, tezamen met het dwarspand op 15 Juni 1543 gewijd.

Dit koor, waaraan in 1556 uitgebreide herstellingen werden verricht, zooals aan een „overwelfen achter aenden omeganck achter den hoegen outaer”, en waarin ten jare 1565 Cornelis Verduyst de harnassen van vijf vensters der koorsluiting aanbracht, moet na 1570 zijn ten onder gegaan en is toen, nadat men de oostzijde van het dwarspand geheel had dichtgemetseld, vervangen door een hiertegen opgetrokken driebeukige hallenkerk van baksteen, welker noordbeuk, „zijnde de Kercke van de Schotsche natie”, in 1613 door een muur van den middenbeuk werd gescheiden ¹⁷⁾ en in 1832 gesloopt.

Wij geven deze bouwgeschiedenis als hypothese, onder het nadrukkelijk voorbehoud, dat een voortgezet onderzoek noodig is om in dit probleem de gewenschte opheldering te brengen. Hiertoe zal het in de eerste plaats noodzakelijk zijn een ontgraving te verrichten op het terrein van het koor, teneinde na te gaan of de fundeeringen van een ander koor aanwezig zijn. De thans in gang zijnde restauratie der Groote kerk biedt hiertoe een geschikte gelegenheid en de bekwame architect van dit herstellingswerk, de heer H. van Heeswijk, was reeds zoo welwillend mij zijne medewerking toe te zeggen, teneinde zoo spoedig mogelijk het gewenschte onderzoek van den bodem te doen geschieden. De uitkomsten hoop ik te zijner tijd hier mede te deelen.

De onzekerheid omtrent de bouwgeschiedenis van het koor belet ons intusschen niet de

¹⁶⁾ De tomben van Heer Heindric van Borsele († 1474) en zijn gemalin Johanna van Halewijk († 1467); van Maria van Schotland († 1465), gemalin van Wolfaart van Borsele; en van Heer Jan van Cruninghen († 1559). Cf. Corn. Gaillart, Eenighe memoriën van Zeelant (Brugge 1563), in: Soc. d'émul. 1899, p. 11—12.

¹⁷⁾ Stadsrekening van 1613, f° 126. Medegedeeld door wijlen J. W. Perrels te Veere.

plaats en de beteekenis van het hoofddeel dezer kerk in de geschiedenis der Nederlansche bouwkunst te bepalen. Wij hebben hierboven reeds uiteengezet, hoe dit bouwwerk beschouwd moet worden als een karakteristieke schepping der laatste Brabantsche en meer in het bijzonder Mechelsche gothiek. Zij is dit om haar algemeenen, op steenen overkluizing berekenden aanleg, om haar driedeelig inwendig systeem van bovenlichten, triforium en ronde zuilen, maar zij is dit vooral ook om haar geweldigen toren, die eigenlijk niet meer is dan een torenvoet, de aanzet van een dier „unvollendete” toren-symphonieën, als het geslacht der Keldermans, het geslacht der fantastische torenbouwers bij uitstek, er zoovele heeft nagelaten: Mechelen, Zierikzee, Bergen-op-Zoom, de Zuidertoren der kathedraal te Antwerpen, de toren der St. Jacobskerk aldaar, het zijn allen onafgewerkte torso's evenals de romp te Veere. Maar deze binnenwerks in het grondvlak ongeveer 10×10 m² metende kolos verschilt in zijn stelsel van opbouw opmerkelijk van alle andere Keldermans-torens. Zijn westfront wordt namelijk gevormd door twee bijzonder groote traptorens, elk met een ronde steenen spiltrap van ruim 2 m. middellijn. Tusschen deze traptorens, die doen denken aan het dubbelgetorende westfront der Fransche kathedralen, is dan de westgevel over de volle hoogte opgetrokken en daarachter de verdere massa van den toren, die in het schip rust op twee enorme, rijk gelede pijlers. Het is vooral het ongewone motief der twee traptorens, dat aan den Veerschen toren het indrukwekkend, mastodontisch aspect geeft, dat reeds zoovele schilders heeft geboeid.

Wij zijn geneigd dezen toren, ook indien hij door Anthonis Kelderman reeds in 1479 op dezen voet werd ontworpen, als een nieuwe en laatste variatie op het thema te beschouwen. De St. Romboutstoren te Mechelen dagteekent van 1452, de torenstomp te Zierikzee van 1454. En al was de onderbouw te Veere tegen 1520 zóó ver voltooid, dat men, in een houten klokkenhuis als bekroning (zie afb. 2), de klokken kon bergen, toch duurde het nog tot 1559 eer men begon aan het monumentale westportaal, waarvan we thans nog slechts brokkelige overblijfselen aantreffen, maar welks rijke sculptuur zoowel door Smallegange in 1694, als door den Vlissingschen predikant Gargon, in zijn „Walchersche Arcadia” van 1716 wordt geroemd. Het was mr. Cornelis Verduyst die in 1559 het „patroon” voor dit portaal maakte en de uitvoering ervan te Brussel ging „visiteeren”¹⁸⁾. Eerst in September 1563 echter stond dit onderdeel voltooid ter plaatse.

Dit is wel het opmerkelijke, dat zóó ver in de 16e eeuw, op den vooravond van Hervorming en beeldenstorm, midden in het Zeeuwsche land, nog een zoo weidsch en rijk gothisch kerkgebouw tot nabij zijn voltooiing kon worden gevoerd. Een onverwacht en trefend getuigenis van de geweldige vitaliteit der Brabantsche gothiek en haar krachtige doorwerking ook in het Noord-Nederlandsche gebied.

(¹⁸⁾ Kerkreken. 1559, fol. LV.

BRONNEN EN LITTERATUUR :

- 1 Kerkrekeningen der Onze Lieve Vrouwe kerk te Veere. Zes folianten in moderne banden, bevattend de niet complete rekeningen over 1484—1470, in het Rijksarchief te Middelburg. Door de vriendelijke hulp van de heeren Mr. A. Meerkamp van Embden, Rijksarchivaris te Middelburg en Mr. L. E. de Brakke, archivaris van Veere, werd ik in de gelegenheid gesteld deze belangrijke documenten op het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage te raadplegen.
2. M. Smallegange, Cronyk van Zeeland. Middelburg 1696, blz. 585—587.
3. H. F. v. Heussen, Historia Episcop. foederati Belgii, II (Antverpiae, 1733), Episcop. Middelburgensis, p. 27.
4. M. Gargon, Walchersche Arcadia, dl. II (3e druk, Middelburg, 1755), blz. 213.
5. Zeelandia Illustrata. Dl. II (1879), blz. 584—597.
6. Joosting en Muller, Bronnen voor de Geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht. Dl. II, 's Gravenhage 1915, blz. 189.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE GROOTE- OF ST. JACOBSKERK IN DEN HAAG

DOOR DR. E. H. TER KUILE

Toen wijlen C. H. Peters in „Die Haghe” van 1900 een uitvoerige studie wijdde aan de Grootte Kerk van den Haag, achtte hij het noodig een verklaring te geven, hoe hij hiertoe was gekomen, nadat reeds verscheiden schrijvers zich met het gebouw hadden beziggehouden en Mr. P. van den Brandeler er zelfs een monografie over had gepubliceerd. Des te meer zijn wij thans een uitleg schuldig aangaande de oorzaak, die ons noopte de bouwgeschiedenis van dit monument opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen.

De oorzaak hiervan is, dat wij al geruimen tijd twijfel koesterden aan de juistheid van Peters' stelling, dat het koor zou dagteekenen uit de 15de eeuw. Met Weissman¹⁾ zijn wij namelijk al lang van meening, dat het in hoofdzaak veeleer een werk van de 16de eeuw is. De twijfel, of Peters het in dit opzicht wel bij het rechte eind had, was ons aanleiding de geschiedenis, niet alleen van het koor, maar van het gansche bouwwerk nog eens na te gaan, eenerzijds, omdat een wijziging in de dagteekening van het koor van gevolgen zou kunnen zijn ten aanzien van de dateering van het schip, en anderzijds, omdat er wellicht nog iets naders te zeggen ware over de kruiskerk, waaruit het huidige schip is ontstaan.

De zienswijze, die Peters heeft ontwikkeld in „Die Haghe” van 1900, en welke naderhand is overgenomen door de „Voorloopige Lijst” en door Vermeulen²⁾, kan in het kort aldus worden samengevat:

De toren is het oudste deel, en dagteekent van omstreeks 1423. Ook het koor is in de 15de eeuw opgetrokken. Na den brand van 1539 heeft men het oude schip met dwars-schip (15de eeuw?) in den ons bekenden karakteristieken vorm verbouwd, met de bedoeling op den duur ook het koor te vervangen door een nieuw, bij het verbouwde schip passend koor. Hoe het gebouw zou zijn geworden, wanneer deze plannen tot uitvoering waren gekomen, geeft Peters aan op een plattegrond (afb. 1) bij blz. 146. De Hervorming zou deze voltooiing hebben verhinderd, en zoo bleef het 15de eeuwsche koor, waar Peters bijzonder slecht over te spreken is, tot op den huidigen dag bestaan.

Aan de schriftelijke bronnen, die Peters heeft gebruikt, kunnen wij zoo goed als niets toevoegen. Volledigheidshalve deelen wij ze hier mede:

1399. Er wordt aan de kerk gewerkt (Peters in „Die Haghe” 1900, blz. 116; Mededeelingen der Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage I, blz. 301).

1423/24. Jan van Beyeren geeft 50 kronen aan de arme kerk van Den Haag voor den bouw van den toren (Peters, blz. 116; Mededeelingen als boven, blz. 301).

1433. Schenking voor den bouw van de kerk (Meded. I, blz. 302).

1434. Machtiging tot een aanslag over de ingezetenen voor het „nieuwe werk”, aangezien de oude kerk zoo bouwvallig is, dat men vreest deze niet te kunnen behouden (Peters, blz. 117; Meded. I, blz. 301).

1436/37. Hertog Philips van Bourgondië geeft over 3 jaren 300 schilden voor den bouw van de kerk (Meded. I, blz. 302).

1539. Door blikseminslag verbranden kerk en toren geheel en al (Peters, blz. 119).

1547 en 1548. Loterij ten behoeve van de kerk (Peters, blz. 119).

(¹⁾ Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst blz. 121.

(²⁾ Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst I blz. 392.

Een andere groep gegevens levert het materiaal, waaruit het gebouw is opgetrokken. In hoofdzaak is het baksteen. Aan den toren en aan de zuilen van schip en dwarschip is Zuid-Nederlandsche kalksteen gebruikt, welke aan de zuilen evenwel niet meer zichtbaar is, aangezien men na den brand van 1539 het verpulverd oppervlak heeft ommanteld. Bij den bouw van het koor heeft men evenwel zoo goed als uitsluitend Bentheimer zandsteen gebruikt.

De baksteert vertoont de volgende formaten:

Toren, over de gansche hoogte $21 \times 10 \times 5$ cm;

Schip, gemeten aan den voor ons alleen toegankelijken Noordergevel:

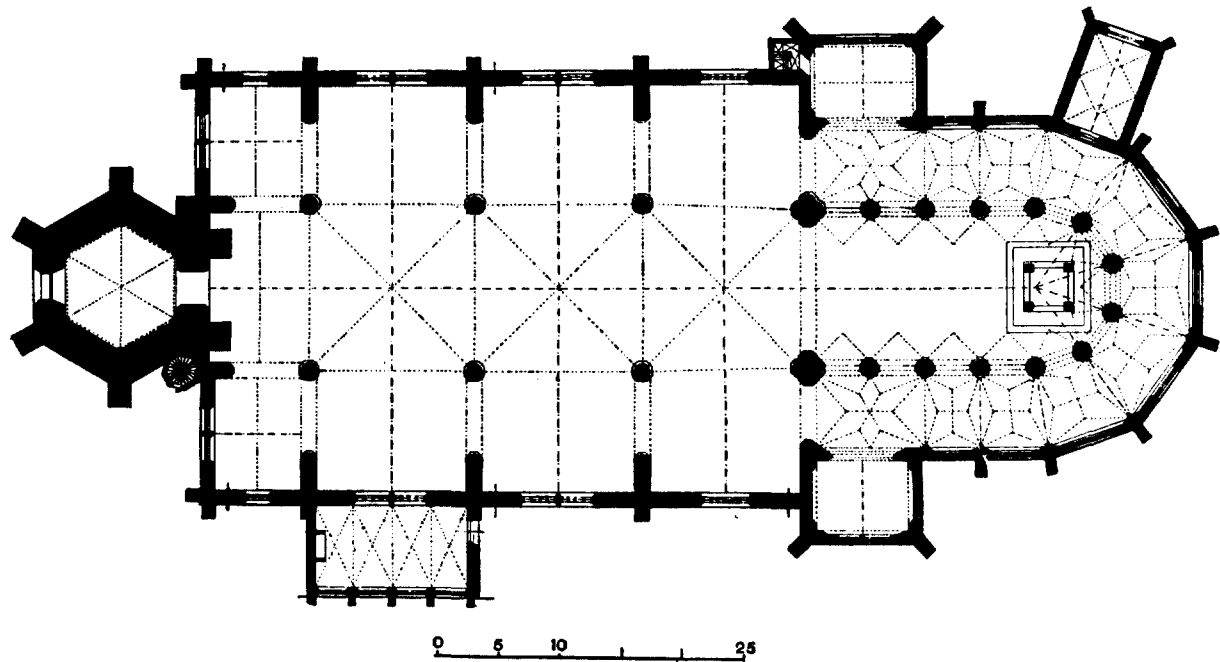
Twee westelijke travéeën $20 \times 10 \times 5$ cm;

Derde travée tot den vensterdorpel $23 \times 11 \times 5,5$ cm; daarboven $20 \times 10 \times 5$ cm;

Vierde travée (voormalige dwarspandsgevel) $22/23 \times 11 \times 5,5$ cm;

Koor: Omgang met de beide kapellen $20 \times 10 \times 4,5/5$ cm; middenbeuk $18/19 \times 9 \times 4,5$ cm.

Boven het gewelf van het middenschip treft men voorts, vermitseld in den Oostmuur van den toren, een ouden geveltop aan, waarvan de steen $21/22 \times 10 \times 5,5$ cm meet.

Afb. 1. Den Haag. St. Jacobskerk. Plattegrond naar Peters. De bogen tusschen de zijbeukstravéeën van het schip zijn ten onrechte van gelijke spanning geteekend; het meest oostelijke paar is minder wijd dan de overige.

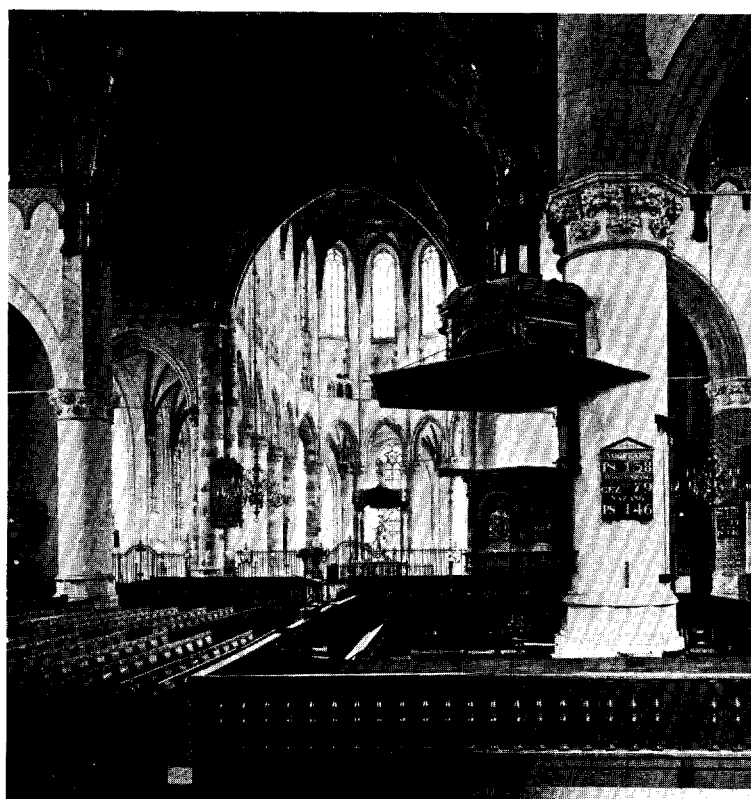
Zonder twijfel is dit een oude westgevel van het schip. De top ligt ongeveer 1,50 m beneden de nokhoogte van den huidige middenbeuk.

Gewapend met deze gegevens willen wij thans de deelen van het gebouw nader beschouwen.

Baksteen ter lengte van 23 centimeter is op het vasteland van Zuid-Holland in gebruik geweest omstreeks 1400. Zij komt onder meer voor aan de sacristie van de Pieterskerk te Leiden, die in 1399 werd voltooid, alsook aan den onderbouw van het kasteel van Woerden, dat onder de regeering van graaf Willem VI (1404—1417) is opgetrokken. Het is dus

Afb. 2. Den Haag. St. Jacobskerk, uitwendig; van het N.-O.

Afb. 3. Den Haag. St. Jacobskerk, inwendig naar het O. De kapiteelen en het houten gewelf van het koor zijn alle moderne fantasiën.

zeer waarschijnlijk, dat het dwarschip, 't welk later als vierde travée in het schip is opgenomen, dagteekent van den bouw, waarover in 1399 sprake is. In den onderbouw van de derde travée van het schip heeft men blijkbaar afbraakmateriaal uit dien tijd gebruikt.

Dat de toren dezelfde is, voor welks bouw in 1423/24 geld werd gegeven, kunnen wij met Peters gereedelijk aannemen. De oude topgevel van het schip, die boven het middenschipsgewelf tegen den torenmuur zichtbaar is, behoort dan tot de kruiskerk, en is, te oordeelen naar het steenformaat, wat later gereed gekomen dan het dwarschip, maar vóór den toren, dus ongeveer 1420.

Thans komen wij aan het vraagstuk, wanneer het schip en dwarschip hun tegenwoordigen vorm hebben gekregen en uit welken tijd het koor dagteekent.

Dat aan het koor baksteen voorkomt van kleiner formaat, dan aan de muren van het verbouwde schip, doet bij ons de meening postvatten, dat het koor niet ouder, maar jonger is dan de verbouwing van het schip. Een verdere aanwijzing in die richting is het gebruik van Bentheimersteen aan het koor. Wij meenen te mogen vaststellen, dat dit materiaal eerst omstreeks 1500 in de westelijke streken van ons land is toegepast. Wij vinden het vrijwel alleen aan bouwwerken uit de allerlaatste periode der Gothiek, zooals het noorderdwarspand van de Oude Kerk te Delft, de kapel tegen den oostwand van dit dwarspand, de Hooglandsche Kerk te Leiden, waarvan het triforium aan het onvoltooide schip al renaissance-détails vertoont, de beide westelijke travéeën van de Pieterskerk aldaar, die na den val van den toren in 1512 aan het schip werden toegevoegd, en het Gemeenlandshuis van Delfland te Delft van omstreeks 1525, om enkele der voornaamste voorbeelden te noemen. Geheel in overeenstemming met deze aanwijzingen van het bouwmetaal zijn de vormen van het koor, gelijk de stergewelven over den omgang en het triforium, die beide groote gelijkenis vinden in het koor der Hooglandsche Kerk te Leiden, dat van omstreeks 1500 of het begin der 16de eeuw moet dagteekenen. Dit alles doet ons met Weissman besluiten, dat het Haagsche koor eerst in de 16de eeuw is gebouwd, al kunnen de muren van den omgang wat ouder zijn dan het middenkoor, en reeds omtrent 1500 zijn opgetrokken. Ook meenen wij te mogen aannemen, dat de triomfboog en de hooge westgevel van het koor gelijktijdig met de aansluitende deelen van het koor zijn uitgevoerd, zoodat men bij den bouw rekening hield met het schip in zijn huidigen toestand. De verhouding tusschen schip en koor zien wij dus juist andersom dan Peters aannam.

De vraag is nu, of wij ons kunnen blijven vereenigen met de stelling van Peters, dat het schip zijn huidigen vorm eerst kreeg na den brand van 1539. In dat geval zou men de verbouwing van het schip moeten stellen op ongeveer 1540—1545, en moeten aannemen, dat men daarna nog is begonnen met een plan tot algeheelen herbouw der kerk in basilikalen vorm, waarvan alleen het koor tot stand is gekomen. Geheel onmogelijk achten wij zulks niet, maar het komt ons toch verre van waarschijnlijk voor. Wij geven er dus de voorkeur aan de stelling te wagen, dat het schip al vóór den brand van 1539 den tegenwoordigen vorm had, en dat men het na den brand in den zelfden vorm voorloopig herstelde met de bedoeling op den duur een geheel nieuwe basilikale kerk op te trekken. Van wanneer dagteekenen echter die basiliekplannen? Misschien kwamen zij op tengevolge van den brand van 1539, maar het is ook mogelijk, dat zij al eerder waren ontstaan, en dat het koor zelfs voor den brand al geheel of gedeeltelijk voltooid was. Aan nadere precisering op dit punt willen wij ons thans evenwel niet wagen, en zoo beperken wij ons voorloopig tot de stelling, dat het koor 16de eeuwsch is, en werd begonnen, nadat het schip al in zijn huidigen vorm was verbouwd.

Kunnen wij nog eenigszins nader bepalen, wanneer deze verbouwing van het schip tot stand kwam? Over veel gegevens daartoe beschikken wij niet. Het baksteenformaat

der bij die gelegenheid opgetrokken muren is in deze streken gebruikelijk sinds het midden der 15de eeuw tot wellicht in de 16de eeuw. Desnoods zou het afkomstig kunnen zijn van ongeveer 1437, toen de kerk zoo bouwvallig was, dat zij moest worden vernieuwd, maar het kan evengoed op de laatste decennien van de 15de eeuw wijzen.

In het algemeen kan men opmerken, dat de eigenaardige vorm van het schip, waarvan de verdiensten in den breede door Peters zijn uiteengezet, een voortbrengsel zal zijn van de laatste periode der Gothiek, en dat verwante voorbeelden als de Oude Kerk te Amsterdam, de kerken van Vianen en Heusden en de Kloosterkerk in Den Haag zelf, van omstreeks 1500 of uit de eerste helft der 16de eeuw dagteekenen. Zoo zou men er toe komen de verbouwing op omstreeks 1500 te stellen, en aan te nemen, dat men na den brand van 1539 de plannen voor een basiliek ontwierp. Men moet er evenwel rekening mee houden, dat het schip der St. Jacobskerk in Den Haag wel eens één van de oudste voorbeelden van zijn soort in ons land zou kunnen zijn. Een streven in analogie met het Haagsche schip is al lang vóór de 15de eeuw elders te bespeuren. Men denke slechts aan Westfaalsche vroeg-gothieke kerken als die van Minden en Paderborn met hun vooral uitwendig sterk uitgewerkte dwarsrichting der zijbeuken. In dit verband dient ook te worden gewezen op de dwarse tongewelven der zijkapellen van de koren der kathedralen van Doornik en Gent, en, naar wij meenen, ook aan die van de St. Nicolaaskerk in laatstgenoemde stad. Zijbeuken met steekappen, eindigend tegen topgevels aan de lange zijden, vindt men zoowel langs de westkust van Frankrijk (Bretagne) als in Vlaanderen (Deinze). Het is waar, dat het Haagsche schip een buitengewoon volledige ontwikkeling van dit systeem vertoont, maar het systeem zelf is al vrij oud. Wij houden het dan ook niet voor uitgesloten, dat men in Den Haag al omtrent het midden van de 15de eeuw tot de bekende geniale en uitermate practische oplossing is gekomen. De zeer sobere, strakke behandeling der gevels, die de speelsche versiering met banden, blokken en rijke profielen missen, welke men aan de Oude Kerk te Amsterdam en de kerk van Heusden opmerkt, staat zulk een vroege datering geenszins in den weg.

Alles samenvattende zien wij de bouwgeschiedenis dus als volgt: In 1399 was men bezig met den bouw van een kruiskerk, waarvan de dwarspandgevels nog over zijn, en welker omstreeks 1420 opgetrokken westgevel gedeeltelijk in den oostmuur van den toren is bewaard. Na de voltooiing van de kruiskerk begon men met den toren, waarvoor in 1423/24 geld werd gegeven. In den verderen loop van de vijftiende eeuw verbouwde men de kruiskerk door de zijbeukgevels in de vlucht van de dwarspandgevels uit te zetten, en door toepassing van het overdekkingsstelsel, dat zoo kenmerkend voor het gebouw is. In de zestiende eeuw besloot men de eenvoudige dorpskerk door een basiliek te vervangen. Van dit plan is alleen het koor uitgevoerd. Waarschijnlijk dagteekent het ontwerp voor de basiliek van na den brand van 1539, maar het is ook zeer wel mogelijk, dat het al enkele tientallen jaren ouder is. Na den brand werd het schip in den voordien bestaanden toestand herbouwd, met de bedoeling het zoo spoedig mogelijk te vervangen door een bouw in overeenstemming met het toen ontworpen of misschien al geheel of gedeeltelijk voltooide koor.

BEELDHOUWWERK VAN NICHOLAS STONE TE DELFT

DOOR DR. ELISABETH NEURDENBURG

De epitaaf voor den Delftschen burgemeester Jacob van der Dussen van het jaar 1614 in de Oude Kerk te Delft had al mijn aandacht getrokken, toen ik op zoek was naar werk van Hendrick de Keyser en zijn atelier. Er was alle aanleiding voor, want in dat jaar had de beeldhouwer reeds een model gereed voor het Monument van Prins Willem I voor de Nieuwe Kerk ¹⁾, en De Keyser's naam wordt door verschillende schrijvers ²⁾ over Delft voor beeldhouwwerk in die stad in denzelfden tijd genoemd. De epitaaf, bekroond door de figuren van Geloof, Hoop en Liefde, met zorg gebeiteld, en toch met zoo eigenaardige gezichtsuitdrukking en wonderlijk lange halzen, was van te goede kwaliteit om niet aan De Keyser's atelier te denken, maar werk van hemzelf was het niet. Er heeft hier een beeldhouwer gewerkt met een zeer eigen stijl. De zonen van Hendrick waren nog te jong, aan een meesterknecht kon men denken, maar het jaartal 1614 was te vroeg voor Gerard Lambertsz. ³⁾ en aan Nicholas Stone, die in 1613 ons land verliet, heb ik zelfs niet gedacht. Van andere krachten van De Keyser's werkplaats weten wij te weinig om aanknooppunten aan hun werk te kunnen vinden.

Toen ik echter onlangs bij het verzamelen van materiaal over onze 17de eeuwse beeldhouwkunst toevallig weer eens eenige afbeeldingen naar werken van Nicholas Stone onder de oogen kreeg ⁴⁾, bemerkte ik, dat het wandmonument voor Jacob van der Dussen een werk van dezen beeldhouwer moet zijn.

Laten wij eerst de feiten over Nicholas Stone en De Keyser kort nagaan, om daarna de epitaaf met de bekende werken van Stone te vergelijken.

De opdracht voor het bouwen van een Amsterdamsche Beurs ⁵⁾ bracht Hendrick de Keyser en Cornelis Dankertsz. in het jaar 1607 voor een studiereis naar Londen, waar niet lang te voren een Beurs naar Vlaamsch voorbeeld was gebouwd. Van die reis bracht De Keyser den jongen beeldhouwer Nicholas Stone mee, die gedurende zes jaren in zijn atelier werkzaam bleef.

In 1613 trouwde Nicholas in Amsterdam met de oudste dochter van zijn leermeester en chef, Maria, die ondertusschen 21 jaar was geworden. De toestemming tot dit huwelijk zou Stone van De Keyser hebben gekregen, toen hij zijn meester had behaagd door ontwerp en uitvoering van een der Wester-, lees Zuider-, kerkhofpoorten en met een paar gebeitelde leeuwen voor de afwerking van de kerk ⁶⁾.

In hetzelfde jaar 1613 is Nicholas Stone met zijn vrouw naar Engeland vertrokken om

(¹) E. Neurdenburg, Hendrick de Keyser, beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam (1930) blz. 100 en 115. (²) Van Bleyswijck, Boitet, Galland, Six. Zie ook Voorloopige Lijst der Ned. Monumenten III blz. 26 (lees Jacob i. p. v. Jacoba van der Dussen). Zie ook Neurdenburg t. a. p. blz. 100 en 111. (³) Neurdenburg t. a. p. blz. 92, 93, 127 e. v. (⁴) In het Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond 1911 blz. 49 e. v. (⁵) Neurdenburg t. a. p. blz. 39 en 68. (⁶) The Walpole society 1918—1919, vol. VII, edited by A. J. Finberg Oxford 1919, blz. 2 en 137, The Note-Book and Account-Book of Nicholas Stone by Walter Lewis Spiers; wij lezen dit in een notitie van een achterneef van Stone, Charles Stoakes, die bij vergissing Westerkerk schrijft i. p. v. Zuiderkerk (zie hieronder). Stoakes voegt er aan toe dat De Keyser als deel van zijn dochters bruidschat aan Stone gaf: "a large portion of the Portland stone" van de steengroeve die hij bezat, "for Mr. De K(e)izer had a great part of the Quarrey then open in the Ile of Portland, this I know". T. a. p. blz. 18 is voorts nog sprake van: "Black marble, or Touch (toetssteen) shipped from Amsterdam".

zich in Londen te vestigen⁷⁾). Hij was toen 26 jaar⁸⁾ en moet wel met een eenigszins gevestigde reputatie of met invloedrijke aanbevelingen naar Londen zijn gekomen, want hij krijgt in Engeland al dadelijk belangrijke opdrachten⁹⁾.

In zijn vaderland is Stone een algemeen bekend beeldhouwer geworden, die twee koningen diende als meester-steenhouwer en architect¹⁰⁾, en vele andere opdrachten kreeg en een zeer groot aantal grafmonumenten heeft gemaakt, waaraan hij ook zelf veel van het beeldhouwwerk heeft gebeiteld¹¹⁾. Zijn zonen, die ook de beeldhouwkunst (de eene ook de schilderkunst) hebben beoefend en twee zonen van Hendrick de Keyser, Willem en Hendrick d. J. waren o.a. in zijn atelier werkzaam¹²⁾.

Van deze belangrijke werkplaats was Nicholas Stone niet alleen de ziel, maar hij heeft ze op voortreffelijke wijze voor het nageslacht levend gehouden door de notities, die hij in zijn „Note Book” sinds het jaar 1631 over zijn opdrachten en de uitvoering daarvan heeft gemaakt, te beginnen met 1614, dus met zijn terugkomst en vestiging in Engeland. Het zijn de twee bekende aantekenboeken, die in het Soane museum te Londen worden bewaard.

De architect A. W. Weissman, wiens trouwe belangstelling voor Hendrick de Keyser zich niet alleen tot diens zonen uitstreckte, heeft in 1911 in het Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond¹³⁾ een artikel geschreven over „de Engelsche bloedverwanten van Hendrick de Keyser”, waarbij hij ten deele van mededeelingen uit Engeland verkregen uitging en voorts teruggreep op een artikel van Albert E. Bullock: „Some sculptural works by Nicholas Stone”¹⁴⁾.

De aantekenboeken hebben voor deze studies reeds hun dienst gedaan, maar het best zijn we ingelicht over Nicholas Stone door de publicatie van deze beide notitieboeken door Walter Lewis Spiers in het zevende deel van The Walpole Society¹⁵⁾. Hier wordt met veel afbeeldingen een goed overzicht gegeven van Stone's werkzaamheid in Engeland.

Met de werken van Nicholas Stone uit zijn Hollandschen tijd, toen hij deel uitmaakte van het personeel van De Keyser's werkplaats, waren wij niet zoo vertrouwd. En toch ligt het voor de hand, dat de meester, die sinds zijn terugkomst in Engeland zoo belangrijk werk leverde, reeds hier niet enkel het ruwe werk in het atelier van zijn werkgever zal hebben gedaan. Zijn naam werd trouwens al voor enkele beeldhouwwerken in Holland genoemd. Zoo haalden wij zoo straks reeds aan, dat Charles Stoakes, in een aanvulling op een der aantekenboeken van Stone, zegt dat deze een der poorten voor de Westerkerkhofomming zou hebben ontworpen. Vermoedelijk is in deze aantekening, die pas in het laatst der 17e eeuw aan de notities werd toegevoegd, een vergissing ingeslopen, omdat Stone reeds eenigen tijd vóór den bouw van de Westerkerkhofpoorten naar Engeland was vertrokken. Weissman onderstelde dan ook dat een poort in den vroegeren Zuiderkerkhofmuur bedoeld moest zijn, de poort in de St. Anthoniebreestraat, die nog bestaat, en waarop

(⁷⁾ Zie over hun vertrek The Walpole Society t. a. p. blz. 3, Bulletin N. O. B. t. a. p. blz. 49 en Oud Holland 1920 blz. 155—157. (⁸⁾ Bij zijn huwelijk geeft hij op 25 jaar te zijn; geboren is hij ± 1586. Verg. Bulletin N. O. B. t. a. p. blz. 49 en The Walpole Society t. a. p. blz. 1. (⁹⁾ Dit

onderstelt Mr. Walter Lewis Spiers, in The Walpole Society t. a. p. blz. 3, m. i. terecht. (¹⁰⁾ „Master Mason and architect” van Karel I, te voren reeds in dienst van Jacobus I, Walpole Society VII t. a. p. blz. 6 en 38.

(¹¹⁾ Bij de overgroote hoeveelheid der opdrachten ligt het voor de hand, dat Stone wel beeldhouwwerk aan anderen en o. a. aan zijn atelier heeft overgelaten. Eenige malen geeft hij in zijn Notebook op wie aan een monument meewerkten. (¹²⁾ Walpole Society VII t. a. p. blz. 20 e. v. Zie ook Neurdenburg t. a. p. blz. 9 en 143 noot 27. (¹³⁾ Bulletin N. O. B. 2e serie deel IV bl. 49 e. v.

(¹⁴⁾ The Architectural Review 1908 Vol. XXIII blz. 245, 297 en 341. Voorts Oud-Holland 1920 blz. 155 e. v. A. W. Weissman, De schoonzoon van Hendrick de Keyser. (¹⁵⁾ Zie voor volledigen titel hierboven.

de doodbaar van het metselaarsgilde is afgebeeld ¹⁶⁾). Maar zekerheid hebben we over de poort niet.

En evenmin hadden we die, wanneer Stone's naam vragenderwijze door Prof. Six ¹⁷⁾ werd genoemd bij het monument in de Oude Kerk te Delft voor de dochter van Marnix van St. Aldegonde, Elisabeth, die gehuwd is geweest met Carel Morgan ¹⁸⁾ en in 1608 overleed.

Ondertusschen wint deze toeschrijving langzamerhand aan waarschijnlijkheid nu, zooals straks zal blijken, werk van Stone in dezelfde kerk kan worden aangewezen, dat niet veel later is gemaakt dan 1611, toen immers reeds aan het monument van Elisabeth werd gewerkt. Maar hierover straks nader.

Bij andere werken van later datum dan Elisabeth Morgan heeft eigenlijk niemand aan Stone kunnen denken, omdat men nu eenmaal wist dat hij in 1613 naar Engeland was teruggekeerd.

En de epitaaf Van der Dussen draagt immers het jaartal 1614. Ook voor mij was dit een bezwaar, toen het me duidelijk was geworden, dat naar den stijl te oordeelen Stone de maker van dit wandmonument moest zijn en de afbeeldingen in de publicatie der Walpole Society dit nog nader hadden bevestigd.

Dit bezwaar werd echter als vanzelf weggenomen, want het bleek dat het monument, hoewel in 1614 gereed gekomen, wel eerder in bewerking was genomen en Stone dus stellig het beeldhouwwerk gereed had, toen hij in den loop van 1613, na zijn huwelijk, naar Engeland vertrok.

Laten wij eerst het opschrift op het monument lezen, waar, na een Hollandsch vers ¹⁹⁾, deze regels volgen:

„Amplissimi viri Jacobi van der Dussen, quinque viri aggerum regundorum consulis
„Delphensis domini in Herencarspel Calversdijck, Dirxhorn zc ejusdemque uxorum
„liberorum atque affinium MDCXIII”.

Wij zien hieruit dat Jacob of Jacob Hugosz. van der Dussen het monument, zooals wij ook bij Van Bleyswijck kunnen lezen, heeft laten oprichten „voor hem selve, syn Huysvrouwen, Kinderen en Swagers” ²⁰⁾, d.w.z. aangetrouwde kinderen.

Wat de aanleiding tot de oprichting van de epitaaf is geweest, weten wij niet. Jacob van der Dussen ²¹⁾, heer van Harencarspel, sinds 1583 raad in de Vroedschap, in 1589 schepen, in 1593 burgemeester van Delft en sinds 1598 hoogheemraad van Delfland, was geboren te Delft in 1553. Den 22sten December 1622 overleden, is hij op 29 December begraven in de Oude Kerk te Delft ²²⁾, waar reeds in 1614 de epitaaf was voltooid.

Men zou kunnen denken dat de dood van zijn vrouw aanleiding tot de oprichting is geweest, maar zijn eerste vrouw Geertruid Willemsdr. van Heemskerk was al vóór

⁽¹⁶⁾ Zie Weissman t. a. p.; voorts Walpole Society VII t. a. p. blz. 2. Verg. E. Neurdenburg t. a. p. blz. 34 en 45. Ook de Voorloopige lijst deel V, II blz. 53/54, geeft de poort in de St. Anthoniebreestraat aan Stone.

⁽¹⁷⁾ Jaarverslag Kon. Oudheidkundig Genootschap 1910 blz. XXXVIII, Prof. Thr. Dr. J. Six, Hendrick de Keyser als beeldhouwer. ⁽¹⁸⁾ E. Neurdenburg t. a. p. blz. 133, waar ik het beeld aan het atelier van H. d. Keyser toeschrijf. Jhr. B. W. F. van Riemsdijk had den heer Six van „Engelsch werk” gesproken. In de Voorloopige lijst der Ned. Monumenten III blz. 26 heet het: „vermoedelijk door Hendrick de Keyser.”

⁽¹⁹⁾ Zie voor den geheelen tekst: Bloys van Treslong Prins, Genealog. en Herald. Gedenkwaardigheden, Zuid Holland I blz. 120, 121. ⁽²⁰⁾ Dirck van Bleyswijck, Beschrijvinge der Stadt Delft, 1669, I blz. 187.

⁽²¹⁾ Mej. P. Beyeals, waarnemend archivaris der gemeente Delft, is zoo vriendelijk geweest de data van Jacob van der Dussen en zijn familie voor mij op te zoeken. Ook trachtte zij uit te vinden of er kort voor of in 1614 een kind van Van der Dussen was overleden, maar daarvan was niets te vinden. Voor de genomen moeite betuig ik haar hierbij mijn dank. ⁽²²⁾ Bloys van Treslong Prins t. a. p. blz. 121 nr. 59.

Februari 1600 overleden, en zijn tweede vrouw Sophia Gerritsdr. van Santen overleefde haar man meer dan 30 jaren. Zij stierf in 1654. Wellicht heeft de dood van een van zijn kinderen den vader tot het oprichten van de epitaaf gebracht, maar van een dergelijk verlies is niets bekend.

Maar ook zonder dat een sterfgeval in de familie was voorgekomen, is de oprichting van de epitaaf als gedenktafel van de familie, bij wijze van een monument bij het familiegraf denkbaar. En het ligt voor de hand dat Jacob van der Dussen zijn epitaaf liet aanbrengen in de Oude Kerk, waar reeds voor jaren zijn eerste vrouw was begraven en hij zelf ook zijn laatste rustplaats zou vinden.

Nu er geen enkele directe aanleiding is om het monument, dat den datum 1614 draagt, aan een sterfdatum te verbinden, nu is de onderstelling niet gewaagd, dat de opdracht voor de epitaaf, die in 1614 gereed kwam, reeds in 1612 of 1613 is gegeven en dat het beeldhouwwerk en in elk geval de beelden van Geloof, Hoop en Liefde gebeiteld waren, toen Nicholas Stone naar Engeland vertrok.

Want dat de beelden van Stone zijn, kan m.i. bewezen worden door vergelijking met diens vroege Engelsche werken, waarbij zijn „Note-book” ons aan de noodige data en andere gegevens helpt.

Laten wij eerst de epitaaf nog nader bekijken. Wij onthouden ons van een nauwkeurige beschrijving, omdat onze afbeelding duidelijk genoeg is. Alleen dit, de plaat met inscriptie is van toetsteen, de omlijsting is in marmer op zandsteen uitgevoerd, de zuilen zijn als rood marmer geschilderd; voorts is hier en daar nog zwarte steen toegepast, voor kleine versierende vlakken en wapens²³⁾ en zwarte en roodemarmer-kleur. De bekronende vrouwenfiguur: het Geloof, de Hoop, met boek en (afgebroken) anker, de Liefde of Charitas, met de twee aardige, bewegelijke kinderen, hebben donker grijs gekleurd haar²⁴⁾.

En nu onze vergelijking van de epitaaf met de werken, die Nicholas Stone kort na zijn vestiging in Engeland heeft gemaakt, waarbij wij om te beginnen kunnen opmerken dat in den opbouw der epitafen daar en hier bij verscheidenheid veel overeenkomst kan worden aangewezen. Een paar vroege monumenten zijn verloren gegaan.

Bewaard bleef het wandmonument van Sir Thomas Bodley in de kapel van Merton College te Oxford van 1615²⁵⁾. De liggende naakte figuren, die dat monument bekronen, hebben geheel en al dezelfde houding van hoofd en hals en overeenkomstige kapsels, met toefjes bovenop en op zij, en al even pathetische gezichtsuitdrukking; zoo ook de relieffiguren. Bovendien vertoont de Delftsche epitaaf een zelfde teekening der plakkende plooiën en knieën, die bij de gekleede figuren op een eigenaardige wijze door de stof heen schijnen.

Ook met het wandmonument van Thomas Sutton²⁶⁾, dat eveneens door Geloof, Hoop en Liefde wordt bekroond, in de kapel van het Charterhouse te Londen, van hetzelfde jaar 1615, kan men overeenkomst opmerken. Zoo hebben verschillende figuren weer dezelfde houding van hoofd op lange hals en hetzelfde kapsel, en overeenkomstige plooiën met aanduiding der knieën, ja er is ook overeenstemming in den stand der lichamen.

(²³⁾ Zie voor de wapens Bloys van Treslong Prins t. a. p. I blz. 120, nr. 58. (²⁴⁾ Of deze kleur de origineele is?

(²⁵⁾ Daar het moeilijk is photo's van de betreffende monumenten te krijgen, moet ik wel verwijzen naar de afbeeldingen van de publicatie van „The Walpole Society” deel VII, waarvan zich o.a. een exemplaar in de boekerij van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt; zie aldaar de titelplaat. Voor enkele afbeeldingen kan men ook naslaan Bulletin N. O. B. 1911 t. a. p. Voor de vergelijking kies ik de monumenten uit, die op de photo's de meeste overeenkomst vertoonen.

(²⁶⁾ The Walpole Society VII pl. III.

De lange halzen van deze Engelsche figuren had Spiers reeds opgemerkt. „Stone”, zegt hij, „seems to have had an exaggerated idea as to the allowance to be made for foreshortening in the case of figures placed above the spectator, their necks being unnecessarily elongated, especially in his earlier work”²⁷). Hij beschouwt deze lange halzen als een kenmerk van het vroege werk van Stone.

Over het algemeen genomen zijn de figuren van de Engelsche wandmonumenten iets beter dan de wel fijn gebeitelde, maar toch wel zeer gemaniëerde beelden van de Delftsche epitaaf, maar zij zijn dan ook van iets later datum en gemaakt in den tijd, dat Stone zich tot zelfstandig beeldhouwer ontplooidde.

In „the Notebook” van Stone komt bij het bovengenoemde monument voor Thomas Sutton een notitie voor, die voor ons van beteekenis is, omdat we er in vinden opgeekend dat Stone dit wandmonument heeft gemaakt in samenwerking met een zekeren „Mr Janson”, maar dat hij al het beeldhouwwerk eigenhandig heeft uitgevoerd. Zij luidt: „In November 1615 Mr. Janson in Southwork and I did set up a tombe for Mr. Sottone „at Charter hous for the wich we had 400 £ well payed but the letell²⁸) monemont of „Mr. Lawes was included *the wich I mad*²⁹) and all the carven work of Mr. Sottons „tombe”³⁰).

Wij zullen dus ook voor de Delftsche epitaaf mogen aannemen dat Stone het beeldhouwwerk heeft gemaakt, al kwam het monument pas gereed in 1614, dus een aantal maanden na Stone's vertrek.

Vermoedelijk heeft De Keyser dergelijke kleinere werken aan zijn meesterknechts overgelaten en bemoeide hij zich persoonlijk voornamelijk met de grootere opdrachten, zooals voor Delft het praalgraf voor Prins Willem I en den bouw van het nieuwe raadhuis. Maar het is ook mogelijk dat Hendrick de ontwerpen voor die kleinere monumenten heeft gemaakt; immers voor de grootere kon hij evenmin alles eigenhandig afwerken.

Maar het beeldhouwwerk van de epitaaf, het uitgevoerde werk dus, draagt duidelijk het stempel van Stone's hand. En wanneer wij zien wat deze beeldhouwer na zijn terugkeer in Engeland presteert, dan is het even goed mogelijk dat ook het ontwerp zijn werk is.

Heeft Stone nog andere monumenten in Delft gemaakt? Wij komen nu terug op Elisabeth Morgan. Een zekere overeenkomst merkte ik op met de kopjes aan weerszijde van

(²⁷) t. a. p. blz. 15 en 40. (²⁸) little. (²⁹) made. (³⁰) The Walpole Society VII blz. 40. Bij dezen Mr. Janson heeft Weissman (Oud Holland 1904 blz. 75, en Bulletin N. O. B. 1911 blz. 56 e. v.) gedacht aan Hendrick Jansen of Jansz., die in 1594 bij Hendrick de Keyser in de leer kwam. Op blz. 91 van „Hendrick de Keyser” nam ik dit van Weissman over. Maar nu blijkt bij het doornemen van de uitvoerige notities over Stone's werken in „The Notebook” dat in het bewijs van ontvangst bij de afrekening over het monument voor Mr. Sutton, deze Janson onderteekent: Nicholas Johnson en ook in de acte wordt hij aldus genoemd. Volgens Weissman hield Walpole dezen meester Jansen voor een Vlaming en gaf hij hem den voornaam Bernard. „Ik meen echter” zegt Weissman „dat „wij eerder aan Hendrick Jansen mogen denken, . . . Daar wij van Hendrick Jansen na zijn leertijd te „Amsterdam in de archieven niets meer vinden, ligt het voor de hand, dat hij zijn geluk in Engeland „is gaan beproeven”. Spiers, die in 1919 „the Notebook” publiceert, schrijft: „Nicholas Jansen was „probably the father of Bernard Jansen, the reputed architect of Audley End and of portions of Northumberland House; Bernard was associated later with Stone in the execution of the monument to Sir Nicholas „Bacon in Redgrave Church, Suffolk”. Weissman, die den Engelschen Jansen, of zoon van een Engelschen Ian, verdoopt tot een Hollandschen dito, vond vanzelfsprekend aanleiding om in zijn artikel nog op dit thema verder te borduren. Wij moeten nu echter wel als zeker aannemen dat de Hollandsche Jansen, de leerling van H. de Keyser, en de Engelsche Jansen of Johnson, die Nicholas heette, niet alleen niet dezelfde persoon zijn, maar ook geen familie van elkaar zijn geweest en dat Hendrick Jansz. niet naar Engeland is overgestoken.

de epitaaf Van der Dussen, maar die is toch niet heel groot. Ook de zoom van de hoofddoek doet even denken aan die van de figuur van de Hoop. Een vergelijking met latere monumenten van Stone, waarop ook een doode in plooien gehuld ligt, is door den tijdsafstand bezwaarlijk. Toch zijn er m.i. aan eenige monumenten in Engeland voldoende aanwijzingen te vinden om ook Elisabeth Morgan met vrij groote zekerheid aan Stone te kunnen toeschrijven. Zoo zie ik eenige overeenkomst met de hoofddoek en de handen van Elisabeth Lady Carey op de tombe van 1617/18 in de Kerk van St. Michael te Stowe, Northants³¹⁾, maar hier hebben de plooien een ander karakter. Overeenkomst van de plooien vindt men eerder bij de figuur van Dr John Donne in St. Paul's cathedral, een werk dat Stone pas in 1631 maakte³²⁾. Ook met gezicht, hoofddoek en handen van de figuur van Lady Bacon³³⁾ van de tombe van Sir Nicholas and Lady Bacon in St. Mary's church, Redgrave, Suffolk, die vermoedelijk in 1620 is vervaardigd, treft ons overeenkomst.

De dunne ietwat draderige plooi van hoofddoek en verdere kleeding van Elisabeth Morgan treffen wij voorts aan bij de liggende vrouwenfiguur en de knielende beelden van het grafmonument van Sir John and Lady Monson in de kerk van St. Jan de Evangelist in South Carlton, Lincolnshire, van 1625³⁴⁾.

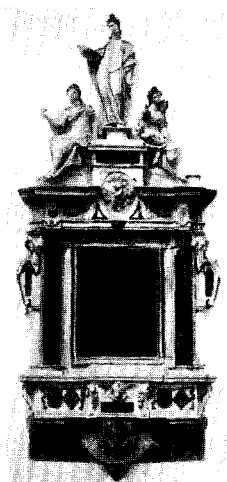
Wij zouden nog wel andere, zoowel vroege als late voorbeelden kunnen noemen, maar meenen voldoende materiaal te hebben aangevoerd om ook de liggende figuur van Marnix' dochter, Morgan's vrouw, toe te mogen schrijven aan Nicholas Stone, op wiens rekening echter de afwerking van het monument met de stijve dierfiguren niet moet worden gesteld. Het geheele monument kwam trouwens pas in het midden der eeuw gereed. Ook bij zijn Engelsche werken werd Stone door helpers geholpen of werkte hij met anderen samen, zooals de bovenaangehaalde notities over het monument van Sutton e.a. ons doen weten. Ook hier zullen wij kunnen aannemen dat de figuur van Elisabeth gereed was vóór zijn vertrek naar Engeland, terwijl de tombe pas later werd geplaatst en afgewerkt.

Andere beeldhouwwerken van Stone hadden wij tot dusver in Delft of elders nog niet gevonden — behalve de boven besproken kerkhofpoort te Amsterdam. De Charitas in de Schoolstraat te Delft, eveneens van 1614, minder gemaniëreed, maar niet veel minder fijn gebeiteld, beschouw ik thans ook als werk van Stone³⁵⁾, d.w.z. het vrouwenbeeld met kind op den arm. De twee logge kinderen aan haar voeten zijn van andere hand en ander materiaal en waarschijnlijk na Stone's vertrek gereed gekomen, of zelfs toegevoegd om het beeld dat Stone gemaakt had als Charitas te gebruiken.

Ten slotte is het resultaat van onze vergelijkingen dat aan Nicholas Stone, die 6 jaren bij Hendrick de Keyser werkte, en die vervolgens van zooveel betekenis werd voor de Engelsche beeldhouwkunst, thans drie werken uit zijn Amsterdamschen tijd kunnen worden toegeschreven in en bij de Oude Kerk te Delft, terwijl het niet onmogelijk is dat we nog andere werken van hem zullen vinden.

(³¹⁾ The Walpole Society VII pl. IX b. De mantelplooien, die als van een zware stof zijn, leenen zich niet voor vergelijking. (³²⁾ t. a. p. pl. XXII. Over dit beeld noteert Stone: Humphrey Mayer finished the effigy, t. a. p. blz. 64 en 90. (³³⁾ t. a. p. pl. XIII b. (³⁴⁾ t. a. p. pl. XVI.

(³⁵⁾ Neurdenburg, t. a. p. blz. 100 en 111; dit werk wordt door Boitet genoemd als van Hendrick de Keyser; zoo ook Galland. Six en Voorloopige lijst. In aansluiting aan mijn voordracht over de Hollandsche werken van Nicholas Stone op het Derde congres van Nederlandsche historici op 30 Mei 1936 merkte Dr. E. H. ter Kuile op dat hij deze Charitas naar aanleiding van het door mij gesprokene thans ook aan Stone zou willen toeschrijven. Een daarop gevolgd bezoek aan Delft heeft mij van de juistheid van deze opmerking overtuigd.

Epitaaf van J. van der Dussen

door N. Stone, Delft, Oude Kerk.

Nicholas Stone, Delft

MONUMENTEN IN NEDERLAND

Lotgevallen van monumenten

AARLANDERVEEN. *Molens*. Tegenover de onafgebroken voortgaande afbraak van karakteristieke molens staat, dat in talrijker wordende gevallen hun verdwijnen door „verdekking” wordt voorkomen. Dit zal thans geschieden met de vier oude watermolens in den polder aan de westzijde van het dorp.

AMSTERDAM. *Rokin*. De Gemeenteraad besloot, terugkomende op vorige beslissingen, 20 Februari j.l. tot verdere demping over te gaan, namelijk van het gedeelte tusschen de Langebrugsteeg en de Rotterdamse Bank. De pogingen om dit te verhinderen door de vier samenwerkende oudheidlievende genootschappen uit de stad — die door den architect Baanders een plan hadden laten ontwerpen tot verbetering van het profiel der kade aan de drukke zijde, waarbij de rijweg even breed zou worden als bij demping volgens het plan van Publieke Werken — mochten niet tot eenig resultaat leiden.

— *De Nieuwe Synagoge* aan het Jonas Daniël Meijerplein, het bekende uit- en inwendig fraaie gebouw uit 1752 naast de oudere synagogen op den hoek der Nieuwe Amstelstraat, zal volgens besluit van den kerkeraad der Ned. Isr. Hoofdsynagoge met ingang van het aanstaande kerkelijk Nieuwjaar (17 Sept. 1936) om financiële redenen aan den geregelden dienst onttrokken worden.

— *Keizersgracht 464*. Het hoekhuis Keizersgracht-Leidschegracht met hooge houten pui en echt-Amsterdamsch pothuis, waarin eeuwenlang onafgebroken het bakkersbedrijf is uitgeoefend, heeft voor een nieuw kantoorpand plaats moeten maken. Men heeft getracht dit bij de bebouwing der grachten te doen aansluiten, wat niet wegneemt, dat door de verdwijning van dezen karakteristieke bakkerswinkel een aantrekkelijk brok oud-Amsterdam op een belangrijk punt verloren is gegaan.

DOETINCHEM. Het *stadhuis* van het stadje is door de vereeniging met Ambt-Doetinchem te klein geworden. Moge het deftige 18de eeuwsche gebouw, dat zoo gelukkig aan het Marktplein is gelegen, hiervan niet het slachtoffer worden.

DORDRECHT. *Spuistraat 9*. Dit geveltje van het Dordtsche Renaissance-type is voor rekening van de Oud-Katholieke gemeente hersteld.

ELBURG. *Beekstraat 33*, een der voornaamste vroeg-17de eeuwsche trapgevels in deze aan oude woonhuisarchitectuur nog rijke straat, zal aanmerkelijk in bekoring verliezen door de verbouwing der benedenverdieping tot winkel.

GEERVLIET. *Ned. Herv. Kerk*. De reeds lang hangende restauratie is begonnen.

GELEEN. De uit 1660 dateerende *boerderij „Ten Eijsden”*, bestaande uit vier in vakwerk opgetrokken vleugels om een rechthoekigen hof, is door brand geïsterd.

's-GRAVENHAGE. *H. Geesthofje*. De restauratie is voltooid. Door verwijdering der pleisterlaag van het front, aanbrengen van andere kozijnen in en wederinrichting der regentenkamer op de verdieping van het poortgebouw, heraanleg van den hof, enz. komt het in zijn soort unieke complex thans weer tot zijn recht. Aan het inwendige der huisjes en de sanitaire inrichtingen zijn alle van hedendaagsch standpunt vereischte verbeteringen aangebracht.

— *Kasteel „De Binckhorst”*. Nadat plannen tot herstel met rijkssubsidie op de gebruikelijke wijze waren blijven steken, laat de gemeente het gebouw thans bij wijze van werkverruiming door jeugdige werklozen herstellen en tot jeugdcentrum inrichten. Door den slechten toestand van het gebouw komt het werk neer op een herbouw.

GROOT-AMMERS. De *Toren* der Ned. Herv. kerk, een der schoonste en rijkste laat-gothische dorps-torens in bak- en zandsteen van ons land, vertoont teekenen van bouwvalligheid. Door gebrek aan middelen ter plaatse is het moeilijk tot een sluitend plan van restauratie te geraken.

HAARLEM. *Raadhuis*. Burg. en Weth. hebben aan vijf architecten opdracht verstrekt plannen te maken tot uitbreiding van het historische gebouw. Het staat ook anderen vrij, maar dan zonder vergoeding, hiervoor plannen in te dienen. Wegens gemis aan voldoende waarborgen voor een behoorlijke behandeling dezer laatste plannen, heeft de Permanente Prijsvraagcommissie deelneming ontraden.

HARDINXVELD (BOVEN-). Het *grafmonument* voor Pompeius de Roovere wordt opgesteld in de Grootte Kerk te Dordrecht, met financiële steun van de Prov. Zuidholl. Archaeol. Commissie, van laatstgenoemde gemeente en van het Rijk.

's-HERTOGENBOSCH. *Kruithuis*. Het omliggende terrein is in 1917 door Domeinen voor dertig jaar verpacht. De verrezen opstallen doen nu ernstige afbreuk aan het aspect van het monument.

KORTENHOEF. Het oude *tolhuis aan de Zuwe* is afgebroken.

KOUDEKERK AAN DEN RIJN. *Ned. Herv. Kerk*. De restauratie is begonnen.

LEEWARDEN. *Old-Burgerweeshuis*. Het vroeger reeds verplaatste poortje uit 1672 kon wegens een verbouwing niet op de huidige plaats blijven staan, doch is binnen weer opgesteld.

LEIDEN. *Rijksgebouwen*. De afdeling van het Ethnografisch Museum aan de Breestraat is met de andere overgebracht naar het voormalig Ziekenhuis. Het ontruimde gebouw wordt ingericht als belastingkantoor en voor den telefoon- en telegraafdienst, waardoor het achtergedeelte moest worden afgebroken. Dientengevolge verdween onder andere de Lodewijk XVI-gevel aan de Boommarkt, waarachter op de hoofdverdieping een intacte zaal met behangschilderingen lag, en andere oude interieurs. De zaalbetimmering en een schoorsteen zijn naar de Lakenhal overgebracht.

MAASTRICHT. Op het terrein van het *voormalig fort St. Pieter*, het belangrijkste restant der 17de eeuwse verdedigingswerken, komt een theeschenkerij. De daartoe getroffen maatregelen kunnen slechts tot behoud van het monument bijdragen.

MEERSSEN. *Proosdij*. De omgeving der laatgothische R.K. kerk is vooral aantrekkelijk door de daartegen gebouwde oude proosdij, die door de onder handen zijnde vergroting van het kerkgebouw moet verdwijnen. Monumentenzorg drong er op aan zorg te dragen, dat de nieuwe situatie aesthetisch zoo weinig mogelijk bij de vroegere ten achter komt te staan.

ST. MICHELSGESTEL. De herstelling van den 16de eeuwscen *toren*, een der rijkste van de Brabantse Gothiek, die door afbraak der Waterstaatskerk vrij was komen te staan, is aanbesteed. Van het aanvankelijke plan, een raadhuis tegen den toren te bouwen, is afgezien.

OLDENZAAL. *St. Plechelmustoren*. De restauratie van dezen zeer verweerden en gescheurden, belangrijken romaanschen toren is begonnen.

OOLTGENSPLAAT. *Raadhuis*. De sinds jaren bestaande plannen tot restauratie, in het bijzonder van den voorgevel van dit verdienstelijke specimen van Hollandschen 17de eeuwscen raadhuisbouw zullen vermoedelijk tot uitvoering komen.

OUDEWATER. *Ned. Herv. Kerk*. Het houtwerk van dit herstelde gebouw wordt geteisterd door een schadelijken kever (*Xestobium Rufovillosum*). Zelfs vergassing heeft dit euvel vooralsnog niet geheel den kop in kunnen drukken.

RENEN. *Ned. Herv. kerk en toren*. Bij de herstelling heeft zich door het bezwijken van een vieringspijler een betreurenswaardige instorting voorgedaan, welke in oorsprong teruggaat op de wijze van verbouwing in de 15de eeuw en overigens te wijten is aan den niet-vermoeden slechten toestand der gepleisterde pijlers. Het gevaar voor verdere instorting is

thans door de sindsdien genomen maatregelen bezworen, zoodat in hoofdzaak alleen een aanmerkelijke schadepost van financiëelen aard is ontstaan. De door den laatsten brand aan den toren toegebrachte schade is hersteld.

ROERMOND. In den indrukwekkenden *kloosterhof van het Groot-Seminarie*, het vroegere Karthuizerklooster, zou een groot gebouw verrijzen, wat de sfeer van den pandhof zou vernielen. Door overleg tusschen de betrokkenen en Monumentenzorg is bereikt, dat het volume van den voorgenomen aanbouw aanmerkelijk is gereduceerd en zijn uiterlijk verbeterd.

ROTTERDAM. Het door brand geteisterde monumentale *Leuvehaven 48—50* is hersteld, waarbij het sierlijke torentje weer door de gemeente is opgebouwd.

RIJSWIJK. De vervallen *gedenknaald*, die opgericht werd na de afbraak van het Huis ter Nieuwburch, is hersteld.

SAS VAN GENT. *Omwalling*. De Gemeente heeft eigenmachtig een gedeelte der belangrijke overblijfselen van de versterking dezer vroegere frontiervesting doen sloopen, ofschoon hiertegen van Rijkswege bezwaar was gemaakt en overleg over een betere oplossing gaande was.

THOLEN. *Hoogstraat 9*. Dit laat-18de eeuwscen heerenhuis moest tot twee woningen verbouwd worden. De in verband daarmee geprojecteerde wijziging der versierde ingangstravee zou den gevel onherstelbaar hebben geschonden. Door ingrijpen van Monumentenzorg is zulks voorkomen.

UTRECHT. *Ondergrondsche resten van monumenten*. De recente Romeinsche en middeleeuwscen vondsten onder het Domplein zullen door overkluizing toegankelijk blijven. De belangrijke overblijfselen van (naar veronderstelling) het voormalig romaansche keizerpaleis Lofen worden door de stad hersteld.

VOORRBURG. Het *Huis te Werve* met het achtergelegen deel van het park is bij de parcellering van dit buiten gespaard gebleven door toedoen van de Prov. Zuidholl. Commissie voor de Uitbreidingsplannen.

WATERINGEN. *Ned. Herv. kerk*. Het interieur van het overgebleven driebeukige schip wordt om zitplaatsen te winnen — wat ook door vergroting mogelijk zou zijn geweest — op jammerlijke wijze verknoeid, door het wegbreken der gemetselde zuilen met natuursteen basementen en gebeeldhouwde kapitelen. Bij de uitvoering van het werk bleken onder het witsel der zuilen belangrijke schilderingen schuil te gaan. Getracht wordt een oplossing te vinden, waardoor de beschilderde zuilgedeelten afgezaagd en naar een veilige plaats overgebracht kunnen worden.

WILLEMSTAD. De herstelling van het *raadhuys* wordt voortgezet. De aan de beurt zijnde topgevel aan de lange zijde bleek in vroeger tijd op min gelukkige wijze te zijn vernieuwd.

ZWOLLE. *Doorbraak*. De gemeente wil om verkeersredenen het interessante oude huizenblok aan de Diezerpoortplas sloopen.

M. D. OZINGA

MUSEA

BREDA. *Stedelijk en Bisschoppelijk Museum*. Ook de benedenverdieping van het gebouw is nu in gebruik genomen. De kerkelijke collectie is belangrijk uitgebreid, onder andere door de paramenten van de R.C. Kerk te Sluis. De benedenzaal is ingericht voor Noord-Brabantsche folklore en de voormalige Stads-apotheek. [Bredasche C. 11 en 15 Febr. 1936.]

De jaarverslagen over 1934 en 1935 vermelden aanwinsten betrekking hebbend op de Schuttersgilden.

GRONINGEN. *Museum van Oudheden*. Dr. H. P. Coster heeft ontslag genomen als conservator; in zijn plaats is Dr. A. E. van Giffen benoemd. [N. R. C. 2 April 1936.]

OLDENZAAL. *Oudheidkamer*. Bij graafwerk op de hoeve Deterd, onder Weerselo, is in verloop van tijden de vierde muntvondst gedaan, die door de Oudheidkamer is aangekocht; de munten dateeren van 1450—1605. [N. R. C. 10 April 1936.]

VLAARDINGEN. De *Oudheidkamer* en het *Vischersmuseum*, heropend in een zaal van het Handelsgebouw, zijn des Woensdags en Zaterdagmiddags van 3—5 uur te bezichtigen.

[Nieuwe Vlaardingsche Courant 3 April 1936.]

IJSELSTEIN. *Gemeente Museum*. Bij graafwerk is aardewerk uit de 11de eeuw te voorschijn gekomen, ook een zwaard en vischnetverzwaren. De vondst is in het museum geplaatst. [N. R. C. 29 Dec. 1935.]

BOEKBESPREKINGEN

J. Verheul Dzn., Arch. B.N.A. *Merkwaardige oude inrijbekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIIIe en XIXe eeuw, in en om Rotterdam*. Uitg. Stemerding, Rotterdam 1936.

In het laatste nummer van den vorigen jaargang kon ik de aandacht vestigen op de aardige boekjes van den heer Verheul over de omgeving van Rotterdam en tevens berichten, dat een grooter opgezet werk van zijn hand over het hierboven genoemde speciale onderwerp gereed lag. Wij mogen er ons over verheugen, dat de uitgave mogelijk is gebleken. Want het is een in alle opzichten keurig verzorgd 4° deel geworden, waarin de royaal-gereproduceerde verdienstelijke teekeningen van den bouwmeester zeer goed tot hun recht komen. Er bestaat geen voor een breeder publiek bestemde publicatie over ons landseigen bezit aan schoone architectonische overblijfselen uit het verleden, waarin teekentalent en kennis van zaken op deze wijze samengaan.

De afbeeldingen zijn eigenlijk hoofdzaak. Toch is ook aan den tekst veel aandacht besteed. Deze bestaat uit een toelichtend artikel bij elke plaat en een uitvoerige inleiding van algemeenen aard. De provincie Zuid-Holland is, naar in de laatste wordt betoogd, lang niet zoo rijk aan monumentale inrijbekken en poortgebouwen als het oostelijk gedeelte van ons land met zijn vele kasteelen en buitenplaatsen. Daarentegen zijn nog vele eenvoudiger toegangs-, tuin- en tolhekken overgebleven, en rijk-behandelde ingangspartijen in de steden en plaatsen met stedelijk karakter. Alles bijeen genomen was de stof van dien omvang, dat ze nog een

tweede deel van denzelfden aard zou behooren te omvatten. In dit eerste deel neemt de stad Rotterdam een vrij groote plaats in. Bij het doel, dat den schrijver steeds voorstaat — belangstelling te wekken voor het bouwkunstig schoon uit het verleden en daardoor bij te dragen tot zijn behoud — lijkt dit gemotiveerd. Want in Rotterdam worden de meeste der, geenszins talrijke, overgebleven belangrijke monumenten door verlies of wijziging van hun bestemming bedreigd: het als Marinierskazerne gebruikte voormalig Arsenaal der Admiraliteit, de als Vrij Entrepôt dienende vroegere zetel der O.I. Compagnie, de daarnaast gelegen oude Synagoge, de Beurs, etc.

Terecht wordt ook de aandacht gevestigd op verschillende weinig bekende ingangsomlijstingen van gestichten en woonhuizen te Schiedam, waar uit het laatste deel der 18de eeuw vrij veel is bewaard gebleven. Het Rococo-poortje van het oude Blauwhuis, thans gymnasium, aan de in 1767 aangelegde en door Jan David Zocher in den tegenwoordigen vorm gebrachte Plantage, blijkt te zijn uitgevoerd door Jean Baptiste Dielwart. Daarnaast worden eenige hoofd- en poortingangen in Vlaardingen, Maassluis en Gouda besproken en vooral hekken in het landelijk deel der omgeving van Rotterdam, in den ruimsten zin des woords genomen. Ook daarbij worden vele moeilijk elders te vinden of nauwelijks bekende wetenswaardigheden medegedeeld. Moge het den enthousiasten auteur gelukken aan het plan tot voortzetting van zijn werk gevolg te geven!

M. D. OZINGA

J. Denucé, *Kunstuitvoer in de 17e eeuw te Antwerpen*, De Firma Forchoudt. Antwerpen-Amsterdam, 1931.

—, *De Antwerpsche „Konstkamers”*. Inventarissen van Kunstverzamelingen te Antwerpen in de 16e en 17e eeuwen. Amsterdam, 1932.

—, *Brieven en documenten betreffend Jan Breugel I en II*. Antwerpen-'s Gravenhage, 1934.

Bronnen voor de Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst I—III.

Het laatste van de hierboven genoemde deelen dezer bronnen-uitgaaft werd ons ter bespreking gezonden; de beide voorafgaande verdienen niet minder belangstelling.

Sedert het verschijnen der „Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche St. Lucasgilde” door Ph. Rombouts en Th. van Lerius [1864—76] en van de keuren en andere documenten van het Sint Lucasgilde te Brugge door Des. van de Castele [1867] is van hetgeen in de archieven van Vlaamsche steden verscholen ligt, weinig in afzonderlijke uitgaaft bekend gemaakt. Met vreugde begroeten wij dus de onderneming van Antwerpen's archivaris, die vroeger reeds met de door Max Rooses aangevangen en door Denucé voltooidde „Correspondance de Christophe Plantin” (1884—1920) en met die van „Inventaris op het Plantijnsch Archief” (1926) zich op Kunsthistorisch gebied bewoog.

Vóór hij met deze Serie van „Bronnen” begon, had de heer Denucé al verschillende inventarissen van Antwerpsche kunsthandelaren medegedeeld in het Antwerpsche Archievenblad, gevonden in de handelsboeken op de Insolvente Boedelskamers waar „machtig veel materiaal... tot nu toe onbenuttigd is gebleven”.

Het eerste deel der „Bronnen” wordt gevuld door de papieren van de firma Forchoudt, die behalve in de Scheldestad ook in Weenen haar kantoor had. De inleiding verhaalt de geschiedenis van het handelshuis, eindigend bij den dood van den laatsten manlijken afstameling, den bankier Justo Forchoudt. Deze overleed in 1709 in het door hem gehuurde huis van Rubens, waardig besluit van een koopmansgeslacht, dat zoo zeer de verspreiding der Vlaamsche kunst had bevorderd.

Het tweede deel der „Bronnen” is een verzameling inventarissen „van de aanzienlijkste kunstverzamelingen [die] van de Scheldestad een van de voornaamste

zoo niet het belangrijkste kunstcentrum maakten in West Europa vóór den bloei van Amsterdam”. Hoewel het niet duidelijk is aangegeven, zijn deze inventarissen alle afkomstig uit het Antwerpsche archief en de meeste aan notarieele protocollen ontleend, met uitzondering van enkele die in andere stukken voorkomen (nos. 7 en 75 in schepenbrieven, nos. 2, 4, 13 en 23 in verschillende geschriften) terwijl twee ervan al eens zijn gedrukt: no. 20 (door Hymans) en 21 (door Gérard). Bij den notarieelen Staat van Rubens' nalatenschap (no. 22) werd uit J. van der Sanden's „Oud Konstooneel van Antwerpen” (1771) een „Specificatie der Schilderijen, gevonden in het Sterfhuys van wijlen Messire Petrus Paulus Rubens” opnieuw afgedrukt.

De inventaris van een der Gentsche verzamelingen, tusschen de Antwerpsche verdoold, valt buiten het kader. De inleiding wijst op het bestaan van vele rijke konstkamers vroeger zoowel te Brussel als te Brugge, Gent, Leuven en Mechelen, „wier inventaris vroeg of laat een leerrijke tegenhanger zal vormen van de Antwerpsche reeks”. Ter illustratie van dit deel brachten de heeren mr. J. Muls en dr. L. Burchard een uitgezochte keur van afbeeldingen van oude constkamers bij elkaar.

Het derde deel der Bronnen” eindelijk, behelst een familiearchief, documenten der Van Immerseel's, berustend op de Insolvente Boedelskamer van het Antwerpsch archief. Als een passende aanvulling werd Jan Breugel's Dagboek erbij overgedrukt uit J. van der Sanden's „Konst-Tooneel”. Ook dit deel is belangrijk door den blik die het ons geeft op tal van bijzonderheden betreffend de massa-voortbrenging der Vlaamsche kunst en op heel dat bonte leven dat er zich omheen beweegt. Genealogische tabellen verduidelijken den samenhang der Breugels en hunne verwanten. Ook bij dit deel, dat evenals zijn beide voorgangers zorgvuldig is bewerkt, zijn uitvoerige registers gevoegd.

Het werk is eenige keeren van uitgever verwisseld. De uitgeverij „De Sikkell” te Antwerpen, die er mee begon heeft het thans opnieuw terhand genomen doch nu gesteund door de firma Martinus Nijhoff, die als de uitgeefster van Bredius' Künstler-Inventare hare ervaringen op dit gebied heeft.

Deze beschikking wekt goede verwachtingen.

DG.

INHOUD VAN AFLEVERING II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVI]

	Blz.
E. H. TER KUILE. Aardenburg met 8 afbeeldingen	37
F. VERMEULEN. Simon Stevin bouwmeester van het Prinsenhof te Vlissingen met 4 afbeeldingen	43
F. VERMEULEN. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Grootte of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere met 4 afbeeldingen	48
E. H. TER KUILE. De bouwgeschiedenis van de Grootte of St. Jacobskerk in den Haag met 3 afbeeldingen	55
E. NEURDENBURG. Beeldhouwwerk van Nicholas Stone te Delft met 2 afbeeldingen	59
M. D. OZINGA. Monumenten in Nederland	65
C. ENGELN. Musea	67
Boekbesprekingen	67

[Afbeeldingen: VII—XV]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

VIJFDE JAARGANG
AFLEVERING 3-4
SEPTEMBER 1936

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR :

Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; D. HANNEMA; Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER;
Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE :

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

☛ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛

De verschijning van deze aflevering maakt een uitstel van de hierop volgende tot Januari noodig. Daarbij zullen dan titel, inhoud en register van den jaargang 1936 worden gevoegd.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres *tijdig* mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

DE RESTAURATIE VAN DE RAMEN IN HET KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM¹⁾

DOOR IR. J. DE BIE LEUVELING TJEENK

De restauratie van het Koninklijk Paleis te Amsterdam geschiedt onder leiding van de daartoe ingestelde Rijkscommissie tot Onderzoek en Voorlichting omtrent den uitwendigen staat van dit gebouw. Deze commissie, die thans onder leiding staat van Dr. A. Pit, werd ruim dertig jaar geleden in het leven geroepen, toen uit één der tympanen een stuk beeldhouwwerk op straat gevallen was en de aandacht der bevoegde autoriteiten daardoor was gevestigd op de toestand, waarin het vermaarde bouwwerk zich bevond. Bij onderzoek bleek die toestand vrij onrustbarend; de daken en goten waren slecht onderhouden en allerminst dicht. Reeds gedurende een groot aantal jaren had het regenwater gelegenheid gehad in de muren door te dringen. Het eerste wat de Rijkscommissie te doen stond, was dan ook de leibedekking der schuine daken en de loodbekleding der vlakke afdekkingen en der goten grootendeels te vernieuwen, waarbij het houtwerk der kappen vanzelfsprekend voor zoover noodig werd hersteld.

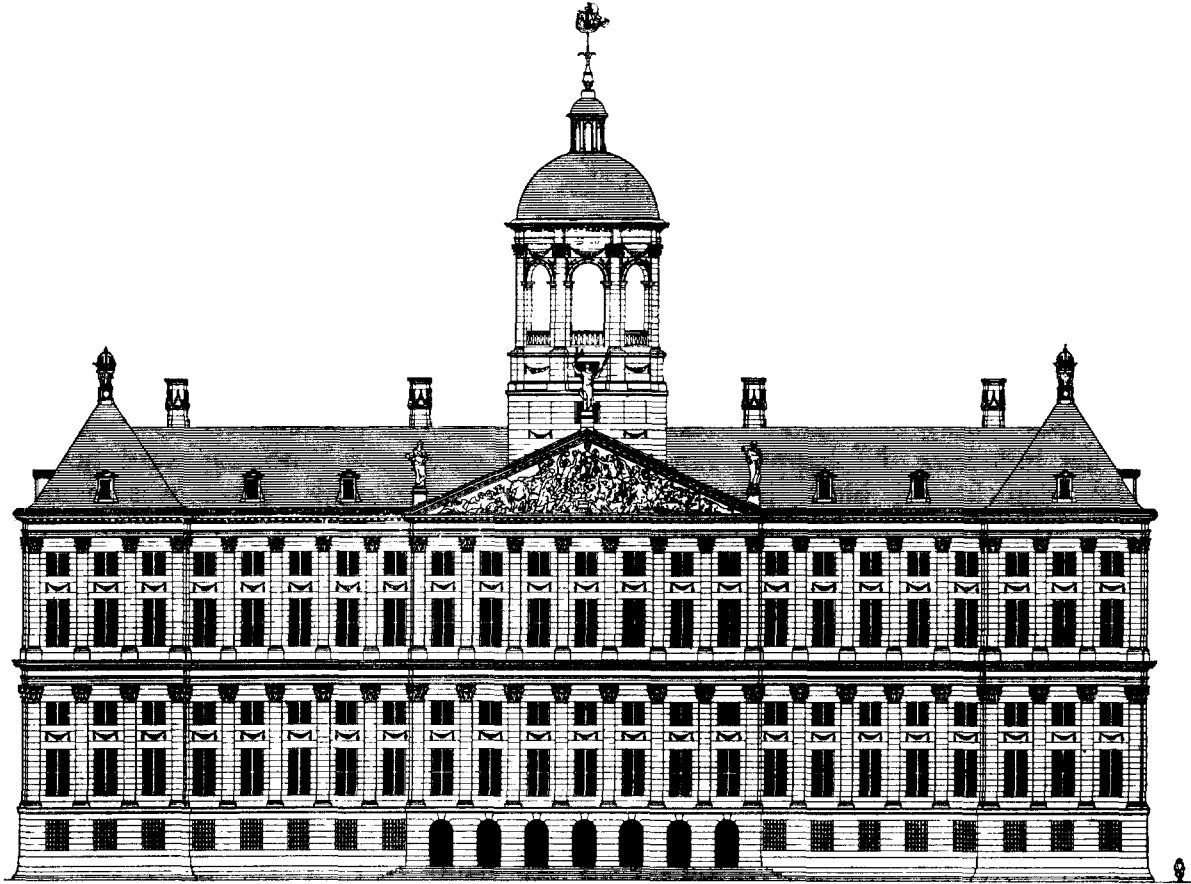
Voor den koepel bleek ingrijpen wel zeer noodzakelijk. Deze was namelijk zoodanig geconstrueerd, dat hij in hoofdzaak zijn steun vond in een houtconstructie van zeer zware stijlen en balken in eikenhout, die binnen tegen den tamelijk lichten opbouw in zandsteen was aangebracht. En waar deze houtconstructie op verscheidene plaatsen door verrotting sterk was aangetast, miste de koepel voldoende zekerheid van stabiliteit. Die moest hem dus worden hergeven.

De beide groote tympanvullingen aan Dam- en Voorburgwalzijde, in marmer uitgevoerd, bleken zich in het Hollandsche klimaat slecht te hebben gehouden. Ook hieraan was een zeer omvangrijk herstel noodig.

Nadat deze werkzaamheden verscheidene jaren hadden vereischt en Jacob van Campen's meesterwerk weer „waterdicht” was geworden, zooals de gebruikelijke vakterm luidt, kon het herstel van de gevels ter hand worden genomen. Het bleek daarbij dat het in de muren doorgedrongen regenwater omvangrijke roestvorming veroorzaakt had. Meer dan naar het oordeel der Rijkscommissie noodig ware geweest, is bij de uitvoering van de gevels ijzer toegepast voor verankering van de natuursteen aan de buitenzijde met de baksteen aan de binnenzijde der muren. De omgebogen einden dier ankers waren wel is waar met lood omkleed, maar de overige gedeelten had men onbeschermd gelaten en toen nu door het onvoldoende onderhoud der daken en goten in de tweede helft der vorige eeuw, er water bijkwam en oxydatie plaats vond, werd de zandsteen op verscheidene plaatsen naar buiten gedrukt. De goedbedoelde — maar niet noodzakelijke — verankering eischt thans de uitgave van een zeer groot bedrag, waarbij men wel moet bedenken dat de bouwmeester niet aan een mogelijke verwaarloozing der goten in den loop der eeuwen zal hebben gedacht. De natuurkrachten die bij zulk een roestvorming optreden, zijn enorm groot; een belangrijk aantal pilasters in de bovenste ordonnantie waren vrijwel volkomen los van het daarachter liggende muurwerk komen te staan, hoewel een behoorlijk natuursteenverband werd aangehouden. Bij zulk een restauratie krijgt men wel een duidelijke aanwijzing, hoe voorzichtig men met de toepassing van ijzer in muren met het oog op roestvorming behoort te zijn.

1) Dit artikel werd geschreven zonder kennisname van dat van Ir. Gratama.

Als tweede oorzaak van noodzakelijk herstel kan worden genoemd dat de onderste kroonlijst niet waterdicht werd afgedekt. In ons klimaat behooren andere voorzorgsmaatregelen te worden genomen dan in het zonnige Zuiden. Nu dit niet was geschied,

Afb. 1. Damgevel. Reconstructietekening

was aan de onderzijde veel van de zandsteen verteerd en moest een groot aantal nieuwe consoles worden geplaatst en de kroonlijst op verschillende plaatsen worden hersteld, waarbij als bijzonderheid kan worden vermeld, dat verscheidene consoles en lijstwerken in hout werden aangetroffen, een overblijfsel van vorige restauraties. Ze waren geschilderd en daarna bezand, terwijl het beeldhouwwerk zeer slecht was uitgevoerd. Nu restaureeren we vanzelfsprekend in zandsteen. Wanneer hierbij wordt vermeld dat het lid der Rijkscommissie, Prof. Odé, aan de uitvoering van dit beeldhouwwerk zijn zorgen wijdt, dan weet men dat dit in de beste handen is.

Niet onvermeld mag blijven dat de kapiteelen en de guirlandes, die gedeeltelijk in Oberkirchner, gedeeltelijk in Bentheimer zandsteen zijn uitgevoerd, zich over het algemeen in ons klimaat uitmuntend hebben gehouden.

Uit het bovenstaande moge het duidelijk zijn geworden dat de restauratie van de gevels in de eerste plaats inhield de vervanging van gescheurde blokken zandsteen door nieuwe blokken. Alle scheuren en ontzettingen bleken uitsluitend door roestvorming van ankers veroorzaakt te zijn. De meeste ankers konden zonder bezwaar

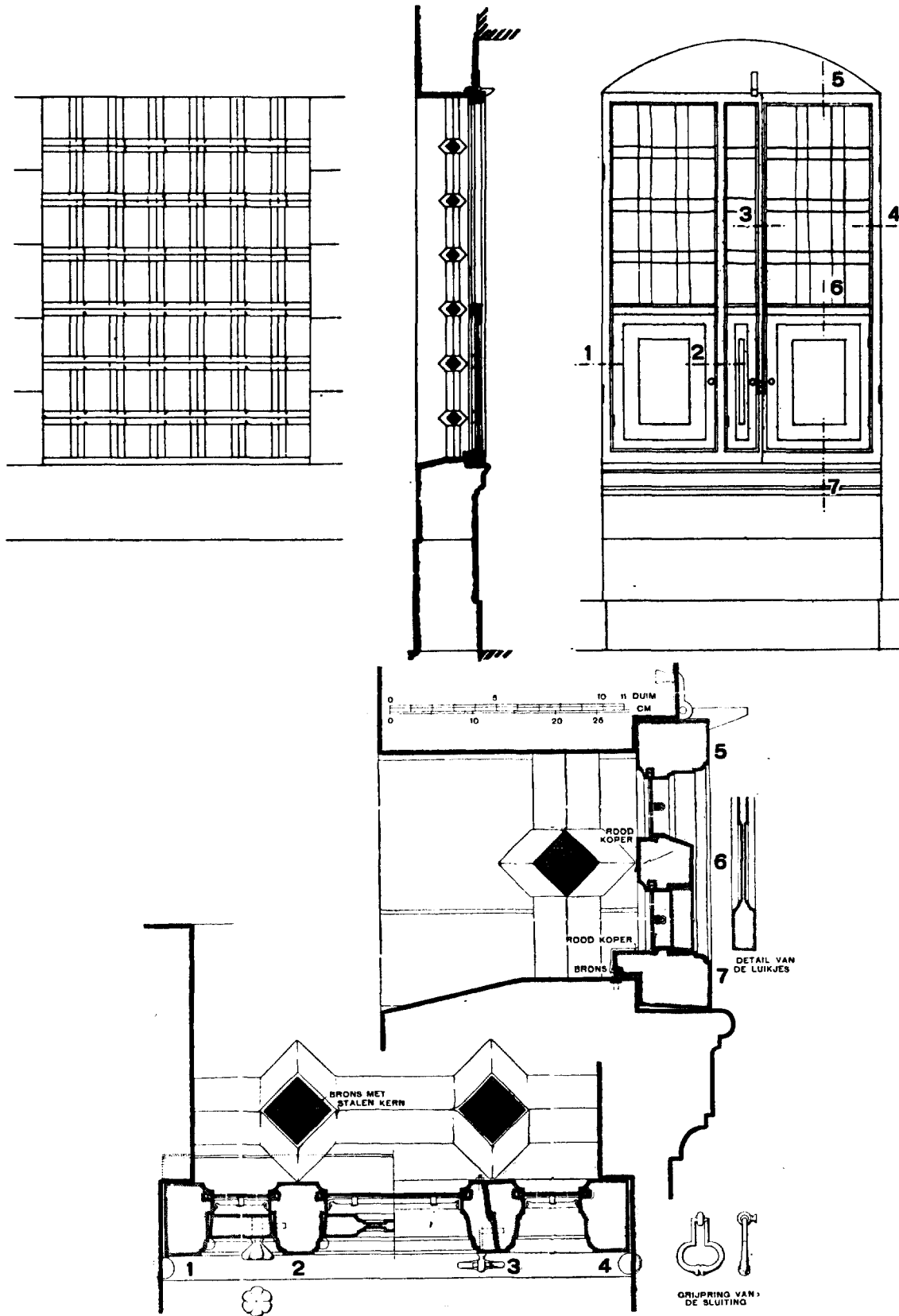
Afb. 3. Damgevel vóór de restauratie.

Afb. 4. Hoekresaliet met Empire-ramen.
Paleis Amsterdam.

Afb. 5. Hoekresaliet na de restarautie.

Afb. 2. Oorspronkelijk raam in sokkel. Opmetingsteekening

worden verwijderd, andere werden door koperen vervangen, terwijl ankers die weinig roestvorming vertoonden, werden ingebetonneerd. Dit laatste kwam begrijpelijkerwijze in het lagere gedeelte der gevels voor, waar het regenwater nog weinig was doorgedrongen,

Met deze restauratie is de Rijkscommissie begonnen op den hoek, die het meest geleden had, dat is die aan de N.Z. Voorburgwal tegenover het Postkantoor, en zij heeft verder deze gevel en die aan de Paleisstraat onder handen genomen.

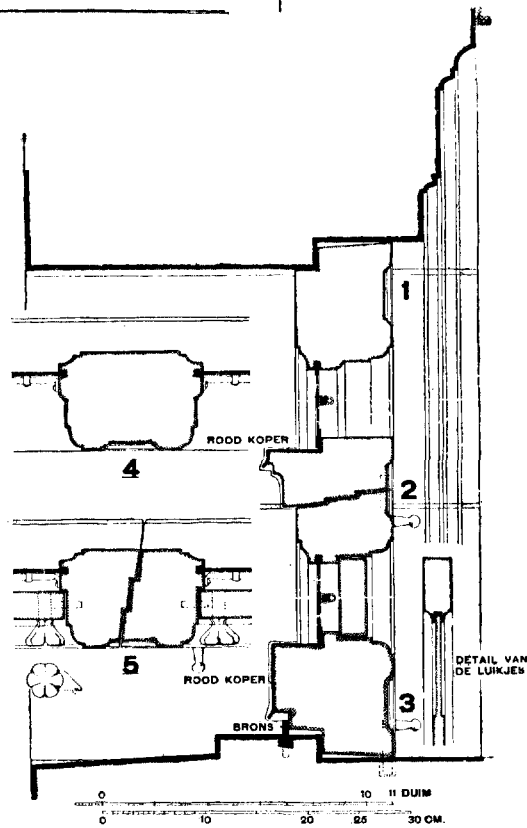
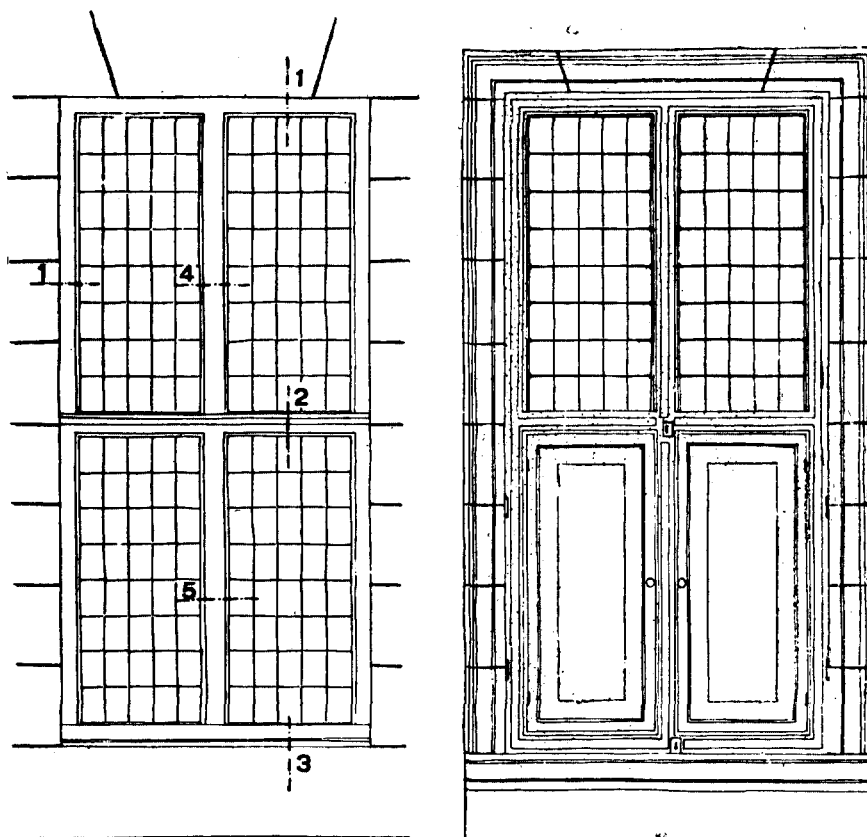
Bij de achteruitgang van het Paleis aan de Voorburgwal werd de houten portiek, die er in de vorige eeuw was aangebracht om de bezoekers vanaf de rijtuigen beschutting te geven tegen regen en wind, door een nieuwe vervangen in brons en glas. Er is daarbij niet gestreefd iets aan den gevel aan te bouwen in den oorspronkelijken stijl; men was toen gelukkig reeds tot het inzicht gekomen, dat dergelijke aanbouwen den tijd kunnen aangeven, waarin zij zijn uitgevoerd. De schrijver van dit artikel heeft getracht er een portiek te maken, die een uiting is van den tegenwoordigen tijd en daarbij in harmonie is met het oude gebouw, althans de gevel haar waarde doet behouden en haar zoo min mogelijk afbreuk doet.

Met betrekking tot de ramen stond de Rijkscommissie voor een zeer moeilijk geval. Bekend was van schilderijen en andere afbeeldingen dat oorspronkelijk de hoofdverdiepingen kruiskozijsen en de tusschenverdieping tweelichtkozijsen hadden gehad met een glas-in-loodverdeeling, welk glas in lood in de 18e eeuw vervangen was door houten roeden, waartusschen glasschijven van grooter formaat dan de oorspronkelijke waren geplaatst. Daarna zijn in het begin der 19e eeuw, toen het Raadhuis het Paleis van Koning Lodewijk Napoleon werd, door den stadsbouwmeester Ziezenis in de buitengevels de ramen aangebracht, die men daar thans aantreft.

Deze ramen zijn van een geheel andere indeeling en een geheel andere „houding” dan de oorspronkelijke en de Rijkscommissie kon — althans bij het begin van de restauratie der gevels — niet goed begrijpen om welk reden men tot zulk een ingrijpende wijziging was overgegaan. Ieder architect weet, dat wel is waar de architectuur van een gevel in de eerste plaats bepaald wordt door de verhouding van raamopening tot muurvlak, maar tevens dat de indeeling van het raam een integreerend deel van zijn compositie vormt. Van dit begrip uitgaande zouden dus de gevels bij restauratie hun oorspronkelijke karakter weder verkrijgen, indien de oude raamvorm werd hersteld. Toch is de Rijkscommissie daar eerst niet toe overgegaan en wel omdat zij over de constructie en de vorm der ramen, zooals Jacob van Campen die moet hebben aangegeven, geen volledige gegevens kon vinden.

Dit veranderde toen in het najaar van het vorige jaar aan de Paleisstraat een tweetal ramen vrij kwamen, die ongetwijfeld uit den tijd van de stichting van het gebouw dateeren en ook in elk onderdeel nog origineel zijn. Tegen de hekken van deze twee ramen op den beganen grond waren aan de buitenzijde planken aangebracht, aan de binnenzijde waren kasten er voor getimmerd en niemand was op de gedachte gekomen dat daar iets bijzonders kon worden aangetroffen. De ontdekking ervan was uiterst belangrijk omdat zij bij verdere studie een volkomen duidelijk inzicht gaf hoe Jacob van Campen al zijn ramen had geconstrueerd.

Afbeelding 8 laat zulk een oorspronkelijk raam zien, terwijl afbeelding 2 de opmetingsteekening aangeeft. Het meest karakteristieke van deze ramen is dat zij, zonder toepassing van kozijnen, direct in een steensponning draaien, terwijl het glas in lood bij het in elkander zetten van het houtwerk, daarin moet zijn opgesloten.

Afb. 6. Origineel kruiskozijn. Reconstructietekening

Buitengewoon interessant en fraai is de wijze waarop deze ramen, die achter zware hekken hun plaatsing moesten vinden, in overeenstemming met deze hekken zijn gecomponeerd. Ook van profileering zijn ze prachtig.

Toen eenmaal deze ramen in de sokkel waren ontdekt, was het aan de hand van andere gegevens in het gebouw mogelijk, vast te stellen hoe de overige ramen waren uitgevoerd. Op de binnenplaatsen worden namelijk nog verschillende ramen aangetroffen, die in constructie sterk aan de sokkelramen doen denken. Ze zijn echter van houten, 18e-eeuwsche roeden voorzien. Afbeelding 9 toont zulk een raam. Daaruit blijkt dat bij de kruiskozijnen de bovenramen vast waren gehouden en alleen de onderramen naar binnen konden draaien. Opmerkelijk is dat bij het openen dezer ramen, de middenstijl mede wegdraaide en de kruisvorm dus verbroken werd. De breedte en profileering van het houtwerk, in het bijzonder van het kalf en de middenstijl konden er zuiver van worden afgeleid. De Rijkscommissie kreeg daarbij ook zekerheid dat de indeeling, die bij de houten, 18e-eeuwsche roeden 3×6 ruiten bedroeg, oorspronkelijk bij het glas in lood in 5×8 ruiten moet zijn geweest, hetgeen overeenstemt met de indeeling, die men op schilderijen van Pieter de Hoogh, Stork en anderen uit dien tijd aantreft. Terwijl afbeelding 3 de Damgevel toont met ramen uit het begin der 19e eeuw, is afbeelding 1 een tekening dezer gevel, waarin de oorspronkelijke vorm voor alle ramen is aangehouden.

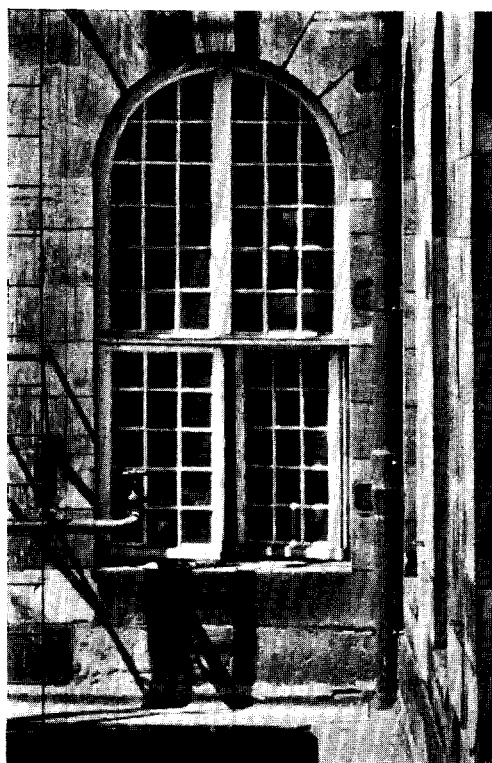
De Rijkscommissie kwam door deze tekening tot de overtuiging, dat de gevels door de empireramen sterk aan schoonheid hadden ingeboet en nadat zij een tweetal proeframen in de oude vormgeving had doen aanbrengen, was het voor haar aan geen twijfel onderhevig, dat het oorspronkelijke schema met kruiskozijnen voor de hoofdverdiepingen en tweelichtkozijnen voor de tusschenverdiepingen moest worden hersteld. Het stond daarbij echter voor haar ook vast dat de oorspronkelijke constructie niet ongewijzigd moest worden aangehouden, omdat de tegenwoordige tijd andere eischen voor bewoonbaarheid stelt dan de 17e eeuw. Het wil haar voorkomen, dat reeds volgens de begrippen ten tijde van Koning Lodewijk Napoleon de oude raamconstructie te hinderlijk tochtte, alsook een behoorlijke ventilatie werd gemist, en dat men daarin één van de redenen van de wijziging door Ziezenis mag zien.

Bij het nadere bepalen van de vorm voor de nieuwe ramen wachtte de Rijkscommissie zich er voor om te vervallen in de fout, die naar hare meening de stadsbouwmeester toen ter tijd had begaan, namelijk de gevels te verminken door ramen in een vormgeving van eigen tijd. De Commissie had niet geschroomd om de nieuwe portiek aan de achtergevel een hedendaagsche allure te geven, maar haar respect zoowel voor den genialen schepper van het Raadhuis als voor het bouwwerk zelf, verbood haar met betrekking tot een zoo essentieel onderdeel dier schepping als de ramen zijn, een ingrijpende wijziging aan te brengen. Volkomen terecht en buitengewoon fraai is de spits van den toren te IJsselstein door wijlen architect de Klerk in hedendaagschen vorm gerestaureerd; even onjuist zou de Rijkscommissie het echter achten, in deze 17e eeuwsche gevel ramen van een hedendaagsche vormgeving te plaatsen.

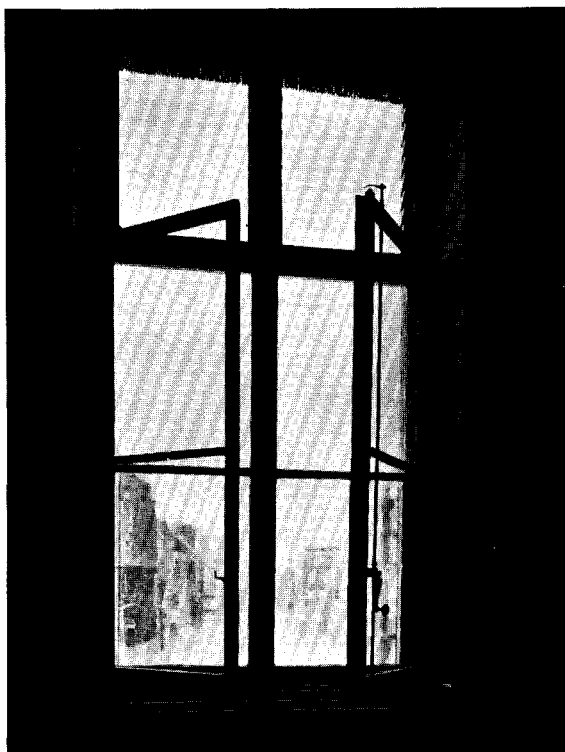
De Commissie acht het door haar ingenomen standpunt allerm minst in strijd met den geest, die spreekt uit de Regelen en Grondbeginselen, die de Oudheidkundige Bond voor het restaureeren van oude bouwwerken in 1917 heeft opgesteld. Het kan nimmer de bedoeling van deze regelen zijn geweest, ze naar de letter te volgen; ieder die ervaring bij restauraties heeft, weet hoe bijna elk gebouw zijn eigen vraagstukken ter oplossing stelt. En wanneer men in de Regelen een opvatting meent te

Afb. 8. Origineel raam op den beganen grond, binnenaanzicht.

Afb. 9. Rondboogkozijn op een der binnenplaatsen.

Afb. 10. Empire-raam hoofdverdieping, binnenaanzicht.

Afb. 11. Gerestaureerd raam hoofdverdieping met kruiskozijn, binnenaanzicht

lezen over intacte, in later tijd aangebrachte veranderingen, dan betreft dit toch alleen veranderingen die waard zijn behouden te blijven, veranderingen die het bouwwerk in zijn architectonische schoonheid niet hebben geschaad.

Bij de empireramen was dat naar het inzicht der Rijkscommissie wel het geval en waar de oorspronkelijke constructie volgens de hedendaagsche begrippen onbruikbaar was, moest zij als opgave stellen een constructie te vinden, waarbij de gevels in hun oorspronkelijke karakter werden hersteld en toch een raam werd verkregen, dat voldeed aan de hedendaagsche eischen van tochtafsluiting, ventilatie, alsmede geluidswering, welke laatste eisch met het oog op de plaatsing van het gebouw in een zeer druk gedeelte van de stad, onmogelijk over het hoofd kon worden gezien.

Het is niet alleen uit eerbied tegenover de Hooge Bewoonster, dat de eischen van bruikbaarheid zeer hoog werden gesteld; in het algemeen kan onmogelijk een restauratie geslaagd worden genoemd, wanneer een gebouw wordt verkregen, waarin met de hedendaagsche eischen van bewoning onvoldoende rekening gehouden is. Laten wij er toch vooral naar streven, van onze oude monumenten geen museumstukken te maken, maar ze te doen herleven door ze goed bewoonbaar te maken.

Vervanging der empireramen was ook met het oog op de practische bruikbaarheid noodzakelijk. In fig. 10 is een raam in de Troonzaal uit het begin der 19e eeuw afgebeeld, dat geen zeer voornamen indruk maakt en verschillende groote practische bezwaren heeft. Aan de buitenzijde is een schuifraam aangebracht, terwijl aan de binnenzijde twee draairamen worden aangetroffen. In de ruimte daartusschen vormt zich natuurlijk veel stof. Omdat ventilatie boven in de zaal eerst niet mogelijk was, heeft men later in de buitenramen glasjaloezieën aangebracht, welke niet alleen een zeer primitieve constructie vormen, maar tevens beletten dat het onderraam nu nog opgeschoven kan worden. Dit raam beantwoordt dan ook niet aan de eenvoudigste eischen.

Beziet men nu in fig. 11 een raam zooals het thans wordt uitgevoerd, dan heeft dat vrijwel zuiver het oorspronkelijke aanzien; de onderste ramen zijn hierbij draaiend, de bovenramen werden kleppend gemaakt, zoodat natuurlijke ventilatie op geen betere wijze kan worden verkregen. Het geheel is volkomen tochtvrij en de dubbele beglazing heeft niets hinderlijks.

De constructie kan men bestudeeren in fig. 7, terwijl fig. 6 de reconstructie-teekening laat zien van een kruisraam, zooals het oorspronkelijk moet zijn gemaakt. Het zou naar de meening van de Rijkscommissie wel mogelijk zijn geweest, deze oude constructie eenigszins te wijzigen, zòd dat het raam minder tochte; om echter een afdoende verbetering te krijgen, was een ingrijpende verandering in de constructie geboden. De Rijkscommissie heeft nagegaan op welke wijze die kon worden verkregen, zonder dat aan het uiterlijk van het raam in zijn kenmerkende delen als afmeting van stijlen, dorpels, kalf en dergelijke veel werd veranderd en zij is daarbij tot een overtuiging gekomen, dat dit niet moest geschieden door een constructie van houten kozijnen met houten ramen, maar dat de plaatsing van smalle stalen frames in houten kozijnen de voorkeur verdiende, omdat daarbij niet alleen de oude afmetingen der onderdeelen konden worden aangehouden, maar tevens een oplossing werd verkregen die technisch aan de hoge eischen voldoet. De noodzakelijke eisch van dubbele beglazing zou bij een constructie geheel in hout, belangrijke wijziging van den hoofdvorm hebben gegeven. Het is gemakkelijk in te zien dat hierbij onder andere de middenstijl en het kalf veel breder zouden moeten worden, terwijl de oude maat juist de vereischte fijnheid aan het raam geeft. In staal daarentegen bestaat er een zeer beknopte constructie, die goed voldoet. Bij de beoordeeling van fig. 7

mag bovendien niet over het hoofd worden gezien, dat de nieuwe ramen van buitenaf in de gevels moesten worden geplaatst, omdat alle mogelijke betimmeringen plaatsing van binnen af niet wel mogelijk maakten. Hoewel gezegd kan worden, dat de gevels zuiver zijn uitgevoerd, komt in de raamopeningen natuurlijk wel een speling van eenige millimeters voor; een tochtvrije opsluiting van de teakhouten kozijnen in de zandsteen was bij deze afwijkingen niet zoo eenvoudig te verkrijgen.

Om een vergelijking mogelijk te maken van de gevels vòòr en na de restauratie, zijn de fig. 4 en 5 naast elkander afgebeeld. De eerstgenoemde laat een hoekresaliet in de Paleisstraat by de N.Z. Voorburgwal zien met de ramen in empire-vorm, waarbij voor de hoofdverdiepingen een verdeling in 6 ruiten, voor de tusschenverdiepingen in 4 ruiten werd aangehouden. Eenige verhouding tusschen de twee verschillende afmetingen der ruiten bestaat niet, het smalle kozijnhout verdraagt zich slecht in deze architectuur en de ramen zijn duidelijk „een vreemde eend in de bijt”. Daartegenover meent de Rijkscommissie met fig. 5 aan te toonen, dat door de nieuwe ramen in de oude vormgeving de gevels hun oorspronkelijke nobele karakter herkrijgen. Het wil haar voorkomen dat geen beter bewijs voor de zoeven vermelde stelling, dat de indeeling der ramen een integreerend deel van een gevelcompositie vormt, kan worden geleverd dan door vergelijking van de nieuwe ramen met de bestaande, waarvan er nog een tweetal op afbeelding 5 voorkomen. Het is bijna niet aan te nemen dat de muuropeningen in beide gevallen dezelfde afmeting hebben. De nieuwe ramen maken een rijziger indruk, die aan de geheele architectuur ongetwijfeld ten goede komt en door Jacob van Campen zoo moet zijn bedoeld. Zijn architectuur vraagt ramen met een sterk verticaal accent, dat de empireramen missen.

Ook nog een andere belangrijke afmeting moet ter sprake komen. Hoewel de plaatsing van het glasvlak van een raam ten opzichte van het gevelvlak een zeer belangrijk element in een gevelcompositie vormt, heeft Ziezenis niet geschroomd bij zijn ramen het glasvlak ruim 13 cm. meer terug te zetten dan in de 17e eeuw was geschied. Thans is de oude maat weer zuiver aangehouden. En wanneer er nu enkele oudheidkundigen zijn die de gerestaureerde gevel te vlak achten, dan is dat wel begrijpelijk, omdat men aan die diepe kantelaaf onwillekeurig gewend is geraakt. Bij veelvuldige beschouwing zal men echter de oorspronkelijke plaatsing van het glas ten opzichte van het gevelvlak zeker gaan begrijpen en waardeeren. Het is alsof alle andere onderdeelen nu in een schoonere verhouding tot het geheel komen te staan; het beeldhouw-
werk heeft aan expressieve kracht en daarbij ook aan fijnheid gewonnen.

Over de ramen van de beganegrondsverdieping kan het volgende worden vermeld. Het origineele raam had geleerd hoe Jacob van Campen deze ramen, volkomen wegvallend achter de zware hekken had ontworpen, waardoor de prachtige werking van deze hekken in den hoogen onderbouw der gevels zoo zuiver mogelijk werd verkregen. De Rijkscommissie twijfelde er niet aan of deze gedachte moest worden hersteld. Ook hier viel aan een reconstructie der oude houten ramen niet te denken. Wanneer men overweegt dat achter deze ramen onder andere de keukenafdeeling, benevens de vertrekken voor de militaire- en de politiewacht worden aangetroffen, is het duidelijk dat hier in het bijzonder ramen worden vereischt, waarbij men afdoende kan ventileren. Ook hier bracht het stalen raam uitkomst. Er was hier geen bepaalde reden aanwezig om deze stalen ramen in houten kozijnen te plaatsen; dus werd dit nagelaten.

De Rijkscommissie is van oordeel dat bij restauraties moderne constructies en materialen principieel zeker niet moeten worden vermeden, indien voor toepassing

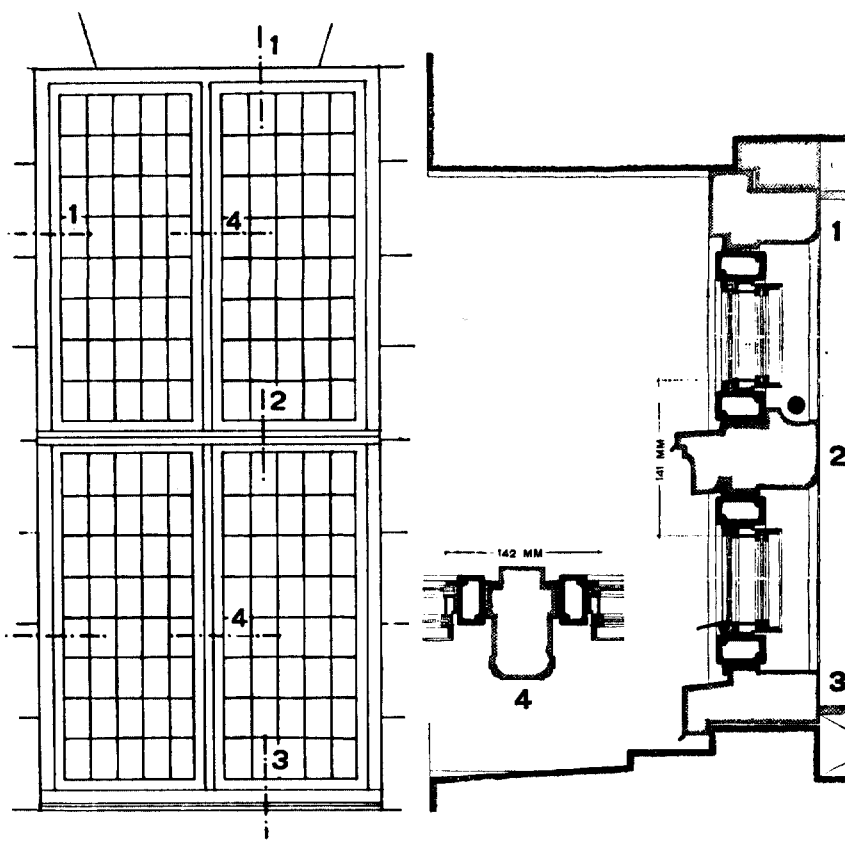
gewichtige redenen pleiten. Een ieder die met restauraties bekend is, weet hoeveel profijt er reeds, om een voorbeeld te noemen, van gewapend beton daarbij getrokken is, hoeveel herstellingen er met behulp van dit materiaal veel beter konden worden uitgevoerd, dan zonder dat mogelijk ware geweest. Niet alleen in ons land, maar ook in Frankrijk en Italië komt de toepassing van gewapend beton en andere hedendaagsche constructies en materialen bij restauraties veelvuldig voor.

De toepassing van stalen ramen is allermint voor het eerst bij de restauratie van het Paleis geschied. In het gebouw voor de Bouwkunde der Technische Hoogeschool te Delft, gerestaureerd onder leiding van Prof. van der Steur, in het tot Raadhuis ingerichte Kasteel van Helmond, dat wijlen architect Hanrath restaureerde, alsmede in het Kasteel Nyenrode bij Breukelen, waarvan de restauratie door het Rijksbureau voor Monumentenzorg geschiedde, zijn stalen ramen in houten kozijnen geplaatst. Aan de eischen van woonbaarheid werd ook daar de noodige aandacht besteed.

Men heeft wel eens gevraagd of brons voor de ramen in dit gebouw niet meer geëigend was dan staal en daarom behoorde te worden gebruikt. Het antwoord daarop is heel eenvoudig, namelijk dat de middelen daartoe ontbraken. Aangezien de ramen moesten worden geschilderd, kon trouwens met geschopend staal worden volstaan.

Wat den brief betreft van de drie Amsterdamsche oudheidkundige vereenigingen, die de aanleiding tot dit artikel is, zou de schrijver er van als zijn persoonlijke meening willen kenbaar maken, dat de beantwoording van de vraag of bij de reconstructie van een detail van een oud gebouw moderne constructies en materialen zullen worden toegepast, in de eerste plaats afhangt van de soort van het detail en de praktische eischen. Een algemeene regel daaromtrent te stellen is zijns inziens zeker niet gewenscht.

Het zichtbare of onzichtbare van moderne materialen en constructies bij restauraties is een begrip dat niet in de Regelen van den Bond voorkomt. Kan men dit nu niet aan het inzicht overlaten van den architect, die de restauratie leidt? Een bekwaam architect behoort zijn constructies en materialen logisch toe te passen en

Afb. 7. Kruiskoosijn, zooals thans uitgevoerd

voelt er niets voor om deze onlogisch weg te stoppen. Dit is bij de ramen van het Paleis ook niet geschied. Er zal wel verschil van meening zijn of men bij het Paleis van een zichtbare of onzichtbare toepassing kan spreken. Van buiten zijn de stalen ramen niet zichtbaar, tenzij zij open staan. Van binnen kan niet gezegd worden, dat ze een modernen indruk maken.

Tenslotte nog een opmerking van algemeenen aard. Er is in het bovenstaande een enkele maal gesproken over de inzichten van de Rijkscommissie en deze zijn uiteraard individueel, zoodat daartegenover anderen een afwijkend oordeel kunnen uitspreken. De schrijver van dit artikel heeft nog al eens moeten hooren: ik vind dit niet mooi of ik vind dat storend. Daarom meent hij er op te moeten wijzen, dat bij restauraties persoonlijk architectonisch inzicht niet op den voorgrond behoort te worden gesteld. Voor de Rijkscommissie was het architectonisch inzicht van Jacob van Campen primair en was het haar streven, dit zoo goed mogelijk weer tot uiting te doen komen en dus zijn schepping recht te doen wedervaren. Zoo iets behoort te geschieden zoowel met gevoel als met verstand.

Wanneer in den Damgevel alle ramen volgens de hierboven uiteengezette gedachte zullen zijn geplaatst en bovendien, zooals in het voornemen ligt, de open portiek in de middenbouw in den oorspronkelijken toestand zal zijn hersteld en het balcon tot een kleinere afmeting zal zijn teruggebracht, opdat dit de middenpartij in haar verhouding zoo min mogelijk schaadt, dan zal er, naar de Rijkscommissie verwacht, niet meer worden gedisputeerd over de toepassing daarbij van zichtbare of onzichtbare moderne materialen, maar zal de gevel zich weder in haar vroegere waarde toonen en zullen ook de zalen inwendig van vensters in het oorspronkelijke karakter zijn voorzien, die tevens voldoen aan de eischen van bewoonbaarheid, welke een Koninklijk Paleis heden te dage stelt.

DE NIEUWE RAMEN IN HET PALEIS OP DEN DAM TE AMSTERDAM

DOOR IR. JAN GRATAMA B. I.

Het is begrijpelijk, dat de restauratie van het Paleis op den Dam algemeen de aandacht trekt. Immers, het betreft hier het belangrijkste profane bouwwerk, dat Nederland uit zijn Gouden Eeuw bezit, en dat de trots is van Amsterdam en van ons vaderland. Men verwacht daarom dat deze restauratie aan de hoogste eischen zal voldoen en als voorbeeld zal kunnen gelden voor het restaureeren in het algemeen. Ook de Regeering heeft blijkbaar dit standpunt ingenomen; zij heeft een speciale Restauratie-Commissie voor het Paleis ingesteld.

De wijze nu, waarop de nieuwe ramen zijn ontworpen en geconstrueerd, is min of meer een novum in de restauratie-wereld, naar letter en geest afwijkend van de restauratie-methode, tot heden gevolgd en vastgelegd in de „Grondbeginselen en Voor-schriften voor het Behoud, de Herstelling en de uitbreiding van oude Bouwwerken”, opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond in 1917.

Bij het beschouwen der nieuwe ramen hebben verschillende belangstellenden, zonder tot een definitief oordeel te komen, toch een gevoel van onbevredigdheid gekregen; en zij vroegen zich af, of de hier gevolgde restauratie-opvatting wel juist was. De besturen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, het Genootschap Amstelodanum en den Bond Heemschut zijn te Amsterdam bijeengekomen om te trachten zooveel mogelijk in deze klaarheid te verkrijgen. Omdat deze vereenigingen op vrijwel algemeen oudheidkundig terrein werkzaam zijn en zij geen bijzondere studie van het restauratie vraagstuk hebben gemaakt, hebben de drie besturen den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, den vader der genoemde Grondbeginselen en daarmee de aangewezen autoriteit, verzocht in de eerstvolgende jaarvergadering van den Bond de volgende vraag ter behandeling te willen toelaten: „Is reconstructie van een oud gebouw of détail daarvan wel zooveel mogelijk in den oorspronkelijken vorm, doch met gebruik van zichtbaar moderne materialen en in zichtbaar gewijzigde constructie, toelaatbaar?”

„De vraag is ons ingegeven” schrijven zij, „toen wij in het Koninklijk Paleis te Amsterdam met machtiging van H. M. de Koningin, van naderbij de werkzaamheden ter vervanging van de bestaande Empire-ramen en kozijnen mochten in oogenschouw nemen. Daarbij en uit mededeelingen van de Restauratie-Commissie is ons gebleken, dat de tegenwoordige Empire-ramen indertijd zijn aangebracht ter vervanging van de oorspronkelijke houten ramen zonder kozijnen; dat deze oorspronkelijke ramen (uit een nog bewaard gebleven exemplaar bekend) door den aard van het materiaal niet kunnen voldoen aan de eischen van dezen tijd; dat men thans nieuwe ramen aanbrengt, die naar den vorm wel gelijkenis vertoonen met de oorspronkelijke, doch waarvoor als materiaal ijzer is gebruikt.

Het wil ons voorkomen, dat deze oplossing indruischt tegen de principiën van den Ned. Oudh. Bond, gelijk die zijn neergelegd in zijn uitgaaf: „Grondbeginselen en Voorschriften enz.” 1917. Wel-is-waar wordt daar niet met name gesproken over verandering van de constructie ter voorziening in moderne eischen, doch ook dergelijke veranderingen worden onzes inziens beheerscht door de art. XIII, XVIII, XXIII. In ieder geval achten wij in overeenstemming met de algemeene tendenties der Grondbeginselen:

1e dat intacte, in later tijd aangebrachte veranderingen niet mogen worden vervangen door vormen, die het origineel nabootsen, uitsluitend met het doel om het gebouw weer te doen gelijken op zijn oorspronkelijken staat;

2e dat, indien moderne eischen een wijziging noodzakelijk maken, waarbij een handhaving of herschepping van den oorspronkelijken toestand niet mogelijk is, niet oud worde nagemaakt, doch nieuw worde aangebracht. Dit nieuw moet natuurlijk wel zooveel mogelijk in harmonie zijn met het oude, doch verhele in geen geval zijn moderne herkomst”.

De Ned. Oudh. Bond heeft aan bovenstaand verzoek gevolg gegeven, door op zijn vergadering van 2 Juli j. l. te Middelburg het verlangde onderwerp te doen bespreken. Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk heeft namens de Restauratie-Commissie de gevolgde methode en resultaten toegelicht en ondergeteekende heeft namens de drie genoemde vereenigingen de bezwaren tegen deze restauratie uiteengezet. Wegens gebrek aan tijd kon deze materie niet worden afgehandeld, zoodat besloten werd een extra vergadering van den Bond aan dit onderwerp te wijden, met prae-adviezen van beide sprekers.

Wanneer men zijn meening over de nieuwe ramen van het Koninklijk Paleis wil vaststellen, komt men bij dieper beschouwen op het restauratie-vraagstuk in het algemeen terecht. En men bemerkt dan, dat deze materie eerst de laatste 100 jaar een „vraagstuk” is geworden. In den bloeitijd van onze cultuur, dus tot omstreeks 1800, was er geen probleem. Men heeft toen weinig gerestaureerd, en als men werkelijk in den geest van het oude bijwerkte, deed men het veelal slecht en zonder goede historische kennis. Men had wel belangstelling voor het historische, maar zonder de bijna heilige eerbied, die wij er voor koesteren. Men voelde veel meer voor zijn eigen kunst, zijn eigen schoonheid, zijn eigen scheppend vermogen. Men ging „vrij” met de monumenten om; men brak, als het noodig was, stukken af, men completeerde of bouwde aan geheel naar eigen smaak, — niet geïnspireerd door den geest van het oude bouwwerk, maar door den geest van eigen tijd.

Neem, als merkwaardige voorbeelden, de „peperbussen” op de kerken te Deventer en Zwolle. Van het stijgende en verticale in kerk en romp van toren is bij deze bekroningen weinig terug te vinden; zij zijn Renaissance-koepels met een sterken eigenaard; een evenwichtig-aardsch gezinde vorm op een verticaal-onaardsch gezind monument. Natuurlijk is deze koepel niet gelijkwaardig aan de schoonste bekroning: de, in harmonie met het hartstochtelijk-opstrevende en als hoogste en vurigste element werkende Gothische spits. Toch zullen wij er niet over denken, de koepels te vervangen door spitsen. Wij vinden het geheel aesthetisch en historisch goed; aesthetisch, omdat een nieuw kunstwerk aan een oud in goede harmonie wordt toegevoegd, historisch omdat de verschillende bouw tijden zich karakteristiek uitspreken.

De ouden hebben dus slecht gerestaureerd, maar hun verdere vrije behandeling van het monument is bewonderenswaard. Het voorgeslacht nam het standpunt in: het waardevolle oude ontzien en bij nieuw-bouw geheel zich zelf zijn. Deze cultuurscheppende perioden hebben het prachtige vanzelfsprekende en het krachtige van een persoonlijkheid in zich; zij maakten historie met het natuurlijke en trotsche gevoel, dat wat zij bouwden even goed, zoo niet beter was dan wat het voorgeslacht had gewrocht. Zij gingen van intuïtief-scheppende krachten uit, argeloos en sterk, en niet gehinderd door „overwegingen”. Ook in onderdeelen volgden zij eigen smaak; de ramen werden veranderd naar den geest van den tijd. En het is merkwaardig te zien, hoe, met weinig uitzonderingen, de verschillende schoonheden een goed geheel vormen.

Maar dit alles geldt alleen voor krachtige cultuur-perioden; in zwakkere tijden, zooals de onze, komen de „problemen”. Wij hebben wel een hooge ontwikkeling met veel kunstkennis, fijn gevoel en takt, maar wij hebben minder artistiek talent van betekenis.

In de voortreffelijke Inleiding van Dr. Jan Kalf voor genoemde Grondbeginselen van 1917 haalt deze schrijver Schinkel den bekenden Duitschen architect uit het begin der 19de eeuw aan, wien het oordeel over het restauratie-plan van den Keulschen Dom was gevraagd. Hij schrijft: Schinkel beval het plan aan, maar duidelijk is in zijn advies te lezen, dat het gebrek aan scheppingskracht van zijn eigen tijd hem daarbij leidde. Schinkel zegt, dat belangrijke opdrachten voor de bouwkunst ontbreken, en dat, indien zij er waren, „wij toch in den toestand, waarin wij ons bevinden, ons hoogstens goede en verstandige navolgers van het verleden kunnen toonen en nog geenszins waardig zijn bevonden begunstigd te worden door een genius, die ons waarlijk scheppend zou maken, zooals de Grieken het waren en de voorvaderen in ons vaderland. In zulk een toestand, vervolgt Schinkel, schijnt de waardigste bestemming van den mensch met alle zorg te bewaren wat de kracht van een voorgeslacht

ons naliet, en dat wij niet zonder eerbied kunnen beschouwen". En Kalf zegt ten slotte: „Zoo is uit het gevoel van eigen onmacht en onder den invloed van het romantische dweepen met de middeleeuwen, de theorie over het restaureeren ontstaan, die, langzamerhand min of meer gewijzigd en uitgewerkt, nog tot in onzen tijd aanhangers zou vinden”.

De openhartigheid van Schinkel valt te bewonderen; maar is het niet merkwaardig, en een beetje beschamend, dat zijn eerlijke erkenning van onmacht, nu, ruim 100 jaar later, nog vrijwel precies zoo herhaald kan worden? Willen wij het restauratievraagstuk trachten op te lossen voor onzen tijd, dan moeten wij den moed hebben te bekennen, dat onze huidige kunst in het algemeen, dus ook de bouwkunst, zwak, onzeker en verward is, vergeleken bij de uitingen van onzen bloeitijd.

Reeds in het begin der 19de eeuw begint de achteruitgang. De historische Romantiek, het niet-hebben van eigen levensgeluk en overtuiging, maar het vluchten in vroegere schoone cultuurperioden, is hiervoor het bewijs. Het leven met zijn ondoorgrondelijke, eeuwige, mystische scheppingsdrang is dan niet meer de bron van de kunst. Men greep naar iets anders, omdat men in zichzelf weinig *was*. Het zwak-menschelijke verlangen trad op in plaats van het krachtig-natuurlijke *zijn* der sterke perioden; men zocht steun bij het verleden voor zijn leegte.

De Romantiek is te beschouwen als een wanhopig vastklampen der ziel aan oude schoonheid, ten einde zich niet mee te laten slepen door de zegevierende verstandelijkheid van den tijd; een strijd van het irrationeële tegen het rationeële. Het laatste heeft bij zijn overwinning het kunstscheppen lamgeslagen, ondanks allerlei wilde en heftige pogingen van het gevoel in de laatste 30 jaar, om zich hieraan te ontworstelen.

De kunstenaar werd meer en meer verdrongen door den kunsthistoricus, later door den intellectueel. De spontaan bloeiende schoonheid verkwijnde door het heerschzuchtig positivisme, eerst van het historisch inzicht, daarna der nuttigheid.

De formeel-historische restauratie-methode van Dr. Cuypers en de Stuers wordt veelal sterk bestreden; zeer zeker met recht, maar ook met eenig onrecht. Want deze mannen gingen met al hun historischen zin toch nog, min of meer onbewust, uit van een hoogst belangrijk element in het monumenten-vraagstuk: de schoonheid van het geheel. Ongetwijfeld is een gebouw in één stijl opgetrokken van grooter architectonische schoonheid dan een in verschillende stijlen uitgevoerd. Vandaar dat een talentvolle stijl-restauratie, ondanks het feit van imitatie en van vaak slappe ornamentiek, toch een zekere schoonheid heeft verkregen. Men denke maar eens aan de Grand' Place te Brussel, die zwaar gerestaureerd is; en toch kan men deze markt niet betreden zonder een schoonheidsontroering te ondergaan.

De tekortkoming der oude restaurateurs is een gevolg van de overheersching van het formeel historische en van een gebrek aan verdiept kunstgevoel. Zij blijkt uit copiëring van oud vrij-beeldhouwwerk en uit het verwijderen van fraaie onderdeelen, gemaakt in tijden, volgend op de periode van het monument zelf, en hunne vervanging door nieuw-oud in den gewenschten stijl.

Op deze formeel-historische methode volgde in 1917 een gewijzigd inzicht, dat men het zuiver-historische zou kunnen noemen. Men beschouwde het historische als iets, dat afgesloten is en dat men heeft te respecteeren in het monument; men mag het niet namaken, aangezien dit een historische leugen zou beteekenen. Daarenboven voelde men, dat een bepaalde kunst nooit door een volgend geslacht met gelijke kracht en schoonheid herschapen kan worden. Iedere tijd is op zijn eigen wijze

bezield, zoodat ontwerpen in stijl een zekere levenloosheid moet voortbrengen. Het nieuwe geslacht stelde het historische probleem op zuiverder en gevoeliger grondslag. Men bepaalde, dat al het historisch-gegroeide, in zoover het van waarde was, zorgvuldig moest worden bewaard. Hoogstens mag men met het oude materiaal en in de oude technieken door een bekwame hand laten bijwerken en herstellen. Copiëren van oude vormen is uitgesloten. Moet iets aangevuld of bijgebouwd worden, dan moet dit geschieden door een kunstenaar in vrij ontwerp. Men bewonderde de wijze, waarop de ouden vóór 1800 gehandeld hadden in deze, en men wenschte ook nu weer een dergelijke methode te volgen.

De opstellers van de nieuwe Grondbeginselen waren blijkbaar optimistisch en vol goed vertrouwen in het kunstvermogen van den eigen tijd. Men vergete niet, dat deze regelen van 1917 zijn, toen men vrij algemeen in een opbloei van de bouwkunst, speciaal in Nederland, geloofde. De 20 jaar, die sinds verstreken zijn, hebben ons wel anders geleerd. Het kunstvermogen is misschien niet verzwakt, maar het is wel versnipperd in allerlei kunstexperimenten, zonder eenheid en zonder blijvende waarde. De chaos is grooter geworden. Het kon ook niet anders. De noodzakelijke evolutie zette zich door: het wetenschappelijke, het intellectueele, in de 19de eeuw begonnen, beheerschte meer en meer de beschaving. Een tijd van mechanisatie en rationalisatie brak aan. Het verstandsleven werd oppermachtig. Niet de diepere waarden van het leven, maar de practische krijgen de overhand. Het typische verschijnsel van een verfijnde beschaving en van een verkommerde cultuur. Het zou hier te voeren, het groote onderscheid tusschen deze twee nader uit te werken. Genoeg zij er op te wijzen, dat het verstand met zijn vernuft en wetenschap de krachten der natuur door techniek en methode op ruime schaal vruchtbaar maakt voor het stoffelijk welzijn van den mensch en daardoor zijn leven verfijnder en gemakkelijker maakt (in welk opzicht wij een hooge beschaving bezitten); maar dat cultuur de mystische, ondoorgrondelijke waarden van het leven beleeft en daarin zijn geluk en harmonie vindt. Het eene wordt geschapen door verstand, wetenschap, techniek, het andere door gevoel, intuïtie en zich-één-voelen met het geschapene. Algemeen bekend zijn groote culturen met, vanaf ons niveau gezien, weinig beschaving (Egypte) en omgekeerd groote beschavingen met weinig cultuur (Amerikanisme).

Nu is het aan geen twijfel onderhevig, dat kunst meer door cultuur dan door beschaving is bezield.

En zoo zien wij dan ook in de restauraties der laatste 20 jaar het kunstvermogen, dat wil zeggen het schoonheidselement, zwakker worden. Mannen als Dr. Cuypers hadden, als na-bloeiërs van de Romantiek, nog een element van kunst-willen in zich; de moderne intellectueele tijd, fijn-gevoelig, veel wetend, veel overlegend, met een diepe kennis der schoonheid, maar bovenal zeer critisch, mist, waarschijnlijk door deze samengesteldheid, grootendeels de kracht tot kunstscheppen, dat wil zeggen: tot een eenzijdige daad over te gaan. De vloek van het intellect: verslapping van de spontaniteit van het leven, van de levenskracht, doet zich hier gelden. De restauraties van dezen tijd zijn voortreffelijk, voor zoover zij het precies navolgen en herstellen van oude stukken betreffen; er is geen periode geweest, die hierbij zoo gewetensvol en liefdevol te werk is gegaan. Maar wanneer men op de basis der Grondbeginselen van 1917 iets zelfstandigs heeft ontworpen, hetzij een nieuw raam, hetzij een nieuw gedeelte, is het beste wat bereikt is, veelal een weinig zeggende, tamelijk armoedige en daardoor lichtelijk storende neutraliteit; feitelijk een levenlooze plek in het bloeiend-schoone oude geheel. Zij, die zich niet zuiver aan deze beginselen hebben gehouden

en zich meer vrijheid van beweging hebben veroorloofd, door bijvoorbeeld weer historische raamvormen toe te passen, hebben vaak een schooner resultaat bereikt.

Vastgeklonken aan menselijk denken en redelijkheid worden regelen voor restauratie opgesteld. Noodzakelijk zullen deze regelen den weg opgaan van alle wetenschap en menselijk inzicht: zij zullen verouderen. Was er vroeger geen restauratie-„vraagstuk”, in de laatste 60 jaar is op het inzicht-Cuypers het inzicht van 1917 gevolgd, en het laat zich aanzien, dat weer nieuwe opvattingen zich spoedig zullen doen gelden. Is dit alles zonder gevaar voor de monumenten? Zeer zeker niet. Dr. Cuypers heeft verschillende gebouwen behandeld op een wijze, die veel van het echte heeft doen verloren gaan; maar ook het meer moderne begrip der rationaliteit, der eerlijkheid in de bouwkunst, dat zich bij het restaureeren onder anderen uit in het zichtbaar maken van de bouwmaterialen, heeft eenige groote bedenkelijkheden op zijn geweten.

In het Oudheid- kundig Jaarboek Dec. '34 heeft Dr. E. H. ter Kuile een belangwekkend artikel geschreven over „Afwerking van gebouwen in vroeger tijd”, dat voor het restauratievraagstuk in het algemeen van het grootste belang is. Hij wijst er op, dat men oudtijds in Nederland de gewoonte had baksteen, voor zoover deze aan de muren in het zicht kwam, vlak te kappen en te slijpen; een methode, die men, naar zijn weten, nog nooit in Nederland bij restauratie heeft gevolgd. Verschillende oude voorbeelden noemt hij op: de Grafelijke Zalen in den Haag, de Academie te Leiden enz. Dat in de Middeleeuwen steeds de voeg onmiddellijk bij het leggen der steenen met de metselspecie werd afgewerkt, wordt door hem bestreden: aan het Koor van de Ned. Herv. Kerk van Naaldwijk is muurwerk met gesneden voegen, die onmiskenbaar oud en origineel moeten zijn. Ook bij het huis te Rumpt in 1553 zijn deze voegen toegepast. Schrijver wijst er op, dat tegenwoordig bij restauratie zwaar op het gebied van voegwerk wordt gezondigd. Maar ook op ander gebied. In alle perioden is gepleisterd en gewit en ernstig moet betwijfeld worden of het bij veel restauraties wel juist is geweest de pleister weg te nemen. Schrijver zegt ronduit; „Ik geloof niet, dat de St. Laurenskerk te Alkmaar, de Groote Kerk te Dorcht, de Maria Magdalena Kerk te Goes inwendig de baksteen behooren te toonen; ik ben overtuigd, dat zij altijd gepleisterd en gewit zijn geweest, en dat alleen in Groningen en een aansluitend klein deel in Friesland een vaste gewoonte heeft geheerscht om baksteen inwendig in het zicht te houden en dan als schoon werk te verzorgen”. Ter Kuile constateert terecht, dat men vroeger met constructieve eerlijkheid het niet altijd zoo nauw nam: de baksteenwanden en ook de rondboog vensters met ronde-kraal omlijstingen en dagkanten in den 13de eeuwschen vleugel van de Abdij te Middelburg waren bepleisterd geweest en op deze pleisterlaag was een voegverdeeling geschilderd. Bij de restauratie van de kerk te Zuidbroek in 1917 zijn al de veldjes in de boogjes der boogfriezen ontleisterd, hoewel zij origineel waren. „Met de beste bedoelingen”, zegt ter Kuile, „is hier dus een „Vandalen” werk verricht, louter gevolg van gebrek aan kennis”. Baksteen en natuursteen werden vroeger herhaaldelijk beschilderd. De bergsteenen gevel van het Utrechtsche raadhuis van 1547 werd direct na den bouw geheel met loodwit behandeld, uitgezonderd de pilasters, die een zwarte kleur kregen, en de ornamenten, die gepolychromeerd en verguld werden. In onze nationale Renaissance-tijd was het een vaste gewoonte natuursteen-werk aan gevels, poortjes en dergelijke te verven. Ongetwijfeld hebben de verflagen het behoud der natuursteen bevorderd; bij de verwijdering der verf zijn niet te onderschatten historische, aesthetische en technische belangen gemoeid.

Dat deze opmerkingen van Ter Kuile van het hoogste belang zijn, zoowel ideëel als zakelijk, zal niet ontkend kunnen worden. Men denke eens aan de groote sommen besteed aan het verwijderen der pleisterlaag in de kerken, met als resultaat, dat men historisch misschien een groote fout heeft gemaakt, terwijl het juist de bedoeling was, historisch te zijn! Daarenboven: is het resultaat aesthetisch een verbetering? Ik meen dit te moeten betwijfelen; onder anderen bij de kerk te Goes. Wordt de waarde van Ter Kuile's artikel goed doorvoeld, dan zal een wijziging in de huidige, min of meer rationeele restauratie-methode moeten volgen.

Dit rationeele, dit verstandelijk begrijpelijke, is een kenmerkende uiting van onze beschaving; het is een houvast voor het zwakke gevoelsleven, dat niet krachtig op eigen beenen staat. In de 19de eeuw begonnen, heeft vooral Viollet le Duc zijn bouwkundige denkbeelden op deze basis vastgelegd; en in navolging hiervan wordt de Middeleeuwsche bouwkunst nog te veel als een schoone rationaliteit gezien. Hoewel één blik op de Fransche Kathedralen voldoende is, om alle theorieën ten spijt, van het tegenovergestelde overtuigd te zijn, namelijk dat zij veelmeer monumenten zijn van een sublieme boven-rationaliteit.

De opmerkingen van Ter Kuile stemmen tot dieper nadenken. Hij zegt, dat gebrek aan kennis de oorzaak is, dat soms „Vandalen” werk wordt gedaan. Ongetwijfeld. Maar aangezien er nooit een absolute en volledige kennis is te verkrijgen, zal men dus steeds kans loopen te zondigen. Buiten onvolledigheid van kennis is er echter nog een belangrijke oorzaak, waardoor het restauratie vraagstuk nooit definitief kan worden opgelost. Alle restaurateurs hebben natuurlijk naar hun kennis gewerkt, maar ook naar iets, dat veel dieper ligt en veel machtiger is, dat is: de geest van den tijd en de persoonlijke visie.

Bijna elk wetenschappelijk inzicht heeft de ziel van zijn tijd in zich. Goethe merkt in zijn *Farbenlehre* terecht op: „Im Wissen wie im Handeln entscheidet das Vorurtheil alles, und das Vorurtheil wie sein Name wohl bezeichnet, ist ein Urtheil vor der Untersuchung. Es ist eine Bejahung oder Verneinung dessen, was unsre Natur anspricht oder ihr widerspricht; es ist ein freudiger Trieb unsres lebendigen Wesens nach dem Wahren wie nach dem Falschen, nach allem was wir mit uns im Einklang fühlen”¹⁾. Kan langs wetenschappelijken weg nooit een absoluut geldende methode van restaureeren worden vastgesteld, omdat het feitenaantal zich voortdurend vermeerderd en daardoor andere inzichten ontstaan, ook het „vooroordeel” wijzigt zich steeds naar de mentaliteit der geslachten. Laten wij ons geen illusies omtrent een „waar” inzicht maken: iedere tijd heeft gerestaureerd op zijn wijze en zal dit in de toekomst ook zoo doen.

Is er dan geen weg om uit de impasse te komen? Is er een restauratie-basis, die niet verouderd, waarop geen „leugen” of vergissing mogelijk is en niet onbewust „Vandalen”werk wordt verricht? Ik geloof dat een dergelijke basis alleen kan zijn: het streven naar schoonheid. Wanneer men bij het restaureeren, veranderen of aanbouwen de schoonheid meer vrijheid en meer beteekenis geeft naast het wetenschappelijk, historisch inzicht, zal de voortdurende strijd over waar of onwaar vermeden worden, aangezien dan het resultaat niet meer beheerscht wordt door de vraag: waar of onwaar, maar door mooi of leelijk. Een schoone of leelijke restauratie heeft niets te maken met de begrippen: leugen of vergissing; zij staat daar geheel buiten en is in haar verwezenlijking zelf een historisch feit geworden. Men maakt op deze wijze historie, inplaats van, langs nooit geheel te vertrouwen wegen, historie te willen benaderen.

1) Goethe's *sämmtliche Werke*. 1858. 38ste Band. blz. 16.

Voorbeeld: Om historische redenen heeft men het interieur der kerk te Goes van zijn pleister ontdaan; dit is hoogstwaarschijnlijk een belangrijke vergissing en daarmee een historische fout. Neemt men om aesthetische redenen de pleisterlaag weg, wel wetend dat dit onhistorisch is, dan is dit geen vergissing of leugen: het is mooi of leelijk, en als aesthetische daad een historisch feit.

Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat men het historische mag verwaarloozen; integendeel; met de uiterste zorgvuldigheid zal men het aanwezig-historische van beteekenis moeten bewaren; maar men zal bij historische onzekerheid omtrent geheel of onderdeelen niet uitsluitend de historische kennis maar veel eer het gevoelsoordeel van den bouwkunstenaar aan het woord moeten laten. De kunstenaar kent geen „historische waarheid of leugen”; hij kent alleen het schoone. Als hij oordeelt, dat de fraaiste oplossing is het weer aanbrengen van kruiskozijnen, dan staat hij op de basis der schoonheid. Zegt de kunst-historicus: „dit beteekent een historische leugen”, dan staat deze op de basis der wetenschap.

Wij beleven een krachtige opbloei van de mystische gevoelswaarden van het leven; er heeft een soort „Umwerthung aller Werthen” plaats. De huidige diepe roerselen in Godsdienst, samenleving, kunst en wetenschap spreken hiervan. En ik geloof, dat het meer verstandelijk-historische in de monumentenzorg van heden in de naaste toekomst een machtig schoonheidsverlangen op nationalen grondslag naast zich zal vinden. In dit opzicht gaat de monumentenzorg een goede toekomst tegemoet.

Het is mijns inziens onjuist, dat het historische in de Grondbeginselen van 1917 te veel op den voorgrond staat. Ik mag dit vrij-uit zeggen, want ik heb zelf aan de samenstelling dezer regelen medegewerkt. Nadere ervaring kan echter een inzicht doen wijzigen.

Het belangrijkste motief, om de oude monumenten te bewaren is niet hun historie, maar hun karakteristieke schoonheid, hun kunstvolle expressie. En merkwaardig: de kunstwaarde geeft ook steeds den doorslag, zelfs bij de historisch-voelenden van 1917. Immers, als de historie de belangrijkste factor was, zou men alles aan een oud bouwwerk moeten bewaren, ook die stukken, welke uit een hoogst onbelangrijken tijd (bijvoorbeeld: midden 19de eeuw) stammen. Want, zuiver als historie, is al het voorbije van beteekenis. Toch zien wij, dat onbelangrijke deelen weggebroken worden, omdat zij leelijk, ontsierend zijn, tenzij zij door omstandigheden bijzonder schilderachtig zijn geworden. Leelijke ramen uit de 19de eeuw vervangt men door nieuwe, die beter passen in het geheel; een stuk historie wordt hier vernietigd terwille van de schoonheid. Ja, zelfs groote bouwwerken uit een zwakken tijd zal men niet willen bewaren. Waarom? Zij hebben historie, maar zij zijn aesthetisch onbelangrijk.

Het kunstvolle is van primair belang, omdat het eeuwige waarde heeft. Het is niet, zooals de wetenschap, opgenomen in een proces van verbetering, dat wil zeggen van veroudering. Kunst kan niet verouderen; zij is een „gebeurtenis”, die zich nooit in denzelfden vorm herhaalt. Zij getuigt van het levensmysterie, van schoonheid en kracht, zooals die in verschillende tijden op steeds verschillende wijzen zijn geopenbaard. Zij heeft het algemeen-menschelijke in zich, doordat zij telkens een deel weer spiegelt van het oneindig schoone en op oneindig veel wijzen te beleven leven.

De kunst heeft voor de menschheid meer opvoedende waarde dan het historische; zij spreekt zonder omwegen, zonder nadenken, direct tot den beschouwer. Gaande buiten het verstand om, is zij daarom primair van werking; het historische besef

daarentegen is een door het weten afgeleide en heeft een secundaire werking. Het belangrijkste van de kunsthistorie is nog altijd de kunst zelf.

Ik meen daarom, dat het kunstelement een belangrijker functie moet bekleeden in de monumentenzorg dan het kunsthistorische. Goede voorschriften voor restaureeren zouden mijns inziens op deze basis moeten staan. Zij zouden dus restaureerenden bouwmeesters meer vrijheid van beweging moeten geven. Ja, zij zouden juist deze vrijheid moeten *aanmoedigen*, omdat, al is onze tijd niet krachtig kunst-scheppend, toch alles in het werk gesteld moet worden, om de „dooode” plekken van restauratie en aanbouw zooveel mogelijk tot „levende” te maken. Juist de kunstenaars voelen hun scheppingskracht het meest belemmerd door den drang van verstandelijke, kunsthistorische overwegingen. Beschikt men bij voorkomende gevallen niet over scheppende krachten van voldoende beteekenis, dan, geloof ik, is een goede copie beter dan een slecht origineel, ondanks het feit dat deze meening uit kunsthistorisch oogpunt misschien wel bestreden kan worden.

Tot de schoonheidselementen behooren: de architectonische waarde, waaronder begrepen materiaal, techniek, kleur, enz.; de schilderachtige waarde; en het mysterie van den tijd, waarin alle oude bouwwerken leven. Het zou mij echter te ver voeren, deze elementen hier nader te bespreken.

Bovenstaand, misschien wat te uitvoerig overzicht was noodig om te doen begrijpen, waarop mijn meening over de nieuwe ramen is gefundeerd, welke meening geheel persoonlijk is en niet geacht moet worden door de genoemde drie vereenigingen te worden gedeeld. Trouwens, eenig overleg tot het bereiken van een vast standpunt heeft niet plaats gehad. Men heeft alleen in het algemeen bezwaren geuit tegen den geest dezer restauratie, als zijnde in strijd met de art. XIII, XVIII en XXIII der Grondbeginselen.

Art. XIII bepaalt: De strekking der herstellingswerken moet niet zijn de volledige herbouw van een vroegeren toestand, doch het behoud van hetgeen daarvan in den bestaanden toestand is overgebleven en van de latere wijzigingen en toevoegingen, die oudheidkundige, historische of kunstwaarde bezitten. (Men lette erop, dat kunstwaarde hier het laatst genoemd wordt. Gr.) Bij de toelichting wordt onder anderen gezegd: In de meeste Gothische gebouwen hebben de vensters hunne traceeringen verloren. Zijn er enkele, waarin deze bewaard bleven, dan kunnen de andere in denzelfden geest worden bijgemaakt, voor zoover dit althans niet strijdt tegen den geest van art. XIX. Bestaan er in vensters of nissen geen sporen meer van de oude harnassen, dan worden de latere vensters behouden. Indien zij, naar het oordeel van den met de restauratie belasten bouwmeester, stellig misstaan, late men hem vrij in het zoeken der oplossing.

De minderheid in de Commissie (de heeren Dr. Cuypers, de Stuers en v. Riemdijk) merkt hierbij op: Alle reconstructie zonder onderscheid te verbieden, gaat te ver. Dit is de veroordeeling van de herstelling van de kap der groote Hofzaal op het Binnenhof! (Ik denk, dat de meening dezer heeren nu meer gewaardeerd zal worden dan in 1917; want ik geloof niet, dat men de vervanging van de ijzeren kap van Rose door de gecopiëerd-Middeleeuwsche eiken kap zal betreuren).

Art. XVIII bepaalt onder anderen: Als regel gelde, dat bij vernieuwingen in oude vormen dezelfde bouwstof wordt gebruikt, waarin die oorspronkelijk waren uitgevoerd; dezelfde of zooveel mogelijk overeenkomstige soort bergsteen, dezelfde grootte van baksteen en handvorm, dezelfde dakbedekking (pannen, leien, lood, koper). Indien echter een slechte grondstof is gebruikt, bijvoorbeeld een bergsteensoort die snel ver-

weert, vervange men die door eene van beter gehalte, doch zorg, dat zij in geaardheid en kleur zooveel mogelijk met de oorspronkelijke overeenkome.

Art. XIX bepaalt onder anderen: Wat de vormen betreft, houde men — waar stellige gegevens dat toelaten — de oude zorgvuldig aan, voorzoover zij zich tot herhaling leenen, alleen dus vormen, die door af te schrijven vlakken worden begrensd.

Art. XXIII bepaalt: Nieuwe, door het gebruik geeischte wijzigingen make men zoo, dat de harmonie van het geheel zoo min mogelijk worde verstoord. Het navolgen der oude vormen blijve daarbij echter uitgesloten.

Ongetwijfeld zijn de nieuwe ramen voor het Paleis in strijd met letter en geest van deze artikelen. De ramen op de begane grond zijn copieën — in getrokken staal met glas in lood dichting — van de 2 oorspronkelijke, eikenhouten kozijnramen eveneens met glas in lood, die aan de zijde van de Paleisstraat teruggevonden zijn. Dit is in strijd met art. XVIII en XXIII. Kan men hier nog wel van copieën spreken? De hoofdvorm en indeeling is getrouw nagevolgd; het staalmateriaal geeft echter een ander wezen aan het geheel.

De groote ramen op de verdiepingen zijn copieën van kruiskozijn-ramen, zooals die zeer waarschijnlijk vroeger geweest zijn; dat wil zeggen: men heeft zoo nauwkeurig mogelijk de houtzwaarten en profielen van de oude aangehouden, maar men heeft, voor modern gebruik, in de bovendeelen tuimelramen van staal, in de onderdeelen stalen ramen draaiend op speunen gezet. Verder heeft men als tweede beglazing aan de binnenzijde boven stalen klepramen, beneden stalen draairamen gemaakt. Buitenzijde: dichting met glas in lood; binnenzijde met spiegelglas.

Men maakt dus het oude kruiskozijn-raam na; dit is in strijd met art. XIII, dat geen volledige herbouw van den vroegeren toestand toelaat. Het is misschien wel overeenkomstig art. XIX, als stellige gegevens de herstelling van den ouden toestand wettigen. Verder gebruikt men niet het oude materiaal, maar voor een belangrijk gedeelte staal, in strijd met den geest van art. XVIII en art. XXIII. Het nieuwe raam, zal de Rijkscommissie misschien ook hier zeggen, is uit den aard der zaak geen copie meer, want het staal en de functies van het raam geven aan het geheel een ander karakter.

Het is alleszins begrijpelijk, dat de drie genoemde vereenigingen op deze principiële afwijkingen van den geest der aangehaalde artikelen wijzen. Als de Grondbeginselen niet meer als grondslag voor de monumentenzorg kunnen gelden, als er op belangrijke punten van wordt afgeweken, is het noodig deze regelen te herzien. Want alle partijen bij deze zaak betrokken, eigenaar, architect en Staatsbemoeding, hebben belang bij een vaststaande basis, waardoor willekeurige beslissingen en opvattingen worden uitgesloten.

Ik geloof, dat men met woorden vrijwel alles kan bewijzen, en dat er niet veel juridische scherpzinnigheid vereischt wordt, om aan te toonen, dat deze ramen toch niet met de genoemde artikelen in strijd zijn. Het moeilijkste zal dit nog gaan betreffende het feit, dat men klaarblijkelijk het oude kruiskozijn-raam wil copieëren (zie de nauwkeurig gevolgde maten van het oude raam) maar dat men daarbij niet of niet geheel het oude materiaal, eikenhout, heeft gebruikt (op de beganegrond geheel staal en op de bel-étage in belangrijke mate staal).

Maar genoeg! Gelukkig is het niet de taak van den Ned. Oudh. Bond een oordeel uit te spreken, gebaseerd op spitsvondigheden. Laten wij de kwestie in het algemeen beschouwen. Het is duidelijk dat de Restauratie-Commissie gestreefd heeft naar een compromis: de oude vormen handhaven, en tegelijk aan de moderne eischen

van ventilatie en geluidwering voldoen. Het valt niet te ontkennen, dat zij op vernuftige wijze hierin is geslaagd. Maar bij een restauratie gaat het er niet om, of men vernuftig is geweest, maar of men iets heeft gemaakt, passend bij den geest van het oude bouwwerk.

Misstaan deze ramen in het Paleis? Het antwoord wordt beheerscht door het onderzoek naar vorm, materiaal, kleur en het zichtbare functioneeren der ramen.

De kleur kan buiten bespreking blijven, want deze kan steeds gemakkelijk gewijzigd worden.

De vorm dezer nieuwe ramen is goed, zij is nauwkeurig ontleend aan de oude uit de 17de eeuw. De ramen begane grond ziet men van buiten niet; zij zijn vrijwel verborgen achter de zware ijzeren tralies. De ramen op de verdiepingen, bestaande uit groote kruisramen en kleine ramen met een middenstijl, staan voortreffelijk in de gevelwanden en zijn, uit een schoonheidsoogpunt, een groote verbetering vergeleken met de oude Empire-ramen. Door het kruis in de groote en de verticale stijl in de kleine ramen krijgt de architectuur een rijziger en beslister karakter; de onrust van de sterk sprekende Empire-ruiten is omgezet in de eenvoudige statigheid van het kruiskozijn. Het fijne glas in lood, van dichtbij gezien sprekend, geeft een schaal van grootheid aan de monumentale architectuur er omheen, precies zooals van Campen het bedoeld zal hebben. Daar alles in één kleur is geschilderd kan men bij gesloten toestand de stalen ramen in de kozijnen niet herkennen; het geheel maakt uiterlijk den indruk van het oude, geschilderde, eiken kruiskozijn-raam. Alleen bij zeer nauwkeurige beschouwing ziet men de fijne profielen van staal, die niet in het origineel aanwezig zijn geweest, maar die heel weinig storen.

Het is te begrijpen, dat de Schoonheids-Commissie, die alleen het uiterlijk aanzicht van een bouwwerk beoordeelt, deze oplossing heeft goedgekeurd.

Waar ik, in het algemeen gesproken, de schoonheid van primair belang acht bij restauraties, vind ik de herstelling van de hoofdvormen der ramen niet alleen toelaatbaar, maar zelfs gewenscht. Een dergelijke herstelling betreft zuiver meetkundige vormen, waarvan voldoende origineele gegevens aanwezig zijn. Meetkundige vormen zijn van allen tijd en kunnen ook ten allen tijde worden nagemaakt. Bij vrij, dus niet zuiver meetkundig ornamentaal werk ligt de zaak anders: bezielde door een persoonlijke scheppingsdrang is dit werk niet door anderen in lateren tijd opnieuw te scheppen. De Grondbeginselen zijn in deze duidelijk.

Storend werken deze ramen, wanneer ze open staan; de bovenste om een middenas tuimelend, de onderste op speunen draaiend. Niet alleen de duidelijk sprekende magerheid van het staal, ook de onrust van deze fabrieksachtige ramen in hun verschillende standen is hinderlijk, ja, bepaald schadelijk voor het prachtige, plechtstatige effect van de gevels.

En zoo komen wij vanzelf bij het vraagstuk van het materiaal. Het klinkt vreemd, maar het is niet anders: hoewel bij gesloten toestand de stalen ramen als zoodanig niet zichtbaar zijn, doet het *beseft* van hun aanwezigheid de schoonheid der ramen sterk verminderen. Hier spreekt het subtiele gevoel voor materiaal. Een paar voorbeelden kunnen dit toelichten. De spits van de Haagsche Toren is een gegoten ijzeren copie van een niet mooien, zoogenaamd Middeleeuwschen vorm; gesteld echter dat in plaats van de ordinaire een schoone vorm was genomen, dan zouden wij toch (door het besef dat deze toren niet van steen maar van gegoten ijzer is) hem minder schoon vinden, dan wanneer hij in steen was uitgevoerd. Ander voorbeeld: de massief eiken balk, vergeleken bij het met eikenhout omtimmerd stalen bint. Het is mogelijk, dit laatste zoo te maken, dat men het niet of alleen bij heel

nauwkeurig bekijken van een massief eiken balk kan onderscheiden. Toch zal ieder, die iets voor materiaal-schoonheid voelt, het met mij eens zijn: zoo spoedig men weet, dat de balk van staal is en omtimmerd, is de schoonheid veel minder.

Niet hetzelfde maar iets dergelijks geldt voor deze nieuwe ramen in het Paleis. Kenmerkend voor de oorspronkelijke kruiskozijn-ramen zijn de massieve eikenhout-constructie en de eenvoudige functie: de twee bovenste openingen gedicht met glas in lood; de twee onderste openingen voorzien van naar binnen draaiende ramen, eveneens met glas in lood. Men heeft dit voor het gezicht in de nieuwe ramen nauwkeurig willen benaderen; maar de indruk van primitieve schoonheid en stoere eenvoud wordt te niet gedaan door het besef, dat dit alles grootendeels schijn is, omdat het geheel voor een belangrijk deel bestaat uit dunne stalen ramen, wier materiaal en functies in disharmonie met stoerheid en eenvoud zijn.

Het bedoelde compromis tusschen behoud van oude vorm en voldoen aan moderne gebruikseischen door middel van staal, is een hinderlijke aesthetische mislukking geworden. Het raam heeft nòch het karakteristieke van het massief houten kruiskozijn-raam, nòch het karakteristieke van het dunne stalen raam. Door het hinken op twee gedachten heeft men beide bedorven.

De nieuwe ramen op den beganegrond zijn geheel van staal, met een goede, eigen staal-constructie; ook zij zijn, wat de vorm betreft, zooveel mogelijk naar de eikenhouten origineelen gecopieerd. Dit lijkt natuurlijk, op zich zelf beschouwd, volkomen onwaardig. Toch zijn deze ramen, hoe vreemd het ook klinke, beter dan die op de verdiepingen. Want de origineele houten ramen zijn in dunne vormen opgebouwd; dit dunne nu past goed bij een karaktervol stalen raam. Ongetwijfeld heeft echter het oude eikenhouten raam een charme, die aan het harde, gevoellooze stalen raam geheel ontbreekt.

Verder zij er op gewezen, dat glas in lood en stalen raam samen geen stijlvol geheel geven. Het primitieve van glas in lood past bij het in handenarbeid gemaakte, eenvoudige en wat boersche oude kruiskozijn-raam; het past echter niet bij het mechanisch-gefabriceerde, geraffineerd-technische stalen raam. Hierin zijn alleen stalen roetjes op hun plaats.

Maar bovenal: staal, en zeker het dunne staal, is geen waardig buitenmateriaal bij een zoo monumentaal bouwwerk als het Paleis. Het is te ijl, te onstoffelijk, en te veel aan vernieling door roest onderhevig. Het geeft niet het gevoel van eeuwendurende degelijkheid, gelijk de oude materialen: steen en eikenhout, dit doen. Ieder weet, dat stalen ramen spoedig kunnen vergaan (vooral de stalen kozijnen in de muur). Zij vragen voortdurend nauwkeurig onderhoud.

Al deze stalen ramen zijn storend in het Paleis; de algemeene geest van dit grootsche monument uit onzen Gouden Eeuw verzet er zich tegen. Gebouwd van kloeke materialen: baksteen, natuursteen, marmer, eikenhout is alles aan dit gebouw van forsche afmeting en krachtig van werking. Het is bezield door de zelfbewustheid en de energie der grootscheeps handelende burgerij uit onzen Bloeitijd in de trotsche en machtige koopmansstad Amsterdam. Sterker en directer dan hare roemrijke geschiedenis spreekt deze imposante architectuur van de kracht van dien tijd. Dit bouwwerk is een symbool van onze toenmalige wereldbeteekenis, zooals ook onze 17de eeuwsche schilderkunst zou blijken een wereldroem waard te zijn. In de Gouden Eeuw is Holland's genie gestegen tot de hoogte van universeele beteekenis. Daarvan getuigt deze schepping van Jacob van Campen. Daarom is dit bouwwerk niet verfiind of overgecul-

tiveerd: breedheid en volheid, levenskracht en levensernst stralen uit zijn wezen.

De dunne technisch-verfijnde stalen ramen, mager en levenszwak, zijn een dissonant hierin. Door de tegenstelling met de stoere natuurstenen omgeving spreekt in dubbele mate hun schrielheid, hun teer leven en daarmee hun misplaatstheid. Zij krijgen iets belachelijks.

Men zal misschien er op wijzen, dat de fijne Empire-meubelen in het Paleis niet misstaan. Zeker, maar dit zijn losse meubelen en geen onderdeel van het bouwwerk zelf. Zij hebben geen architectonische, maar een losse, versierende functie. Daarenboven zouden meer massieve meubelen in het Paleis beter op hun plaats zijn; zooals vanzelfsprekend de Oud-Hollandsche uit de 17de eeuw.

Mijns inziens voldoen dus de nieuwe ramen niet aan alle eischen, die men hier mag en moet stellen. Wat had men dan moeten doen? kan een billijke vraag der Restauratie-Commissie zijn, en die door mij beantwoord moet worden om den schijn te vermijden, dat ik alleen afbrekende kritiek heb willen geven.

Het beste, wijl het door van Campen zelf gewilde, is de toepassing van het origineele kruiskozijn-raam van eikenhout. Men behoeft dan het geheele kozijn-raam niet meer in de muur te laten draaien; men kan het als een kozijn vastzetten. De 2 bovenste openingen van het kozijn gedicht met glas in lood, de onderramen eveneens met glas in lood in naar binnen draaiende ramen. Het geheel is voldoende tocht dicht te maken (met moderne middelen), vooral als men centrale verwarming aanbrengt, wat zeker wel eens zal moeten gebeuren. Is kunstmatige ventilatie niet mogelijk, dan kan men in de bovenopeningen naar binnen vallende eiken ramen maken. Zoo noodig met eenige afwijking van de maten van het origineele kozijn. Dit is zeker waardiger dan het gebruik van stalen ramen. Wordt voor geluiddemping een dubbel raam verlangd (wat mij zeer overdreven lijkt) dan kan op eenige afstand een dergelijk maar dunner kozijn met raam ook in eikenhout gemaakt worden, voorzien van spiegelglas.

Zijn tegen deze oplossing onoverkomelijke bezwaren (wat ik betwijfel), dan moet men de specifiek nieuwe gebruikseischen, die aan de nieuwe ramen gesteld worden, als basis nemen voor de vormgeving, en daarvoor een eigen, karakteristiek eikenhouten kozijn en idem raam ontwerpen, dat in voldoende harmonie is zoowel met exterieur als met interieur. Men kan hier denken, zonder te willen copiëeren, aan een in Frankrijk en België in de 18de eeuw gebruikt type, dat ook een kruisvorm heeft, maar fijner van opvatting is dan het gewone kruiskozijn; het kruis wordt gevormd door naald en middenstijl in dezelfde profileering; gedicht met kleine ruiten in roeden; men kan natuurlijk ook glas in lood nemen. Onderramen draaiend, bovenramen vallend.

Merkwaardig is, dat de kleine ruit met roede in het Paleis uitstekend staat. Door enkele uit de 18de eeuw in het Paleis nog aanwezige voorbeelden kan men zich hiervan overtuigen. De verklaring van dit feit is mijns inziens dat Jacob van Campen met zijn voor Holland nieuwe, monumentale architectuur zijn tijd vooruit was. Het schilderachtige, maar klein-burgerlijke kruiskozijn met glas in lood paste voortreffelijk bij de rijk gedetailleerde, levendige, op kleine schaal berekende trapgevel-architectuur.

Was het niet Lodewijk XIV, die dit raam burgerlijk vond en Venetiaansche glasblazers liet komen, teneinde van het kleine glas in lood bevrijd te worden?

In de ontwikkeling onzer bouwkunst (tot ongeveer 1830) valt het voortdurend aanwezige, natuurlijke gevoel voor schaal en verhouding te bewonderen. Hierdoor ontstaat het harmonische en het musikale in de bouwkunst. Dit talent hebben wij in onzen verstandstijd voor een belangrijk deel verloren. Wij zien in het verleden,

dat zoo spoedig de bouwkunst monumentaler, strakker, grootscher van aspect wordt, ook de schaal der ruiten grooter wordt: ongeveer 1670 doet de kleine roede-ruit in Amsterdam zijn intrede. Jacob van Campen was echter met zijn forsche architectuur in 1650 nog aan het oude glas in lood gebonden; toch doet hij al pogingen, het schilderachtige kruiskozijn platter en strakker te maken. Het eigenaardige, vlakke kruiskozijn tegelijk raam, in zijn geheel draaiend in de steenen neggen, een type dat weinig voorkomt en vermoedelijk alleen tusschen 1650 en 1670 is toegepast, is het resultaat. Maar ongetwijfeld is, niet historisch maar aesthetisch gesproken, de roede-ruit en niet het kleine glas in lood de juiste schaal-gever voor de monumentale architectuur van het Paleis. Het bovengenoemde Fransche type zal zeker voortreffelijk voldoen.

Er komt nog iets belangrijks bij: Was het Paleis vroeger Raadhuis, het is nu Paleis. Het is niet meer een administratiegebouw met vergaderzalen, het wordt bewoond. Van uit dit doel gezien, is de roede-ruit beter dan het glas in lood; want de eerste heeft zijn ontstaan aan paleis-architectuur te danken, de tweede niet. Zeer zeker is het aangener uitzien door roede-ruiten dan door glas in lood.

De bestaande Empire-raamindeeling van Zocher is te groot; door de forsche afmetingen der ruiten verminderen deze schaal en kracht der architectuur.

Het nieuwe kruiskozijn met glas in lood doet, afgezien van de bovengenoemde staal-bezwaren, in het interieur uitstekend. Verrassend is vergeleken bij de Zocher-ramen de grootere schoonheid aldaar, die èn door lichtwerking èn door vorm en schaal is ontstaan. Toch zou bij deze kloeke interieurs de kleine roede-ruit even goed, misschien zelfs beter passen; men beschouwe dergelijke ramen, aanwezig in de Groote Burgerzaal.

Ten slotte: wil men beslist stalen ramen (wat mijns inziens even beslist moet worden afgekeurd), dan is de eenige juiste houding tegenover dit bouwwerk: een eigen ontwerp, karakteristiek het staal en de raamfuncties weergevend, zooveel mogelijk in vorm en harmonie met het geheel. Maar natuurlijk zal het staal steeds een dissonant vormen in den geest van dit gebouw.

Wat nu gebeurt is echter verwerpelijk: een verkracht en verminkt oud, eiken, kruiskozijn-raam, dat natuurlijk ook geen karakteristiek stalen raam is.

Mijn conclusie is: De Restauratie-Commissie heeft zorgvuldig overwogen, welke oplossing hier de beste zou zijn. Toch voldoen deze ramen, wat hun architectonische waarde betreft, niet aan de hooge eischen, die men bij dit bouwwerk moet stellen. Zij zijn verder in strijd met letter en geest der Grondbeginselen van 1917; enkele bepalingen hierin zullen duidelijker omschreven moeten worden.

De vraag van de drie vereenigingen: „Is reconstructie van een oud gebouw of détail daarvan wel zooveel mogelijk in den oorspronkelijken vorm, doch met gebruik van zichtbaar moderne materialen en in zichtbaar gewijzigde constructie, toelaatbaar?” moet mijns inziens ontkennend beantwoord worden.

Ten slotte: het verdient aanbeveling, de Grondbeginselen te herzien, zoodat de schoonheid meer tot haar recht komt, zooals in deze beschouwing nader is uiteengezet.

Dr. Jan Kalf heeft op de vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te 's Hertogenbosch in 1933 uitgeroepen: „Er is in de bijeenkomsten te weinig oppositie. Wij moeten weer strijdlustige gedachtenwisselingen hebben zooals eertijds!”

Welnu, misschien kan op de eerstvolgende vergadering van den Bond aan het verlangen van Kalf worden voldaan door bespreking van deze beschouwingen.

[Juli 1936]

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

V. — OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN DE JAREN 1925 TOT 1935

VI. DE BRONSTIJD

In het niet lang geleden verschenen Reisboek voor Nederland ¹⁾ is een kort overzicht van de vóór- en vroeghistorische verschijnselen in Nederland door Dr A. E. van Giffen opgenomen. Dit overzicht verdient ten eerste de aandacht ²⁾. In verband met het volgende merk ik op, dat Dr van Giffen thans het begin van den bronstijd voor Nederland op omstreeks 1600 vóór Christus dateert en het begin van den ijzertijd op ongeveer 650 vóór Christus.

Deze laatste perioden, de bronstijd en de ijzertijd, zijn door de studie langen tijd geheel verwaarloosd. De cultuur van deze tijdperken is zoo armelijk, vooral vergeleken met den rijkdom der metalen voorwerpen elders, dat men wel eens aan het werkelijke bestaan van een vóórhistorischen metaaltijd in ons land heeft getwijfeld. Door de onderzoekingen der laatste jaren, vooral door een reeks van studies van Dr van Giffen ³⁾, begint er thans in deze periode, die zich van ongeveer 1700 v. Chr. ⁴⁾ tot den Romeinschen tijd uitstrekt, wat meer teekening te komen.

Naar het schijnt, gaat de steentijd in Nederland vrijwel ongemerkt over in den metaaltijd. Van een verandering der bevolking kan geen sprake zijn en evenmin van een verandering van cultuur. Alleen heeft men op goede gronden aangenomen, dat het klimaat zich een weinig heeft gewijzigd. De grafheuvels werden niet meer van zuiver zand opgeworpen, maar opgebouwd uit plaggen ⁵⁾. Daarbij herkent men dikwijls nog de oude vormen, als van de steenen kamers, maar in een verslapt type. De heuvels met een palissade vertoonen daarentegen in sommige gevallen nog een bijzonder rijke structuur. Zeer algemeen is de bijzetting der dooden in uitgeholde boomstammen, zoogenaamde boomkisten. Voorwerpen, die in de graven werden meegegeven, zijn zeldzaam. De armoede der cultuur blijkt bovendien uit de talrijke secundaire bijzettingen in oudere grafheuvels.

Op grond van zijn onderzoek van den beroemden grafheuvel van Harendermolen en

(1) Het Reisboek bevat ook een beschouwing over de geologische gesteldheid van Nederland door Dr P. Tesch; daar vindt men een samenvatting van de „Duin-studies” van den schrijver, in den trant van het verslag, dat in een vorige paragraaf van dit overzicht is te lezen. Ik merk op, dat de door Dr van Giffen medegedeelde dateeringen soms vrij belangrijk afwijken van de dateeringen van Dr Tesch. Bij voorbeeld, dateert Dr van Giffen de Atlantische periode van 5500 tot 800 v. Chr., de Subboreale van 800 tot het begin van onze jaartelling en de Subatlantische van dit laatste tijdstip tot heden.

(2) Voor de oudere perioden, het palaeolithicum, mesolithicum, neo- en aeneolithicum moeten wij naar het overzicht van Dr van Giffen zelf verwijzen. Men vindt daar nog een aantal bijzonderheden, die wij hier niet alle kunnen mededeelen.

(3) Van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber* (1930). — Verg. *N. Drentsche Volksalmanak*, 1926, blz. 67—98; *Versl. Mus. Groningen*, 1927, blz. 46—48; *De Vrije Fries*, XXIX (1929), blz. 37—60.

(4) Over het begin van den bronstijd in Midden-Europa P. Reinecke, *Germania*, 17 (1933), blz. 11—13; N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, III (1932); verg. P. Reinecke, *Germania*, 17 (1933), blz. 150—152.

(5) Dit is een stelling van Dr van Giffen; verg. *Die Bauart*, blz. 181. — De stelling wordt bestreden door Dr Bursch, *Oudb. Meded.* N.R. XIV (1933), blz. 107, op grond van onderzoekingen te Marum en te Emmen. Voordat deze onderzoekingen zijn gepubliceerd, is geen oordeel mogelijk.

in enkele andere plaatsen in de provincie Groningen, heeft Dr van Giffen voor het noordoosten van ons land de volgende reeks van perioden opgesteld ⁶⁾.

I. De jongere phase van den steentijd, het aeneolithicum, waarin reeds enkele metalen voorwerpen voorkomen, de tijd der klokbekers, die wordt gekenmerkt door het bijzetten der dooden in hurkende houding, eerste helft van het 2de millennium v. Chr.

II. De overgangstijd van den ouderen naar den jongeren bronstijd, tweede helft van het tweede millennium v. Chr. De dooden worden eerst begraven in langgestrekte houding, soms in boomkisten; later vindt men rechthoekige schachtgraven voor onverbrande dooden en brandgraven, waarin de overblijfselen in min of meer lange schachten of in urnen zijn bijgezet.

III. De Noord-Europeesche bronstijd, overeenkomend met den Hallstatt-tijd in Midden-Europa, eerste helft van het 1ste millennium v. Chr. De grafheuvels bedekken de overblijfselen van den brandstapel. In enkele gevallen geven bronzen scheermesjes, die men in de 7de eeuw v. Chr. kan dateeren, een enigszins nauwkeurige tijdsbepaling.

IV. De eerste phase van den Noord-Europeeschen ijzertijd, overeenkomend met den La Tène-tijd in Midden-Europa, tweede helft van het 1ste millennium v. Chr. De overblijfselen van den lijkbrand worden verzameld in een urn of een doek, soms ook alleen neergelegd in een kuiltje. Daarover wordt uit een kringvormige greppel een vlakke heuvel opgeworpen.

V. De laatste phase dezer periode, de tijd omstreeks het begin onzer jaartelling. De wijze van bijzetting is dezelfde. Alleen ontbreekt meestal de kringvormige greppel. Karakteristiek is de nieuwe vorm van urnen, die gewoonlijk als „Germaansche” urnen worden aangeduid.

Verschillende vondsten uit de laatste jaren stellen ons in staat dit schema nog nader toe te lichten.

Dr van Griffen onderzocht meerdere heuvels, oorspronkelijk, in den steentijd, opgeworpen van zand om een houten constructie, die later, in den bronstijd, zijn verhoogd door er plaggen op te stapelen. Behalve den reeds herhaaldelijk genoemden heuvel van Harendermolen kunnen wij hier nog den „Ketenberg” bij Eext ⁷⁾ onder Anlo (Dr.) en een heuvel op het Noordsche Veld bij Zeyen ⁸⁾ onder Vries (Dr.) vermelden. Onlangs publiceerde hij nog eenige heuvels van het Ballooër Veld bij Balloo onder Rolde ⁹⁾ en de heuvels van de „Tweeënberg” te Wapse onder Diever, die van den aeneolithischen tijd tot den ouderen ijzertijd in gebruik zijn geweest als grafmonumenten ¹⁰⁾. Tegelijkertijd maakte hij ook een samengestelden heuvel uit den ouderen bronstijd in het Sleenerzand bekend ¹¹⁾.

Op het zelfde Noordsche Veld heeft Dr van Griffen voor het eerst heuvels, die tot den bronstijd moeten behooren, vastgesteld ¹²⁾. De bouw uit plaggen ¹³⁾, de bijzetting in een kuil, soms in een boomkist of in een pakking van steenen, de lijkverbranding en het uitstrooien van de overblijfselen in een langwerpige schachtgraf, zijn toen reeds door hem opgemerkt. Later ontdekte hij zulke graven op verschillende andere plaatsen, onder anderen in het „Kampereschje” bij Weerdinge ¹⁴⁾ onder Emmen en bij Zuidlaren ¹⁵⁾. Een zeer

(6) *Versl. Mus. Groningen*, 1927, blz. 51—52.

(7) *Die Bauart*, blz. 128—130, afb. 32—34a.

(8) *t.a.p.* blz. 10—23, afb. 2—7.

(9) *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 76—102.

(10) *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 78—93, afb. 2—4.

(11) *t.a.p.* blz. 104—110, afb. 10—12a.

(12) *Die Bauart*, blz. 27—35, afb. 9—10a; verg. *Oudh. Jaarboek*, V (1925), blz. 128—131.

(13) De stelling, dat de plaggen op een laag wit zand zouden zijn gelegd, heeft Dr van Giffen teruggenomen; verg. *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 87 n. 1.

(14) *Die Bauart*, blz. 33—35, afb. 16—21.

(15) *t.a.p.* blz. 32—33, afb. 14—15.

sprekend voorbeeld van zulk een uit plaggen opgebouwen heuvel met een boomkist, de Paaschberg te Weerdinge, werd nog onlangs door hem gepubliceerd¹⁶⁾). Bijzonder indrukwekkend zijn de heuvels met een houten constructie uit den bronstijd, die Dr van Griffen opgroef, bij Wessinghuizen onder Onstwedde in Groningen, te Nieuw Weper in Friesland, bij Drouwen en tusschen Valthe en Weerdinge in Drente, bij Emst onder Epe en bij Ede in Gelderland¹⁷⁾). Grafheuvels van plaggen met een krans, soms met een dubbelkrans, van palen zijn door Dr Bursch onderzocht op een terrein tusschen de „Emmerdennen” en Angelsloo onder Emmen¹⁸⁾). Bij deze opgraving werden ook bronzen voorwerpen en een snoer van 30 barnsteenen kralen gevonden.

Belangrijke vondsten werden gedaan op de Soesterheide onder Soesterberg. Daar heeft Dr Bursch¹⁹⁾ een aantal grafheuvels onderzocht op een terrein, waar vroeger door de Heeren Martin en van Giffen²⁰⁾ is gegraven. Enkele heuvels worden door hem als „koepelgraven” verklaard. In andere heuvels, die uit plaggen waren opgebouwd, herkende hij de sporen van opgaande palen. De laatste heuvels bevatten urnen. In de andere heuvels was de doode bijgezet in een lijkkuil, waarin de overblijfselen van den lijkbrand waren uitgestrooid. Bijzonder opmerkelijk zijn de daar ontdekte urnen. Zij behooren tot een groep, die door meerdere voorbeelden van de Soester- en Leusder heide in het museum te Amersfoort is vertegenwoordigd. Dergelijke urnen zijn door Dr Willems²¹⁾ bij Hooge Mierde in Noord-Brabant aangetroffen. Zij komen overeen met de zoogenaamde „Deverel-urnen” in Engeland. Door Dr Bursch worden zij verklaard voor import uit Engeland²²⁾; eerder zullen zij afkomstig zijn van stammen, die deze urnen naar Engeland hebben vervoerd²³⁾. In Engeland meent men de „Deverel-urnen” op grond van de bronzen voorwerpen, die men er eenige malen bij aantrof, te kunnen dateren omstreeks 700 v. Chr.

Niet minder merkwaardige vondsten zijn in de buurt van Hilversum gedaan. Bij de „Zeven bergjes” aan den Ouden Eemnesserweg op de heide had Dr Remouchamps gegraven, maar hij heeft zijn ontdekkingen niet meer zelf kunnen publiceeren²⁴⁾. Op een ander terrein, ditmaal ten westen van het Sint Janskerkhof heeft Dr Bursch onderzoekingen verricht²⁵⁾. Het was de plaats, waar indertijd Janssen heeft gegraven²⁶⁾, onlangs teruggevonden door den Heer W. J. Rust te Naarden. De ontgraven grafheuvels vertoonen verschillende vormen. Blijkbaar behooren zij in de periode tusschen de neolithische heuvels en de urnenvelden. De voornaamste heuvel is door de goede zorgen van Ir. W. Burdet, rentmeester van het Gooische natuurreservaat, omrasterd en zal als een opgegraven cultuurmonument zichtbaar blijven.

De door Dr Willems opgegraven heuvels te Hooge Mierde in Noord-Brabant²⁷⁾ moeten waarschijnlijk eerder gerekend worden tot de groep, die men aan den bronstijd toeschrijft, dan aan den tijd der urnenvelden. De daar gevonden Deverel-urnen vermeldden wij reeds.

(16) N. Dr. *Volksalm.* 1936, blz. 116—117, afb. 15.

(17) *Die Bauart*, blz. 67—96, afb. 54—72 en 78—81b; verg. blz. 178.

(18) N. *Rott. Ct.* 23 Sept. 1932.

(19) Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 54—64.

(20) Verg. *Oudh. Jaarb.* V (1925), blz. 129.

(21) Verg. W. J. A. Willems, *Een bijdrage tot de kennis der Vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland* (Diss. Amsterdam, 1935), blz. 138—141.

(22) Anders oordeelt O. Doppelfeld, *Praehist. Zeitschr.* XXI (1930), blz. 161—175 (met een lijst van vindplaatsen).

(23) C. Hawkes, *Ber. Röm. Germ. Komm.* XXI

(1931), blz. 86—117, voornamelijk blz. 102—104; Hawkes en J. P. Preston, *Antiquaries Journal*, XIII (1933), blz. 414—454, voornamelijk blz. 436—440. — Dr Willems (*t.a.p.* blz. 140—141) en wellicht ook Dr van Giffen nemen aan, dat dit type van urnen uit Engeland naar het vaste land is overgebracht.

(24) *Oudh. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 64—72.

(25) Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 45—63.

(26) L. J. F. Janssen, *Hilversumsche oudheden* (1856); verg. *Oudh. Verb. en Meded.* I (1853), blz. 137.

(27) Willems, *t.a.p.* blz. 132—138.

De palissade in de heuvels, die Dr Willems beschrijft, vertoont de kenmerken van oude tijden, daar als een laat overblijfsel bewaard. Ook uit Zuid-Limburg zijn enkele vondsten te vermelden, die aan deze periode worden toegeschreven. Dr Beckers onderzocht eenige heuvels op het plateau van het Savelsbosch bij Gronsveld. Het eigenlijke graf was in deze heuvels door een pakking van steenen omsloten. Een dergelijke heuvel is in het Molenbosch bij Raeren onder Vaals opgegraven door Prof. Dr Jos. Liese uit Aken ²⁸⁾.

Tenslotte mogen hier nog enkele bijzonder merkwaardige vondsten ter sprake worden gebracht. — Te Nieuw-Weerdinge onder Emmen zijn bij het turfsteken enkele bronzen voorwerpen gevonden, een halstring en twee armbanden, benevens een snoer van barnsteenen kralen ²⁹⁾. Men meent deze voorwerpen omstreeks 500 v. Chr te kunnen dateren. — Bij Oss werd een bronzen emmer gevonden, in vorm gelijkend op emmers, die in Italië gedurende de 6de eeuw v. Chr. zijn vervaardigd ³⁰⁾. In dezen emmer was de asch van een doode bijgezet tezamen met een aantal voorwerpen, onder anderen twee dolken en een groot ijzeren zwaard, waarvan het gevest met goud is ingelegd. Het was dus het graf van een zeer voornaam krijgsman, zeker het hoofd van een stam, dat daar te Oss is ontdekt. De heuvel, waarin deze krijgsman was bijgezet, is nader onderzocht. Daarbij waren vooral de afmetingen opvallend; de doorsnee bedroeg niet minder dan 52 m. De bouw van het monument is intusschen niet met volkomen zekerheid vastgesteld ³¹⁾. Een tweede bronzen emmer, in vorm en techniek geheel overeenkomend met het exemplaar uit Oss, is in een grafheuvel te Baarloot ontdekt ³²⁾. Iets ten oosten van het graf te Oss liggen twee begraafplaatsen. In beide graven waren de dooden onverbrand in gestrekte houding bijgezet. In een der graven werd een „Deverel-urn” aangetroffen. Het eene graf was omgeven door een driedubbelen krans van recht opstaande palen. In het andere graf kon men zelfs een zesdubbelen krans van palen vaststellen; bovendien was het geheel door een breede ondiepe gracht omgeven. De graven moeten in den tijd tusschen de grafheuvels met bekens en de urnenvelden worden geplaatst ³³⁾.

VII. DE TIJD DER URNENVELDEN

Gedurende de periode der laatste eeuwen vóór het begin onzer jaartelling en wellicht nog eenigen tijd later vindt men in ons land een vorm van beschaving, die vooral door de begraafplaatsen, de urnenvelden, wordt gekenmerkt ³⁴⁾. Deze urnenvelden bevatten de overblijfselen van verbrande dooden, meestal bijeengerakeld in een urn, die in den bodem in een kuiltje is geplaatst en onder een vlakken heuvel is bedolven. Het zand voor den heuvel heeft men opgeworpen uit een greppel, die den heuvel in een cirkel omsluit. Op den duur is de heuvel afgestoven; maar de greppel blijft dan in den grond als een donker spoor herken-

(²⁸⁾ *De Maasgouw*, 46 (1926), blz. 35, 46, 59 en 60; 47 (1927), blz. 32 en 47; vergl. *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 58.

(²⁹⁾ Remouchamps, *Oudb. Meded.* N. R. VI (1925), blz. 32—35; vergl. *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 68.

(³⁰⁾ *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 57. — J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 39—53; *Festschr. H. Seger: Altschlesien*, V (1934), blz. 194—197; Willems, *t.a.p.* blz. 42.

(³¹⁾ Vergl. A. E. van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 115 n. 1.

(³²⁾ *Versl. Rijks Verz.* 1934, blz. 49. — W. C. Braat, *Oudb. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 6—7. — Zulk een emmer, bij voorbeeld, ook *Germania*, XVIII (1934), blz. 54, afb. 13, 5.

(³³⁾ *N. Rott. Ct.* 18 Aug. 1935.

(³⁴⁾ Literatuur bij Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 36; vergl. blz. 35—36, 82—84, 117—119, 181—182, afb. 21—24, 73—74. — Vergl. thans ook W. J. A. Willems, *Een bijdrage tot de kennis der Vóór-Romein-sche urnenvelden in Nederland* (Diss. Amsterdam, 1935); Holwerda, *Gesch. van Ned.* I, blz. 35 en volg.

baar ³⁵). Soms is dit spoor onderbroken, zoodat de greppel den vorm van een hoefijzer moet hebben vertoond. Men vindt ook greppels van andere vormen, als vierkanten en sleutelgaten. In enkele gevallen heeft men in of aan de greppels de sporen van een licht staketsel opgemerkt.

Grafvelden van dit type zijn het eerst beschreven door Dr. P. H. Roessingh ³⁶) in Drente en op wetenschappelijke wijze onderzocht door Dr. M. A. Evelein bij Riethoven in Noord-Brabant ³⁷). Later zijn zij nog in tal van plaatsen op de zandgronden van ons land vastgesteld; een overzicht der vondsten vindt men in het samenvattende werk van Dr. Willems ³⁸). De aanleg der urnenvelden is over het geheele land vrijwel gelijk; zij moeten dus van dezelfde soort van bevolking afkomstig zijn. Blijkbaar strekken zij zich evenwel uit over een zeer langen tijd ³⁹). Deze vorm van cultuur begint in Nederland met den laten bronstijd, aansluitend bij de cultuur der bovengenoemde „Deverel-urnen” ⁴⁰). Dr. Willems stelt het begin dezer cultuur omstreeks 800 v. Chr. ⁴¹). Voor de urnenvelden in Groningen dacht Dr. van Giffen aan een dateering van 600 tot 200 v. Chr. ⁴²). Dr. Holwerda stelt in zijn laatste werk het begin dezer cultuur aanmerkelijk vroeger dan in zijn oudere publicaties, op grond van zijn onderzoek in het „vorstengraf” van Oss ⁴³). Aan den anderen kant heeft men voor het urnenveld van Markelo een dateering in de 3de eeuw na Chr. aangenomen ⁴⁴) en het urnenveld van Putten heeft men omstreeks 600 na Chr. geplaatst ⁴⁵). Over de dateering van het urnenveld „De Hamert” is indertijd een scherpe polemiek gevoerd ⁴⁶).

Men heeft intusschen de urnenvelden, vooral in het zuiden van ons land, veel te veel beschouwd als homogene verschijnselen ⁴⁷). Wanneer men er steenen instrumenten, touwen zonebekers, Bataafsche urnen en Romeinsche ceramiek in aantreft, dan krijgt men het bewijs in handen, dat het terrein van het urnenveld zeer langen tijd voor het bijzetten van

(³⁵) Dr van Giffen spreekt van „kringgrepturnenvelden” of „kringgrepurnenvelden”.

(³⁶) P. H. Roessingh, *Drentsche Volksalmanak*, 1888, blz. 133; verg. Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1926, blz. 69—70; Willems, *t.a.p.* blz. 59.

(³⁷) M. A. Evelein, *Oudh. Meded.* IV (1910), blz. 31—42; verg. Holwerda, *Oudh. Meded.* VII (1913), blz. 91—98.

(³⁸) Verg. het kaartje, Willems, *t.a.p.* afb. 35.— In dit werk zijn beschreven de opgravingen in de urnenvelden bij Best en Hooge Mierde in Noord-Brabant en bij Zweeloo in Drente. — In het overzicht der urnenvelden, op blz. 34—52, ontbreken de vindplaatsen op de Knippenheide en den Permiëtenberg bij Vlodrop in Limburg; verg. *De Maasgouw*, 47 (1927), blz. 10, 24 en 60; 50 (1930), blz. 9; *Versl. Rijks Verz.* 1929, blz. 56; 1931, blz. 78; — bij Schayck, Leende, Knegsel en Vessem in Noord-Brabant; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 70; 1933, blz. 57—58; 1934, blz. 48; *N. Rott. Ct.* 23 April 1934; Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 109 n. 3; — bij Wychen in het Rijk van Nijmegen; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 62; *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935) blz. 23; — bij Putten, Wageningen en Bennekom op de Veluwe; verg. *Oudh. Meded.* VII (1926), blz. 110—125; IX (1928), blz. 82—116; XIV (1933), blz. 26—38; — bij Groenlo in de Graafschap Zutphen; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 55; — bij Emmen

in Drente; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 75; 1933, blz. 35; *N. Rott. Ct.* 23 Sept. 1932 en 19 Juni 1933; — op de Oeren te Wapse onder Diever en in de boschwachterij Sleenerzand op de grens van Sleen en Zweeloo in Drente; verg. A. E. van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 92—94 en 110—111, afb. 3—5 en 10; — bij Laudermarke in Groningen, in 1932 ontdekt, maar nog niet beschreven; verg. Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 92.

(³⁹) Willems, *t.a.p.* blz. 80—86.

(⁴⁰) Willems, *t.a.p.* blz. 138 en volg. — Men heeft ook betrekkingen aangenomen met nog oudere vormen van cultuur in ons land; verg. Willems, *t.a.p.* blz. 73.

(⁴¹) Willems, *t.a.p.* blz. 85.

(⁴²) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 83.

(⁴³) Holwerda, *Gesch. van Ned.* I, blz. 44.

(⁴⁴) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 13—18.

(⁴⁵) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. VII (1926), blz. 124.

(⁴⁶) Verg. de literatuur, geciteerd door Dr van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 6; — verg. bovendien O. Doppelfeld, *Praehist. Zeitschr.* XXV (1934), blz. 3—51; Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 18—24; Willems, *t.a.p.* blz. 83.

(⁴⁷) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 70—73; Willems, *t.a.p.* blz. 82.

dooden in gebruik is geweest ⁴⁸). Maar bovendien ontvangt men de waarschuwing, nauwkeurig te letten op verschillende tijdperken bij de urnenvelden zelf. Daarbij kan een vergelijking met het buitenland niet veel helpen ⁴⁹), want daar vindt men een rijk gedifferentieerde cultuur, met sprekende vormen bij de grafmonumenten zelf en bij de daarin gevonden voorwerpen. In Nederland is daarentegen de cultuur armelijk en de vormen zijn uiterst eentonig. Aangezien metalen voorwerpen bijna geheel ontbreken en de urnen een weinig gevarieerd type vertoonen, zal het waarschijnlijk nooit mogelijk wezen de urnenvelden in ons land nauwkeurig te dateren.

Wellicht kunnen de verschillende typen van urnen ⁵⁰) ons het een en ander leeren over de bevolking. De velden in Brabant en Limburg bevatten in hoofdzaak urnen, die eenigszins herinneren aan het aardewerk uit den Hallstatt-tijd, maar met geheel verslaptte vormen. De techniek is tamelijk verzorgd; de wand van het aardewerk is dun, met zorg glad gemaakt, gesausd en op eigenaardige wijze geornamenteerd. Anders zien de urnen er uit, die men in de velden van Overijssel, Drente en Groningen aantreft. Zij vertoonen herinneringen aan het aardewerk der hunnebedden en men merkt overeenkomst op met ceramiek in Midden-Duitsland ⁵¹). Het is evenwel toch niet mogelijk een scherpe grens te trekken tusschen de noordelijke en de zuidelijke groep ⁵²). Behalve deze beide typen vindt men nog een derde soort van urnen, die veel minder verzorgd zijn, met een ruwen wand (men spreekt van „besmeten” urnen), een gekartelde rand en een eenigszins cilindervormig profiel. Men treft dergelijk aardewerk aan in de terpen, in de nederzettingen van de Bataven en in sommige Romeinsche vestingen, als te Arentsburg, Utrecht en Vechten. Voor ons land spreekt men wel eens van „Bataafsch” aardewerk ⁵³). Dit aardewerk herinnert aan de urnen, die in Duitsland bekend zijn als „Harpstedter” urnen ⁵⁴). Misschien mag men de Nederlandse urnen beschouwen als getuigen voor een nieuwen intocht van Germaansche stammen in ons land in de eeuwen vóór het begin onzer jaartelling ⁵⁵). In het onlangs door hem gepubliceerde urnenveld te Wapse heeft Dr van Giffen in een typische Harpstedter urn een halstring gevonden, die in den tijd omstreeks het jaar 600 v. Chr. mag worden gedateerd ⁵⁶). In het grafveld van Bennekom komen de „Hallstatt-urnen” naast de „Bataafsche” urnen voor. Men moet voor dit urnenveld, evenals voor het veld van De Hamert, aannemen, dat de Bataafsche urnen uit lateren tijd dateren. Men kan ook een vergelijking maken met de „Rheinische Mischkultur der Eisenzeit”. In het noorden van ons land heeft Dr. van Giffen ⁵⁷) opgemerkt, dat de ruwwandige urnen optreden in den tijd, toen men geen ronde kringgreppels meer groef, maar de overblijfselen van de dooden hetzij in zulk een urn, hetzij in een houten doos of in een doek verpakt aan de aarde toevertrouwde. De bijzettingen met de cirkelvormige greppels zijn in den regel ouder. Bij zijn opgravingen te Best in Noord-Brabant heeft Dr Willems evenwel de „Germaansche” urnen aangetroffen in heuvels, die door een greppel waren omgeven ⁵⁸). Zooveel is althans duidelijk, dat de verschillende gegevens, waarover wij beschikken, nog geen conclusie toelaten. Men zal nadere ontdekkingen en verder gaande onderzoekingen moeten afwachten.

(48) Van Giffen, *t.a.p.* 1926, blz. 71 en volg.

(49) Voor een voorbeeld van zulk een urnenveld, te Sölten in Duitsland, verg. A. Stieren, *Germania*, 18 (1934), blz. 60, afb. 19, pl. 8.

(50) Willems, *t.a.p.* blz. 87—92.

(51) Het zijn de groepen, die worden genoemd naar Wessenstedt, Jastorf, Ripdorf en Seedorf.

(52) Willems, *t.a.p.* blz. 89.

(53) Dr Willems (*t.a.p.* blz. 90—92) verdedigt de

opvatting, dat dit aardewerk al van den tijd omstreeks 500 v. Chr. af voorkomt.

(54) Literatuur bij Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 79.

(55) Verg. K. H. Jacob-Friesen, *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte* (1931), blz. 110—111.

(56) Van Giffen, *t.a.p.* blz. 93—94.

(57) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 99 en 109.

(58) Willems, *t.a.p.* blz. 102.

De cirkelvormige grondsporen, die in de vlakke heuvels der urnenvelden worden aangetroffen, mogen meestal niet worden verklaard als de overblijfsels van een palissade of een staketsel ⁵⁹). Slechts in enkele gevallen meent Dr. van Giffen de sporen van zulk een licht staketsel te hebben ontdekt in de urnenvelden van Balloo en van Laudermarke ⁶⁰). In verband met zulke staketsels is reeds herhaaldelijk verwezen ⁶¹) naar een plaats bij Ammianus Marcellinus ⁶²), waar wordt gesproken van graven, die met jachtnetten zijn omgeven (circumdata retiis busta). Het is evenwel op zijn minst twijfelachtig, of men deze plaats niet geheel anders moet interpreteren, en bovendien mag men een mededeeling van een auteur, die tegen het einde der 4de eeuw na Chr. schreef, niet zonder meer gebruiken voor de verklaring van toestanden uit den tijd vóór het begin onzer jaartelling.

In de urnenvelden te Looveen, te Balloo, te Emst, te Laude (dicht bij de Duitse grens, naar de kant van het Boertanger Moor) en onlangs ook in het urnenveld te Wapse onder Diever vond Dr. van Giffen ⁶³) de sporen van rechthoekige gebouwtjes; hij verklaart deze gebouwtjes voor kapelletjes in den trant van Gallische tempels ⁶⁴). Zulk een kapelletje meende Professor Oelmann te herkennen onder de grondsporen in de burcht van de Kopsche Hof bij Nijmegen ⁶⁵). Hij denkt ook aan de mogelijkheid, dat de door Dr. van Giffen ontdekte grondsporen in den vorm van sleutelgaten afkomstig zijn van gebouwen, die voor den cultus waren bestemd ⁶⁶). Wij zullen later nog gelegenheid hebben op de „Gallische” tempels terug te komen.

Anderen houden de lange bedden, die in meerdere urnenvelden voorkomen voor tempels ⁶⁷), dat wil zeggen voor omheinde heilige plaatsen. Daarbij heeft men verband gezocht met de bekende inscriptie ter eere van de godin Sandraudiga ⁶⁸), waar een „templum” wordt vermeld, en voor den vorm van den aanleg heeft men een „tempel” op IJsland ⁶⁹) vergeleken. Deze bedden bevatten geen graven. Wel heeft men er soms paalgaten in aangetroffen. Men zou dus aan een overdekte ruimte kunnen denken ⁷⁰). Dr. van Giffen verklaart deze bedden veeleer als „hoogakkertjes” ⁷¹). Ook in dit geval is een definitief oordeel nog niet mogelijk.

Op verschillende plaatsen kent men de overblijfselen van de nederzettingen, die bij de urnenvelden behooren, op het Noordsche Veld bij Zeyen onder Vries ⁷²), te Weerdinge ⁷³), te Peest onder Norg ⁷⁴) en op het Ballooër Veld ⁷⁵) in Drente, bij Wessingtange ⁷⁶) in Groningen. Zij zijn bekend als „heidensche legerplaatsen”, als „celtic fields” in Engeland ⁷⁷) en als „porsehaver” in Denemarken ⁷⁸). Wat uitvoeriger onderzocht is een verster-

(59) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 84; Willems, *t.a.p.* blz. 66.

(60) *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 92.

(61) Het eerst door E. Langewiesche, *Praehist. Zeitschr.* XV (1924), blz. 137—138; verg. Braat, *Oudb. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 14; Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 93.

(62) *Amm. Marc.* XVI 2, 12; verg. A. Riese, *Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur* (1892), X 16.

(63) *N. Dr. Volksalm.* 1927, blz. 113; 1932, blz. 51; 1935, blz. 115; 1936, blz. 94; verg. *Die Bauart*, blz. 59. — F. Oelmann, *Germania*, 17 (1933), blz. 181 n. 44. — Willems, *t.a.p.* blz. 70.

(64) Over de Gallische tempels verg. F. Oelmann, *Germania*, 17 (1933), blz. 169—181; H. Koethe, *Ber. Röm.* — *Germ. Komm.* 23 (1934), blz. 10—108.

(65) Oelmann, *Bonner Jahrb.* 128 (1923), blz. 94 n. 2; verg. *Germania*, 17 (1933), blz. 177 n. 25.

(66) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 40, 76, 82 en 96. — Oelmann, *t.a.p.* blz. 181.

(67) Holwerda, *Oudb. Meded.* N. R. VI (1925), blz. 80—94; *Studien — A. Götz* (1925), blz. 181—186.

(68) C I L. XIII 8774 = *Exc. Rom.* II, N. 93 en 1582.

(69) Verg. Oelmann, *t.a.p.* blz. 176—177.

(70) Verg. ook Bursch, *Oudb. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 27—30.

(71) Willems, *t.a.p.* blz. 72.

(72) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 27, afb. 8.

(73) *N. Dr. Volksalm.* 1926, blz. 110.

(74) *t.a.p.* 1935, blz. 109.

(75) *Versl. Mus. Groningen*, 1927, blz. 52.

(76) *Antiquity*, II (1928), blz. 85—87; VI (1932), blz. 389—406; Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 118—119.

(77) G. Hatt, *Acta Arch.* II (1931), blz. 117—158.

king op het Noordsche Veld bij Zeyen ⁷⁹). Dr van Giffen stelde daar de sporen van drie verschillende perioden vast. De eerste en tweede aanleg vertonen overeenkomst met de Romeinsche marschkampen en van aarde gebouwde forten, maar ook met de zoogenaamde Germaansche vesting te Stein aan de Maas. De gevonden voorwerpen zijn inheemsch en behoreen, wat de eerste periode betreft, tot de tweede helft van de eerste eeuw na Chr. Men kan bij deze soort van versterkingen denken aan den invloed van de Romeinsche vestingbouwkunst, maar wellicht even goed aan voorbeelden uit Gallië. Dr van Giffen vermeldt ook vondsten van dezen aard uit Friesland.

In de „legerplaats” van Zuidwolde onder Sellingen (Gr.) stelde Dr van Giffen de sporen van huizen vast ⁸⁰). Te Peest onder Norg (Dr.) vond hij paalgaten en sporen van haardvuur, die blijkbaar van huizen afkomstig zijn; blijkens de vondsten, was deze nederzetting bewoond van de 1ste eeuw vóór het begin onzer jaartelling tot de 4de eeuw na Chr. ⁸¹). Inheemsche huizen uit den Romeinschen keizertijd, uit de eerste of tweede eeuw na Chr., zijn door Dr van Giffen ontdekt bij Diphooorn onder Sleen ⁸²). In verband met zijn ontdekkingen te Zeyen en te Ezinge ⁸³) meent Dr van Giffen deze huizen te kunnen reconstrueeren. Germaansche woningen werden eveneens ontdekt op den zandigen heuvelrug aan het Wychensche veen bij Wychen. Eerst werd van een dezer huizen een reconstructie gepubliceerd door den Heer F. Bloemen ⁸⁴). Later heeft Dr Bursch verschillende huizen uit Wychen gepubliceerd en ook sporen te Emmen, die door hem worden verklaard als de overblijfselen van een Germaansch huis uit de 4de of 5de eeuw na Chr. ⁸⁵). Maar zijn reconstructies hebben tegenspraak uitgelokt ⁸⁶). Germaansche huizen zijn ook gevonden in de burcht te Stein aan de Maas ⁸⁷), op de woerden in de Betuwe, te Maurik ⁸⁸), bij Ressen onder Bemmelen ⁸⁹) en bij de nog niet gepubliceerde opgravingen van Dr Braat te Zetten, verder bij Ockenburg en op „De Meent” aan het begin van de verlengde Laan van Meerdervoort te 's-Gravenhage bij de opgravingen van Dr Bursch, ten slotte in de terpen van Hatsum en Ezinge ⁹⁰), die wij reeds noemden.

De cultuur der urnenvelden met de daarbij behorende nederzettingen vertoont zich aan ons als een samenhangend geheel. Dr van Giffen heeft gemeend een verbinding te kunnen vaststellen tusschen deze cultuur en de cultuur der individueele grafheuvels, die in ons land aan de urnenvelden voorafgaat ⁹¹); maar men kan den eigenaardigen nieuwen vorm van bijzetting toch moeilijk alleen verklaren als een zelfstandige ontwikkeling van de voorafgaande gebruiken. Ook Dr van Giffen meent, dat de nieuwe zede in ons land is binnengedrongen deels uit het zuiden en uit het zuidoosten langs de rivieren en deels uit Westfalen. Op die wijze kan men het tweeledige karakter dezer cultuur verklaren, die in het

(79) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 121—123, afb. 17—19.

(80) *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 111.

(81) *t.a.p.* blz. 110—112, afb. 8.

(82) *t.a.p.* 1936, blz. 123—129, afb. 20—21.

(83) *Versl. Terpen.* XIII—XV (1929—1931), blz. 26—33.

(84) *Oudh. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 5—9. — Bij deze reconstructie, die is overgenomen bij Holwerda, *Geschiedenis van Nederland*, I, blz. 52, trekt een rookende schoorsteen op het dak de aandacht. Het is blijkbaar noodig op te merken, dat de archaeologie veel kan en ook moet leeren van de ethnographie en de volkskunde.

(85) *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 25—40.

(86) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 128—129; Willems, *t.a.p.* in een bij de dissertatie gevoegde stelling.

(87) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 15.

(88) Holwerda, *Gelre*, 20 (1917), blz. 221—246; verg. *Germania*, VI (1922), blz. 62—68; *Oudh. Jaarb.* V (1925), blz. 137.

(89) Evelein en Van Giffen, *Versl. Ver. Terpen.* XI—XII.

(90) *Versl. Ver. Terpen.* VII—VIII (1923—1924), blz. 10 en volg., afb. 8—9, en XIII—XV (1929—1931), blz. 26—33, afb. 24—33; Van Giffen, *Veröffentl. der Väterkunde*, II (1934), blz. 10, afb. 4—10.

(91) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 118; verg. Willems, *t.a.p.* blz. 74—76.

Zuiden van ons land een eenigszins ander uiterlijk vertoont dan in het Noorden⁹²⁾. De „Germaansche” urnen moeten met een wat latere strooming zijn gekomen. Nu kennen wij de bijzetting van verbrande dooden in urnen, die onder een heuvel met een kringvormige greppel worden begraven, uit Nederland, uit Zuid-Engeland, België en Oost-Frankrijk, uit het land aan den Middel-Rijn en Westfalen, uit Zuid-Duitschland door een enkel voorbeeld te Regensburg, maar nergens ten oosten van de Wezer en de Elbe. Op deze wijze is het duidelijk, dat men de cultuur der urnenvelden niet in een onmiddellijk verband mag brengen met de Germanen; want zij ontbreekt in de bij uitstek Germaansche landen. Maar het is evenmin mogelijk de verbreiding der urnenvelden met hun brandgraven in verband te brengen met de Kelten⁹³⁾. In de eerste plaats hebben de Kelten hun dooden immers bij voorkeur begraven⁹⁴⁾ en in de tweede plaats ontbreken in de urnenvelden de typische voortbrengselen der Keltische kunst. De enkele voorwerpen uit ons land, die men aan deze kunst kan toeschrijven, de bekende zilveren plaat van Helden, uit de eerste eeuw v. Chr. in het Museum te Leiden⁹⁵⁾, en de spiegel in het Museum-Kam⁹⁶⁾, een uit Engeland geëxporteerd kunstwerk van de eerste eeuw na Chr., kunnen geenszins worden beschouwd als bewijsstukken voor de aanwezigheid van Kelten in ons land. Blijkbaar moet men de verbreiding der urnenvelden op een andere wijze verklaren.

Ten slotte moeten wij nog een vorm van cultuur noemen, die alleen in het zuiden van ons land is vertegenwoordigd. Deze cultuur staat in onmiddellijke betrekking tot de La Tène-beschaving van de Galliërs uit de laatste eeuwen vóór het begin onze jaartelling. In ons land treedt zij uitsluitend op in het westen der provincie Noord-Brabant en in Zuid-Limburg. Uit Brabant ten westen van de Donge, met name uit de buurt van Alphen, kent men zware urnen en ook fijnere ceramiek, die herinnert aan het aardewerk uit de streek aan de Marne in Frankrijk⁹⁷⁾. Onderzoekingen in dit gedeelte van Brabant zijn verricht door Dr Bursch⁹⁸⁾, maar over het resultaat is nog niets bekend. In Zuid-Limburg heeft Dr H. J. Beckers te Schimmert een graf en drie hutkommen van de inheemsche bevolking uit den Romeinschen tijd opgegraven. De hutkommen bevatten zoowel terra-sigillata als inheemsch aardewerk. Dergelijke hutten zijn ook gevonden te Stein in Limburg bij de werken voor het kanaal⁹⁹⁾. Belangrijker is de inheemsche burcht op het plateau ten noorden van Stein¹⁰⁰⁾. Overblijfselen van een palissade, die de nederzetting omgaf, en van woningen werden daar ontdekt, met scherven van La Tène-ceramiek en van Romeinsch aardewerk. Het geheel zou een nader onderzoek verdienen. Deze vondsten zijn van belang, daar zij bewijzen, dat de werkelijke La Tène-cultuur ook tot ons land is doorgedrongen. Gewoonlijk noemt men een lijn van Andernach over Eschweiler naar Antwerpen als de noordelijke grens van deze cultuur¹⁰¹⁾. Zooals thans is gebleken, moet men deze grens eenigszins anders trekken.

(92) Willems, *t.a.p.* blz. 75.

(93) Dit is de meening van Dr van Giffen (*Die Bauart*, blz. 119; *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 94) en van Dr Willems (*t.a.p.* blz. 74, verg. 25 en 85).

(94) Willems, *t.a.p.* blz. 85.

(95) Verg. het recente werk van W. A. von Jenny, *Keltische Metallarbeiten* (1935), pl. 28, blz. 49.

(96) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 82 (met afb.); C. Dunning, *Archaeol. Journal*, 85 (1928), blz. 69—70; Von Jenny, *t.a.p.* blz. 24 verg. pl. 39.

(97) Voorbeelden in het museum te 's-Hertogen-

bosch; verg. J. H. Holwerda en P. W. A. Smit, *Catologus* (1917), n. 123, 124 en 143, pl. 3; zie Holwerda, *Gesch. van Nederland*, I, blz. 47; Willems, *t.a.p.* blz. 78 en 88.

(98) *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 58.

(99) *N. Rott. Ct.* 31 Oct. 1935.

(100) J. H. Holwerda en H. J. Beckers, *Oudh. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 5—22 en 48—49; Holwerda, *Gesch. van Nederl.* I, blz. 51.

(101) Verg. E. Rademacher, *Reallexikon der Vorgeschichte*, VIII, blz. 498.

VIII. DE ROMEINSCHE TIJD

In de geïllustreerde beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst verscheen een overzicht der Romeinsche overblijfselen te Maastricht, samengesteld door Dr W. Goossens ¹⁰²). Niemand had voorzeker dit overzicht beter kunnen vervaardigen dan Dr Goossens en men bewondert in dit werk opnieuw zijn nauwgezette zorg en zijn volmaakte eerlijkheid. Men mist alleen een plan, waarop de vondsten zijn aangegeekend, en men mist ook de vermelding van oudere vondsten, die niet meer bestaan ¹⁰³). Een wezenlijke voorstelling van Maastricht in den Romeinschen tijd krijgen wij ook niet. Helaas, zal de diepbetreunde geleerde, die midden uit zijn werk werd weggenomen, ons zulk een voorstelling niet meer kunnen schenken ¹⁰⁴).

Door enkele nieuwe vondsten is onze kennis intusschen reeds weer verrijkt. Dr Goossens heeft nog zelf een beschrijving geleverd van een Romeinsch brandgraf uit den tijd tegen het einde der 3de eeuw na Christus, dat is ontdekt aan het Keizer Karelplein ¹⁰⁵). Met dit graf bracht Dr Goossens vondsten uit het zelfde gebied, ten westen en ten zuidwesten van de Sint Servatiuskerk, in verband en hij teekende de vondsten ook aan op een kaart, die bij het artikel is gereproduceerd.

Andere belangrijke ontdekkingen zijn geschied bij graafwerk voor den bouw van magazijnen van Vroom en Dreesman en van Wolf en Hertzdahl aan de Groote Straat en de Heilige Geeststraat ¹⁰⁶). Zelfs ontdekte men daar op een diepte van ongeveer 5 m een praehistorische hutkom, met splinters van vuursteen en werktuigen en scherven van aardewerk ¹⁰⁷). Op een hooger niveau lagen daar overblijfselen uit den Romeinschen tijd, scherven van terra sigillata, kralen, enkele bronzen voorwerpen en een munt van Vespasianus. Door de munt en de ceramiek worden deze vondsten gedateerd in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus. Dergelijke voorwerpen zijn ook ontdekt op het terrein van de oude Sint Pieterskazerne aan de Helpoort ¹⁰⁸) en in de tegenwoordige Stadhuisstraat bij de grondwerken voor de Wilhelminabrug. Men moet dus aannemen, dat er te Maastricht reeds in de eerste eeuw na Christus een vrij belangrijke Romeinsche nederzetting heeft gelegen. De vorm van deze nederzetting wordt ongeveer bepaald door de vier hoekpunten, de zuidwestelijke bij de Helpoort, de noordoostelijke in de Stadhuisstraat bij het Kanaal, de noordwestelijke vermoedelijk bij de Helmerstraat en de zuidwestelijke vermoedelijk bij de oude muziekschool ¹⁰⁹). Deze vondsten zijn van bijzonder belang, daar men tot nu toe in het geheel niet wist, dat de Romeinsche nederzetting te Maastricht reeds zoo oud was.

Te Stein aan de Maas, ten noorden van Maastricht, zijn ook uit het Romeinsche tijd-

(102) *De Monumenten van de Gemeente Maastricht* (1926), blz. 27—53. — Verg. *Oudb. Jaarboek*, V (1925), blz. 134—135.

(103) Ik denk natuurlijk niet aan de „Romeinsche tempels” te Maastricht; verg. Goossens, *Oudb. Meded.* N. R. VI (1925), blz. 37—39.

(104) Mgr. Dr P. J. M. van Gils, *Jaarboek Mij. der Ned. Letterk.* 1934—35, blz. 125—135.

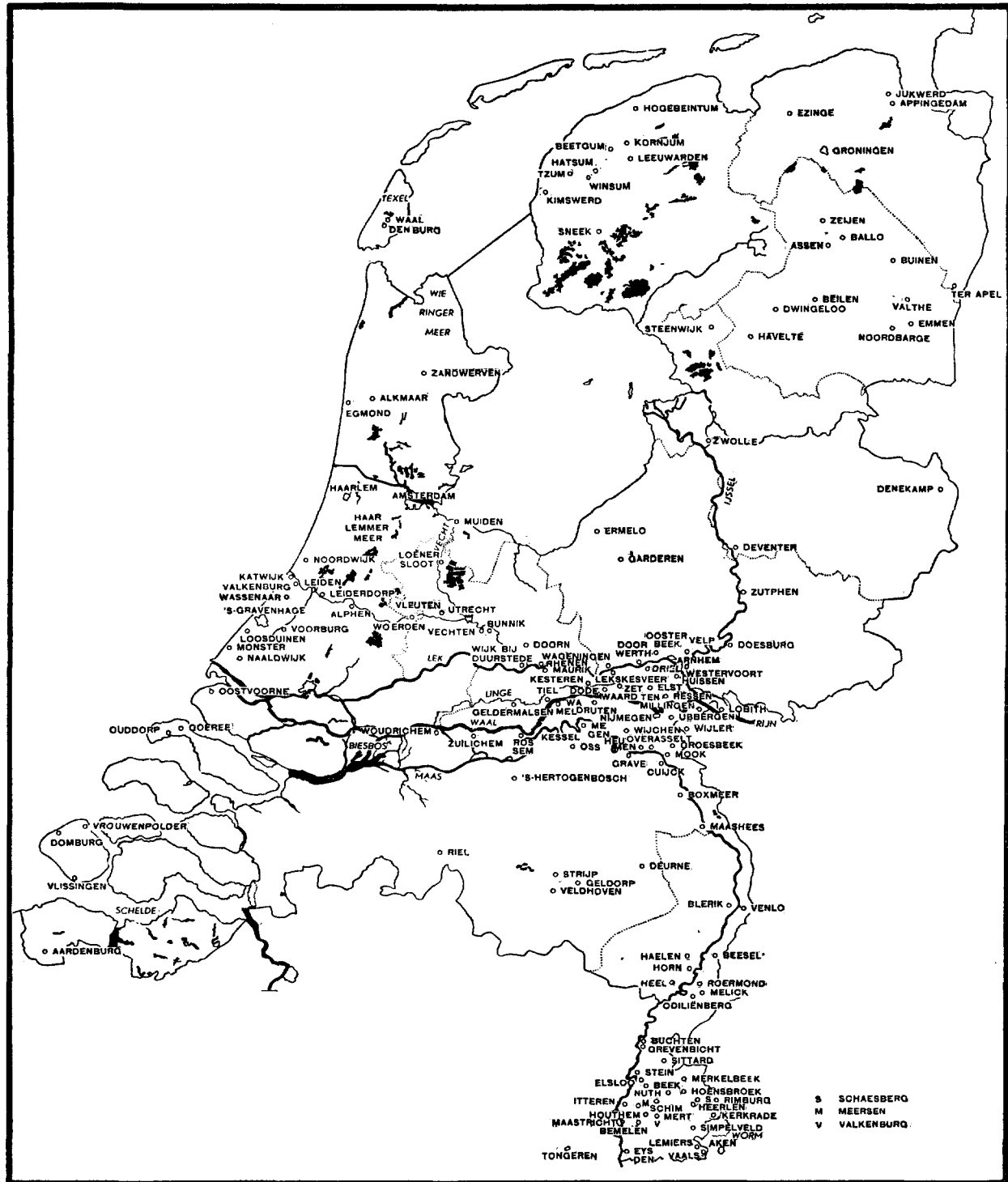
(105) Goossens, *Oudb. Meded.* N.R. VIII (1927), blz. 55—59.

(106) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 50. — Edm. Nijst, *De Maasgouw*, 1930, blz. 8, 59 en 70; 1932, blz. 18—19. — W. Vermeulen, *De Maasgouw*, 1935, blz. 61—64.

(107) Vermeulen, *t.a.p.* blz. 62.

(108) *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 58. — *De Maasgouw*, 1933, blz. 72. — Bericht in het *Alg. Handelsblad*.

(109) Vermeulen, *t.a.p.* blz. 62.

Aanwijzing van de plaatsen in Nederland waar overblijfselen uit den Romeinschen tijd werden gevonden in de jaren 1925—1935. Op kaart III, blz. 13 moet in plaats van Geldorp gelezen worden: Geldermalsen.

perk belangrijke vondsten te vermelden ¹¹⁰). In 1924 en 1925 werden eenige graven met sarkofagen ontdekt; een dezer sarkofagen werd overgebracht naar de woning van Dr Beckers te Beek (L.); de andere kwam, met den rijken inhoud der graven, in het museum te Maastricht ¹¹¹). Niet ver van de begraafplaats werden de overblijfselen ontdekt van een Romeinsch gebouw. De vertrekken van dit gebouw waren gegroepeerd om een open hof, die gedeeltelijk door gaanderijen was omgeven. Achter den hof lag een ruime zaal en bij de gaanderijen sloten kleine vertrekken aan. De groote zaal en de vertrekken konden verwarmd worden. Overblijfselen van wandbeschildering werden in eenige vertrekken aangetroffen ¹¹²). Blijkbaar was dit gebouw niet een landhuis, gelijk het in de publicatie wordt genoemd ¹¹³), maar een praetorium, een pleisterplaats voor reizigers, een bouwwerk, dat ons ook elders wel bekend is. Achter dit gebouw lag een minder hecht gebouwde hoeve met een kelder.

Aan de rijksstraatweg te Beek (L.) werden, bij graafwerk voor de fundamenten van een zusterklooster, overblijfselen van een Romeinsch gebouw, waarschijnlijk een landhuis, ontdekt. Het waren fragmenten van dakpannen, stukken tufsteen, scherven van terra sigillata, voorraadspotten en spitse urnen, voorts een brandgraf met asch en overblijfselen van bijgaven. De vondst werd door Dr Beckers gecontroleerd. Bij het verder uitdiepen van de kuil vond men de overblijfselen van een hutkom met „bandceramiek”, die reeds eerder werd vermeld. De Romeinsche woning was dus boven een neolithische hut aangelegd ¹¹⁴). Eenige Romeinsche graven zijn aan het licht gekomen bij werkzaamheden aan den spoorweg onder Elsloo (L.); de inhoud dezer graven, die uit de tweede helft van de 2de eeuw na Christus moeten dateeren, kwam in het bezit van Dr Beckers ¹¹⁵). Te Grevenbicht (L.) vond men, bij het graven voor een riooleering, onder en naast den openbaren weg, de kiezelbedding van een Romeinschen weg. Dr Beckers stelde de breedte van den weg vast op 4 m; hij kon ook het profiel en de dikte van de bedding, 0.45 m in het midden en 0.36 m aan de kanten, nauwkeurig vaststellen. Het was niet de Romeinsche hoofdweg, maar zeker een nevenweg, die daar is gevonden ¹¹⁶).

Enkele vondsten van minder belang vermelden wij hier in het voorbijgaan. — Te Hoog-Caestert onder Eysden, in het „Doodewater”, vond men een Romeinsche begraafplaats, met aardewerk uit den tijd omstreeks het jaar 100 na Chr. ¹¹⁷). — Een onaangeroerd brandgraf werd ontdekt op de heide onder Bemelen, op een plaats genaamd 't Hetje of Scharnderkuile, waar in 1827 reeds urnen waren gevonden. Ook te Thulle onder Schinnen en te Merkelbeek werden Romeinsche begraafplaatsen vastgesteld ¹¹⁸). — In het gehucht Drievogels, onder Kerkrade, vond men, bij graafwerk voor den spoorweg van Schaesberg over Kerkrade naar Simpelveld, den onderbouw van een weg, bestaande uit zware eikenhouten balken; vermoedelijk was het de weg van Heerlen naar Aken ¹¹⁹). In het Klooster-

(¹¹⁰) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1925), blz. 135—136. — Voor de vondsten uit ouderen tijd verg. boven, blz. 14.

(¹¹¹) Goossens, *De Maasgouw*, 1924, blz. 34—35. — Beckers, *Oudb. Meded.* N. R. VII (1926), blz. 10—19; verg. IX (1928), blz. 4.

(¹¹²) *Oudb. Meded.* N. R. IX, blz. 5—9, 22—47, afb. 22 en volg.

(¹¹³) De publicatie, die na den dood van Dr Remouchamps werd gereed gemaakt voor den druk, is zeer kort.

(¹¹⁴) Bericht in het *Alg. Handelsblad*.

(¹¹⁵) Bericht in de *N. Rott. Ct.*

(¹¹⁶) *De Maasgouw*, 1928, blz. 15 (met een kaartje).

(¹¹⁷) *De Maasgouw*, 1926, blz. 70 en 72; 1927, blz. 12; 1931, blz. 68. — De voorwerpen kwamen in het museum te Maastricht.

(¹¹⁸) Edm. Nijst, *De Maasgouw*, 1933, blz. 71—72. — *N. Rott. Ct.* 18 Mei 1933.

(¹¹⁹) Bericht in *N. Rott. Ct.*

veld onder Kerkrade werden Romeinsche brandgraven uit de 2de en 3de eeuw ontdekt ¹²⁰). — Te Itteren kwamen een Romeinsche dakpan en eenig aardewerk aan het licht ¹²¹).

Zeer belangrijk waren de opgravingen in eenige Romeinsche landhuizen, die elders uitvoeriger zullen worden besproken. Dr. Remouchamps groef een landhuis op in het Ravensbosch, waar blijkens de gevonden inscripties personen, die vroeger ambtenaren van de Civitas Ulpia Traiana waren geweest, hebben gewoond ¹²²). Een ander landhuis werd door hem opgegraven te Buchten ¹²³). Dr. Braat groef dergelijke landhuizen op te Lemiers onder Vaals, te Vaesrade onder Nuth en te Hoensbroek ¹²⁴).

Een buitengewoon belangrijke vondst werd te Simpelveld gedaan. Aan de Stampstraat, op een terrein, waar reeds vroeger een paar onversierde steenen kisten waren ontdekt ¹²⁵), kwam een sarkophaag aan het licht, die de overblijfselen van een verbrande doode bevatte ¹²⁶). De sarkophaaf is versierd met skulpturen, die merkwaardigerwijze niet, zoals gewoonlijk, aan de buitenzijde, maar aan de binnenzijde van de kist zijn aangebracht. Dit volkomen unieke monument kon, met den inhoud, voor het museum te Leiden worden aangekocht ¹²⁷). De afbeeldingen stellen allerlei problemen, die hier niet ter sprake kunnen komen. De skulptuur is van dezelfde hand als het fraaiste der altaren, die niet lang geleden onder de Munsterkerk te Bonn zijn ontdekt ¹²⁸). Daar dit laatste monument is gedateerd op het jaar 164 na Chr., moet ook de sarkophaag van Simpelveld in het derde kwart der 2de eeuw zijn vervaardigd; waarschijnlijk was de beeldhouwer een Keulsch meester ¹²⁹).

Een uitvoerige beschouwing zouden ook de ontdekkingen te Heerlen verdienen. Daar verzamelt de Heer P. Peters met groote toewijding de gegevens, die over het Romeinsche verleden van de plaats bekend worden ¹³⁰). De groote veranderingen in het centrum van Heerlen hebben hem in de gelegenheid gesteld zijn nasporingen uit te strekken tot een gebied, dat vroeger niet voor het onderzoek toegankelijk was. Daarbij heeft hij de overblijfselen van een versterkte nederzetting uit den Romeinschen tijd te Heerlen kunnen ontdekken en zelfs drie verschillende perioden kunnen onderscheiden ¹³¹). Zonder twijfel was dit de plaats, die in de oude reisboeken *Coriovallum* wordt genoemd ¹³²), een niet onbelangrijk kruispunt van wegen. De gelegenheid ontbreekt om nader in te gaan op deze belangrijke verrijking onzer kennis. Slechts in het voorbijgaan kunnen wij er hier de aandacht op vestigen, evenals op de ontdekkingen in graven, de prachtige vondst aan de Scheitergracht op een terrein van de Gebroeders Simons ¹³³) met de fraaie glazen en de skulpturen in barnsteen, die voor het museum te Leiden konden worden aangekocht ¹³⁴),

(120) *De Maasgouw*, 1929, blz. 33.

(121) *De Maasgouw*, 1929, blz. 33.

(122) Remouchamps, *Oudh. Meded.* N. R. VI (1927), blz. 41—79.

(123) Kort bericht in *Oudh. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 2. — Verg. *De Maasgouw*, 1924, blz. 59.

(124) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 18—38. — Verg. *De Maasgouw*, 1928, blz. 57.

(125) Goossens, *De Maasgouw*, 1930, blz. 40—41.

(126) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. XII Suppl. (1931), blz. 27—48.

(127) Sarkophagen met een dergelijken inhoud zijn ook de bovengenoemde, te Stein ontdekte; men vergelijk ook de graven te Keulen, beschreven door F. Fremersdorf, *Germania*, 17 (1933), blz. 266—272.

(128) H. Lehner, *Bonner Jahrbücher*, 135 (1930),

pl. VIII en IX, blz. 11; verg. blz. 40—41. — Voor de inscriptie verg. *Excerpta Romana*, II, blz. 548, n. 1508.

(129) Byvanck, *Mnemosyne*, 3a S. III (1935), blz. 88—94.

(130) P. Peters, *De Maasgouw*, 1924, blz. 50—53 en 63—65; 1926, blz. 9, 14—18 en 41—43; 1931, blz. 30—31; 1932, blz. 6—8; 1936, blz. 13—18.

(131) Peters, *De Maasgouw*, 1933, blz. 13—17 en 32—34; 1934, blz. 19—22 en 28—31; 1935, blz. 45—47.

(132) *Excerpta Romana*, I, blz. 538—540 en 547.

(133) Het eerst vermeld door Peters, *De Maasgouw*, 1920, blz. 51.

(134) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. XI (1930), blz. 1—13.

en de graven ontdekt even ten westen van het station te Heerlen, die door den Heer Peters zijn gepubliceerd ¹³⁵).

Sedert het jaar 1926 worden in het dorpje Rimburch in de Duitsche gemeente Merksteine opgravingen verricht op een terrein aan den rechter oever van het riviertje de Worm, die daar de grens vormt tusschen Nederland en Duitschland, onder leiding der directie van het museum te Aken ¹³⁶). Deze opgraving ligt weliswaar op Duitsch grondgebied, maar het is toch noodzakelijk juist op deze onderzoekingen wat nader in te gaan, daar zij ook voor de Nederlandsche archaeologie van groot belang zijn. De plaats werd namelijk ontdekt, waar de Romeinsche weg van Keulen over Gulik en Heerlen naar Maastricht en Tongeren, de Worm overschreed ¹³⁷). Daarbij konden belangrijke waarnemingen worden gedaan over de constructie van den weg en van het bruggehoofd. Het bleek ook, dat de brug in den tijd van keizer Constantinus was vervangen door een dam, daar het riviertje zijn loop verder naar het westen had verlegd. Een grafveld aan den weg werd ontdekt en de overblijfselen van grafmonumenten met een enkele inscriptie. De steenen waren veelal gebruikt om de houten onderbouw van den weg en van het bruggehoofd te verzwaren. Van bijzondere beteekenis zijn ook de overblijfselen van de nederzetting, een klein dorpje aan den weg, waarvan enkele woningen werden onderzocht ¹³⁸). De nederzetting dateert oorspronkelijk uit den tijd van keizer Claudius en was nog in de 4de eeuw bewoond. Het zou zeker de moeite waard zijn, een onderzoek in te stellen naar de voortzetting van den weg in westelijke richting op Nederlandsch grondgebied. Een hernieuwde studie van den geheelen weg door Zuid-Limburg, met de zijwegen naar Xanten en naar Aken, is een dringende opgave voor de Nederlandsche archaeologie.

Uit noordelijk Limburg en uit Noord-Brabant zijn slechts enkele vondsten te vermelden. — Bij het R.K. Kerkhof te Venlo werd een pottenbakkersoven opgegraven ¹³⁹). Onder een dikke laag van grint en klei kwamen bij Megen aan de Maas een aantal voorwerpen aan het licht, die van den Romeinschen tot den laat-gothischen tijd dateeren ¹⁴⁰). Nabij de Ossche Meer te Oss werden een aantal Romeinsche munten, onder andere een munt van Augustus, gevonden ¹⁴¹). In het gehucht Heers onder Veldhoven kon de Romeinsche wachtpost nader worden onderzocht, nadat men in 1910 een poging om het geheel op te graven wegens de dichte bebossching had moeten opgeven ¹⁴²). Thans werden de standsporen en grachten van een klein castellum uit de 2de eeuw na Chr. blootgelegd. Enkele bronzen munten van Trajanus, Faustina en Septimius Severus werden daarbij gevonden, benevens scherven van aardewerk en metalen voorwerpen ¹⁴³). — Een merkwaardige vondst werd bij Vlissingen gedaan. Daar kwam uit het veen een Romeinsche amphora uit de 2de eeuw na Chr. voor den dag ¹⁴⁴).

(¹³⁵) Peters, *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 1—4.

(¹³⁶) *Germania*, X (1926), blz. 160; XI (1927), blz. 151—152; XII (1928), blz. 190—192; XIII (1929), blz. 79; XIV (1930), blz. 101. — Verg. *Bonner Jahrb.* 132 (1927), blz. 283—284; 133 (1928), blz. 275—276; 134 (1929), blz. 157; 135 (1930), blz. 185. — O. E. Mayer, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 47 (1925), blz. 333—335; 48—49 (1926—'27), blz. 285—290. — *De Maasgouw*, 1927, blz. 47; 1928, blz. 10; *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 53—54.

(¹³⁷) J. Hagen, *Die Römerstrassen der Rheinprovinz* (2de uitg. 1931), blz. 214—217. — Byvanck,

Geschiedk. atlas: de Rom. tijd (1929), 28 en 31; *Excerpta Romana*, I, blz. 538.

(¹³⁸) Over den bouw van dergelijke dorpswoningen verg. F. Oelmann, *Bonner Jahrb.* 128 (1923), blz. 77—97.

(¹³⁹) *N. Rott. Ct.* 30 Aug. 1935.

(¹⁴⁰) *N. Rott. Ct.* 18 Sept. 1934. — *Versl. Rijks Verz.* 1934, blz. 48—49.

(¹⁴¹) *N. R. Ct.* 3 Dec. 1933.

(¹⁴²) *Oudh. Meded.* IV (1910), blz. 43 en volg.

(¹⁴³) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 59; 1929, blz. 55. — Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 21—25.

(¹⁴⁴) H. G. van Grol, *N. Rott. Ct.* 31 Mei 1929.

Belangrijke ontdekkingen zijn gedaan in de buurt van Wychen (Geld.), waar men de overblijfselen van drie perioden van beschaving heeft kunnen vaststellen. De vondsten daar ter plaatse zijn vooral te danken aan den Heer F. Bloemen. Door zijn goede zorgen en door de medewerking van Jhr. H. van Ryckevorsel, burgemeester van Wychen, is daar ook een oudheidkamer gesticht, als een centrum voor de archaeologie van de streek ¹⁴⁵). In het jaar 1917 ontdekte de Heer Bloemen op den heuvelrug, die zich van Borgharen uitstrekt tot Heumen, in de buurtschap Valendries, scherven van Germaansch aardewerk. Later vond hij daar uitgestrekte grafvelden, een urnenveld met kringvormige greppels, Romeinsche brandgraven en sporen van woningen uit den Romeinschen tijd, scherven van Romeinsch aardewerk uit den tijd van de 1ste tot de 3de eeuw na Chr., maar bovendien een urntje, dat tot den tijd der klokbekers behoort, en eenig aardewerk uit den La Tène-tijd, dat in ons land zoo zeldzaam is ¹⁴⁶).

De onderzoekingen werden voortgezet in den vorm van systematische opgravingen met medewerking van het museum te Leiden, eerst onder de leiding van Dr. Remouchamps ¹⁴⁷) en later vooral onder de leiding van Dr. Bursch ¹⁴⁸). Behalve eenige vondsten, die gedeeltelijk reeds vroeger ter sprake kwamen, als overblijfsels uit den tijd der klokbekers en graven met een houten constructie aan den Heumenschen weg ¹⁴⁹), sporen van woningen op een terrein genaamd Bullenkamp ¹⁵⁰), grafheuvels met Germaansche urnen in de bosschen aan den Leenweg, werden een Romeinsch grafveld opgegraven ¹⁵¹) en de sporen van een klein Romeinsch landhuis aan den Schijwal tusschen Wychen en Overasselt ¹⁵²).

In de nabijheid van den Plasmolen onder Mook (L.) op den Kloosterberg werd een vrij belangrijk Romeinsch landhuis opgegraven; het grondplan was nog bijna volledig bewaard; zeer veel aardewerk en Romeinsch puin kwam bij deze opgraving aan het licht ¹⁵³). — Een versterkte Romeinsche wachttoren uit den laten keizertijd werd opgegraven in het gemeentebosch van Heumensoord onder Nijmegen ¹⁵⁴). Het is zeer goed mogelijk, dat men dezen toren in verband moet brengen met de veldtochten van keizer Julianus in ons land gedurende de jaren 357 tot 360 ¹⁵⁵); zekerheid daaromtrent hebben wij evenwel niet. — Bij het Deutsche douanekantoor te Wyler, op Duitsch gebied dicht bij de Nederlandsche grens, aan den rand van het heuvelland, werden de overblijfselen van een Romeinsch gebouw met een badinrichting gevonden ¹⁵⁶). — Deze laatste ontdekkingen liggen vrijwel in een kring om Nijmegen heen. Ook daar zijn, zooals gewoonlijk, zeer belangrijke vondsten gedaan.

De vondsten te Nijmegen vindt men zorgvuldig opgesomd in de verslagen van het Rijksmuseum-G. M. Kam en van de stedelijke archaeologische commissie. Toch geeft dit werk geen reden tot volkomen tevredenheid. Men mist te Nijmegen de werkzaamheid van een persoonlijkheid, die zich geheel aan de plaatselijke archaeologie kan geven. Het zou zijn taak moeten wezen de vondsten, die telkens worden gedaan, te registreeren, de oude vondsten

(145) F. Bloemen, *De Maasgouw*, 1930, blz. 6—7.

(146) De vondsten kwamen, behalve in de genoemde Oudheidkamer, in de musea te Leiden en Nijmegen.

(147) *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 67—70.

(148) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 48—49; 1931, blz. 75; 1932, blz. 62.

(149) Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 59—60.

(150) F. Bloemen, *Oudh. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 5—9. — Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 25—40. — Verg. Van Giffen, *N.*

Dr. Volksalm. 1936, blz. 128—129.

(151) *Versl. Rijks Verz.* 1926, blz. 67.

(152) Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 13—18.

(153) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 4—13.

(154) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. XIV (1933), blz. 11—25.

(155) Zie vooral Ammianus Marcellinus XVII—XX = *Exc. Rom.* I, blz. 428—433; Riese X 1—62.

(156) *Germania*, X (1926), blz. 159.

eindelijk eens zorgvuldig te beschrijven om zodoende tot een samenvattende geschiedenis van Nijmegen in den Romeinschen tijd te komen. Want daarbij zijn wij pas aan het begin. Een voortreffelijk werk ter oriëntering is het boek *Ulpia Noviomagus*, van Prof. de Waele, de eerste van een reeks van bouwstenen voor de geschiedenis van het Romeinsche Nijmegen¹⁵⁷), en van deze reeks verscheen ook reeds als een tweede deel de belangrijke beschrijving van de Romeinsche vondsten op het terrein van het Canisiuscollege¹⁵⁸). De uitnemende gids van het Museum-Kam¹⁵⁹) kan men als een inleiding op de archaeologie van Nijmegen beschouwen. Daarbij sluit nog aan, als een begin van de uitvoerige beschrijving dezer verzameling, een deel over de lampen¹⁶⁰).

Hoeveel in dit opzicht nog te doen is, wordt door enkele onderzoekingen aangetoond. In een voordracht verdedigde Dr. M. A. Evelein¹⁶¹) de stelling, dat de „stad” der Bataven, die Tacitus noemt, aan de overzijde van den Rijn lag; de versterking op den Kopschen Hof is een Romeinsch kamp geweest, in den trant der versterkingen te Oberaden, te Halteren op den St. Annaberg en te Hofheim. Enkele publicaties, gewijd aan de voornaamste Romeinsche monumenten mogen hier kort worden vermeld. Ten langen leste verscheen de beschrijving der voorwerpen, die zijn gevonden bij de opgravingen van het Leidsche Museum¹⁶²). De vorm der omwalling van de Romeinsche legerplaats was het onderwerp van eenige discussie; waarschijnlijk kan men de twistvraag oplossen door aan te nemen, dat daar eerst een wal van hout en aarde is opgericht, die later door een steenen wal is vervangen¹⁶³). Een uitvoerig bericht van de hand van den Heer M. Daniëls verscheen over zijn ontdekkingen in de oude Romeinsche stad, *Ulpia Noviomagus*, die ten westen van Nijmegen op de waarden aan de Waal heeft gelegen¹⁶⁴). Wellicht het merkwaardigst waren de overblijfselen van een „Gallischen” tempel, die daar zijn ontdekt.

Over dergelijke tempels zijn in den laatsten tijd eenige onderzoekingen gepubliceerd, waarbij zoowel aan den architectonischen als aan den godsdiensthistorischen kant van de problemen aandacht werd geschonken¹⁶⁵). Uit ons land kwamen ook eenige monumenten van dien aard ter sprake: de fundamenten van een ronden tempel, die in 1647 bij Domburg in het heiligdom van Nehalennia is aan het licht gekomen, de ronde tempel in het Ravensbosch bij Valkenburg, waarvan de beteekenis niet vaststaat, wellicht een vergaderplaats voor het houden van lijkmalen, een ronde tempel in het gebied ten westen van Nijmegen, die wellicht nooit heeft bestaan, en een als tempel verklaard gebouw in de nederzetting op den Kopschen Hof bij Nijmegen¹⁶⁶).

Ook enkele andere vondsten van minder beteekenis mogen hier worden vermeld. —

(157) F. J. de Waele, *Noviomagus Batavorum* (1931); verg. *Oudh. Jaarboek*, XI (1931), blz. 39—40.

(158) W. Vermeulen S. J., *Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen* (1932); verg. *Oudh. Jaarboek*, 4de S. II (1933), blz. 110.

(159) M. A. Evelein, *Gids van het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen* (1930).

(160) M. A. Evelein, *Beschrijving van het Museum G. M. Kam: De romeinsche lampen* (1928).

(161) Verg. het bericht in *N. Rott. Ct.* 4 Oct. 1927.

(162) J. Breuer, *Oudh. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 27—122.

(163) W. Vermeulen S. J., *Oudh. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 123—132. — J. Breuer, *L'antiquité classique*, III (1934), blz. 385—392. — A. W.

Byvanck, *Mnemosyne*, 3a S. II (1935), blz. 318—320.

(164) M. Daniëls, *Oudh. Meded.* N. R. VIII (1927), blz. 65—115.

(165) Over tempels van vierkanten vorm: H. Lehner, *Bonner Jahrb.* 125 (1919), blz. 134 en volg. — F. Drexel, *Ber. Röm. Germ. Komm.* XIV (1922), blz. 62 en volg. — R. E. M. Wheeler, *The antiquaries journal*, VIII (1928), blz. 311 en volg. — H. Wirth, *Die quadratischen gallisch-römischen Tempel* (Diss. Weenen, 1931; manuscript). — H. Koethe, *Germania*, XVI (1932), blz. 276—277. — F. Oelmann, *Germania*, XVII (1931), blz. 169 en volg. — Over ronde en veelhoekige tempels: H. Koethe, *Ber. Röm. Germ. Komm.* XXIII (1933), blz. 10—108.

(166) Verg. H. Koethe, *Ber. Röm. Germ. Komm.* XXIII (1933), blz. 93, 102 en 103.

Bij grondwerk voor de nieuwe Sint Canisiuskapel aan de Molenstraat werd een Romeinsch brandgraf ontdekt uit den tijd omstreeks het jaar 100 na Christus¹⁶⁷). Dit graf kan van beteekenis worden voor het vraagstuk, waar de Romeinsche wegen in Nijmegen hebben geloopt. — In den tuin van den Heer A. Rutgers van der Loeff werd een vierkante kist van kalksteen gevonden, die door een deksel was gesloten. In de kist lagen verbrande beenderen en een balsamarium. Andere voorwerpen, aardewerk, glas en het fragment van een spiegel behoorden tot dezelfde bijzetting. Door het aardewerk kan men deze vondst tusschen 40 en 80 na Chr. dateeren. Het geheel werd aan het Museum-Kam geschonken¹⁶⁸). Uit denzelfden tijd dateeren twee andere graven, die op dit terrein werden gevonden, het eerste met een bord van terra-sigillata, gestempeld door Tertius, en het tweede met een bord, gestempeld door Ardacus. Het merkwaardigst waren evenwel de glazen voorwerpen, zeer zeldzaam van vorm en uitnemend bewaard¹⁶⁹).

Enkele aanwinsten van het Museum-Kam verdienen ook hier te worden vermeld. In 1928 kwam het museum in het bezit van een groote bronzen spiegel versierd met rood émail, die te Nijmegen is gevonden¹⁷⁰). Tegelijkertijd werd een groote glazen urn, die tezamen met den spiegel moet zijn gevonden, aangekocht. Daar deze urn ongeveer in de tweede helft der 2de eeuw moet zijn vervaardigd, is ook de spiegel eenigszins gedateerd¹⁷¹). Een fraaie aanwinst was ook een voortreffelijk bewaarde Romeinsche bronzen soldatenhelm, die bij baggerwerk in den Rijn ter hoogte van Lobith is gevonden; een inscriptie vermeldt den eigenaar: Marcus Iunius Sencudus uit de centuria van Iulius Irvus¹⁷²). Verder zijn als aanwinsten te vermelden een bronzen beursje in den vorm van een schuitje, dat men aan de pols of in de hand kan dragen¹⁷³), en een gouden halsring met een sardonix als sluitstuk uit het einde van de 1ste eeuw na Chr.¹⁷⁴). Ten slotte is de aankoop te vermelden van eenige voorwerpen uit de vroegere verzameling van den Heer Stephen Arntz te Millingen¹⁷⁵); uit deze verzameling van bronzen en glazen Romeinsche voorwerpen¹⁷⁶) had het museum reeds vroeger een en ander als geschenk ontvangen¹⁷⁷).

Enkele onderzoekingen en vondsten uit de Betuwe mogen hier kort worden vermeld. Een studie over de oude geschiedenis, voornamelijk over de rechtsgeschiedenis, van de Overbetuwe¹⁷⁸) kan alleen in het voorbijgaan worden genoemd. Een altaar van kalksteen met reliëfs en een Latijnsche inscriptie, dat in 1930 te Zennewijnen bij Tiel voor den dag kwam¹⁷⁹), behoeft ons evenmin op te houden, daar het niet zeker is, dat het monument daar inderdaad in den bodem is gevonden. In de jaren 1927 en 1928 werd, onder leiding van Dr M. A. Evelein en Dr A. E. van Giffen, een opgraving verricht in een woerd te Ressen. Sporen van een nederzetting met overblijfselen van huizen en scherven van aarde-

(167) W. Vermeulen, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 14—17.

(168) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 73 en 76. — M. A. Evelein, *Bull. Ver. ant. Beschaving*, V (1930), n. II, blz. 8—10.

(169) *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 97. — Evelein, *t.a.p.* VII (1932), n. I, blz. 11—16.

(170) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 82—83 (met een afb.).

(171) Een dergelijke spiegel is in Engeland gevonden; verg. A. von Jenny, *Keltische Metallarbeiten* (1935), pl. 39.

(172) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 72 en 75 (met een afb.).

(173) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 72. — Evelein,

Bull. Ver. ant. Besch. VIII (1933), n. I, blz. 7—13; *Germania*, XX (1936), blz. 104—111.

(174) *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 96 en 99 (met een afb.).

(175) *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 79 en 81 (met een afb.).

(176) G. Mestwerdt, *Bonner Jahrb.* 116 (1907), blz. 42—43; verg. *Bull. Ned. Oudh. Bond*, 2e S. X (1917), blz. 244—245.

(177) *Versl. Rijks Verz.* 1923, blz. 73—74.

(178) S. J. Fockema Andreae, *Jaarboek Mpij der Ned. Letterk.* 1934—35, blz. 83—96.

(179) A. Oxé, *Oudh. Meded.* N. R. XII (1931), blz. 5—12.

werk uit de eerste helft der 1ste maar vooral uit de 2de eeuw werden daarbij ontdekt ¹⁸⁰).

Ook in enkele andere woerden van de Betuwe werden opgravingen ondernomen. In een woerd bij Hollanderbroek ten noorden van Elst kwam een Romeinsch-Bataafsche nederzetting aan het licht, met sporen van de palissadeering, die de nederzetting eens had omsloten, en de gaten van de palen, die eens het dak van de huizen hadden gedragen ¹⁸¹). Andere onderzoekingen geschieden in de buurt van Zetten. Daarbij kwam een nederzetting uit den tijd omstreeks de 9de en 10de eeuw aan het licht, maar ook een Bataafsche-Romeinsche, met ceramiek uit de 1ste en 2de eeuw ¹⁸²). Over deze opgravingen, die van wege het museum te Leiden werden verricht, is nog slechts zeer weinig bekend gemaakt. Belangrijker dan deze nieuwe ontdekkingen is de publicatie van een groot aantal bronzen voorwerpen, afkomstig van een vondst in den Rijn bij het Drielsche veer. Deze vondst dateert reeds van lang geleden, maar er is weer eens de aandacht op gevestigd, daar het Leidsche museum met het legaat van den heer P. A. Gildemeester een aantal voorwerpen uit die vondst heeft ontvangen ¹⁸³). De geschiedenis van de ontdekking is bekend ¹⁸⁴). In Maart of April 1895 werden, bij baggerwerk in den Rijn tusschen het Drielsche veer en Lekskes veer, ongeveer bij Doorwerth, een groot aantal Romeinsche voorwerpen opgehaald, bronzen kannen, schalen en emmers, benevens een hoeveelheid andere voorwerpen, waarvan de versierselen van paardentuigen het merkwaardigst waren. De ontdekking werd zorgvuldig verheimelijkt en de voorwerpen zijn door de werklieden verkocht aan den handelaar in oudheden J. A. de Zwart te Arnhem, die op zijn beurt de voorwerpen overdeed aan den antiquaar Jac. Grandjean te Nijmegen. Eerst in Juli kreeg de directeur van het Museum van Oudheden kennis van de vondst, maar toen was het belangrijkste deel der voorwerpen reeds aan den heer Gildemeester verkocht. Het museum kreeg de gelegenheid niet alleen de voorwerpen, die nog in het bezit van den heer Grandjean waren, aan te koopen, maar de heer Gildemeester was ook bereid het grootste gedeelte van hetgeen hij reeds in handen had, aan het Museum af te staan. De onderhandelingen met den heer Gildemeester sprongen evenwel af, maar wèl kon de heer Pleyte de voorwerpen laten fotografeeren. Ook werd uit het bezit van den heer Grandjean voor het Museum het een en ander aangekocht ¹⁸⁵). Een aantal voorwerpen, die zonder twijfel tot het zelfde complex behoorden, kwamen korten tijd later bij werken van de Rijkswaterstaat aan het Drielsche veer voor den dag en werden aan het Museum overgedragen ¹⁸⁶). Andere stukken uit deze vondst kwamen in het bezit van de heeren Victor de Stuers en G. M. Kam. De geheele vondst werd door den heer Pleyte beschreven ¹⁸⁷) en uit zijn beschrijving werden de inscripties op het vaatwerk overgenomen in het Corpus ¹⁸⁸). Door het fraaie legaat van den heer Gildemeester is nu het allergrootste deel van deze zoo belangrijke vondst in het Museum van Oudheden vereenigd. Het is te hopen, dat van dit prachtige geheel spoedig een waardige beschrijving zal worden gegeven met goede

¹⁸⁰) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 83—84; 1928, blz. 84. — *Versl. Ver. Terpen.* XI—XII (1927—1928), blz. 16—29; XIII—XV (1929—1931), blz. 3.

¹⁸¹) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 59; 1929, blz. 54.

¹⁸²) *Alg. Handelsblad*, 15 Sept. 1933. — *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 59; 1934, blz. 47.

¹⁸³) J. H. Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. XII Suppl. (1931), blz. 1—26.

¹⁸⁴) Over de geschiedenis van de vondst verg. Holwerda, *t.a.p.* blz. 1—2, maar dit verhaal is niet vol-

ledig; zie W. Pleyte, *Versl. Rijks Verz.* 1895, blz. 199—200; *Ned. Oudh.: Batavia* (1883), blz. 42.

¹⁸⁵) *Versl. Rijks Verz.* 1896, blz. 229—230 en 249; 1898, blz. 161.

¹⁸⁶) *Versl. Rijks Verz.* 1897, blz. 131—132.

¹⁸⁷) W. Pleyte, *Ned. oudh.: Batavia* (1883), blz. 42—45, pl. VI—VIII.

¹⁸⁸) *Corpus inscr. lat.* XIII, 10027 (passim); *Exc. Romana*, II, blz. 168, N. 278.

afbeeldingen¹⁸⁹). Daarbij zal men natuurlijk ook de voorwerpen moeten betrekken, die niet te Leiden worden bewaard. Dan zal men ook over den aard van het complex en over de dateering beter kunnen oordeelen. Thans is daarvoor de tijd nog niet gekomen.

Het Romeinsche castellum, dat vlak ten westen van het fort te Vechten onder Bunnik (U.) heeft gelegen, is een der allerbekendste vindplaatsen van Romeinsche oudheden in ons land, vooral opmerkelijk om de groote hoeveelheid terra-sigillata, die daar is ontdekt¹⁹⁰). Van de talrijke opgravingen, die op het terrein van dit castellum zijn verricht, is evenwel nooit een behoorlijke publicatie verschenen. De hoop, dat Dr Remouchamps deze noodzakelijke arbeid zou tot stand brengen, zal niet worden vervuld. Gelukkig bezitten wij ten minste een beknopt verslag van zijn onderzoekingen uit de jaren 1922 tot 1926¹⁹¹). Gelijk men weet, zijn te Vechten de overblijfselen gevonden van drie Romeinsche forten¹⁹²). Het oudste moet uit den tijd van Drusus (dus van 12 tot 9 v. Chr.) of van Germanicus (dus van 14 tot 17 na Chr.) dateeren¹⁹³). Men verklaart het als een oevercastellum; dat wil zeggen, het was niet geheel door een wal met een gracht omgeven, maar werd aan de noordzijde door de rivier afgesloten. De beide latere castella waren kleiner van afmetingen en hadden den gewonen vierkanten vorm. Terwijl het oudste castellum onmiddellijk op een zandplaat was aangelegd, heeft men voor den bouw van het tweede castellum het terrein 1 m tot 1.50 m opgehoogd met leem. Dit tweede castellum had een wal van hout en aarde. Het wordt gedateerd omstreeks het midden der 1ste eeuw of een weinig later, dus in den tijd van Claudius (omstreeks 50) of wellicht in den tijd van Vespasianus (kort na 70). Het derde castellum lag op dezelfde plaats als het tweede en is te beschouwen als een herbouw in steen. Baksteen met stempels van Legio I Minervia Antoniniana bewijzen, dat er aan is gebouwd onder Caracalla, dus omstreeks 215¹⁹⁴). Verschillende details van de poorten en van het hoofdgebouw werden onderzocht. Maar de resultaten zijn niet geheel zeker, daar het onderzoek alleen door middel van smalle sleuven is geschied. Een zoo belangrijk object verdient toch voorzeker een volledig onderzoek! De opgravingen, die door den dood van Dr Remouchamps, in 1927, waren afgebroken, zijn in 1931 weer hervat¹⁹⁵). Daarbij zijn vooral de overblijfselen van het eerste castellum onderzocht, de aanlegplaats aan de rivier en de walmuur. Van de resultaten is evenwel nog niets bekend gemaakt.

Van bijzondere beteekenis waren de onderzoekingen te Utrecht. Wat aan Romeinsche oudheden uit deze stad in het jaar 1926 bekend was, heeft Dr. van Hoorn zorgvuldig verzameld¹⁹⁶). Over omvang en aard van een Romeinsche nederzetting, die er te Utrecht zou geweest zijn, bleek daarbij niets. Dat deze nederzetting toch eenig belang moet hebben gehad, werd intusschen reeds duidelijk in 1927, bij graafwerk voor een gebouw vlak ten zuiden van den Domtoren¹⁹⁷). Daar kwam toen een stuk terra-sigillata voor den dag uit

(189) De voorloopige beschrijving in *Oudb. mededeelingen* laat veel te wenschen over; het is niet altijd mogelijk de voorwerpen te identificeren met de nummers in de *Verslagen* en met de nummers van Pleyte. — Zie verder Holwerda, *Oudb. kaart* (1924), blz. 51; *Nederland's vroegste geschiedenis* (2de druk, 1925), blz. 207.

(190) De vondsten zijn in de musea te Utrecht en te Leiden. — Voor een overzicht der stempels van terra-sigillata verg. *Excipita Romana*, II (1935), blz. 180—189.

(191) A. E. Remouchamps, *Opgravingen te Vechten* (*Prov. Utr. Gen.* 1928).

(192) Verg. *Oudb. Jaarboek*, V (1925), blz. 137—138.

(193) Merkw aardigerwijze werd, naar het schijnt, nooit nauwkeurig vastgesteld, uit welke dezer beider perioden de legerplaats moet dateeren.

(194) Verg. *Corpus Inscr. Lat.* XIII, pars 6, blz. 5 en 11.

(195) *N. Rott. Ct.* 26 Aug. 1931. — *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 76; 1932, blz. 64.

(196) G. van Hoorn, *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1926, blz. 26—34; verg. *Gids Verz. Utrecht* (1928).

(197) G. van Hoorn, *Jaarboekje*, 1928, blz. 21—25; verg. 1935, blz. 23—28.

het midden van de 1ste eeuw na Chr. en ander Romeinsch aardewerk, verder een aantal tegels met stempels van Legio X, van Legio XIII en van den Exercitus Germanicus Inferior. De reeds lang verbreide meening, dat te Utrecht de plaats zou hebben gelegen, die in de Oudheid als *Traiectum* is aangeduid¹⁹⁸), werd op die wijze nog eenigszins meer aan- nemelijk gemaakt. Door de opgravingen, die sedert het jaar 1929 op het Domplein zijn ondernomen, is onze kennis van de Romeinsche geschiedenis van Utrecht geheel hernieuwd.

Tegen het einde van 1929 deed de gelegenheid zich voor, een onderzoek in den bodem te verrichten op de plaats, waar eertijds de H. Kruiskapel had gestaan. Wat bij dit eerste onderzoek aan het licht kwam, was zoo uiterst merkwaardig, dat men meende de leiding aan Dr van Giffen te moeten opdragen¹⁹⁹). Dr van Giffen kon reeds terstond niet minder dan zes perioden vaststellen. Overblijfselen van een bouwwerk uit de derde periode, die zeker uit den Romeinschen tijd dateert, werden blootgelegd. Tot dit bouwwerk hebben wellicht de steenen behoord met raadselachtige teekens, waarvan nog geen bevredigende verklaring is gepubliceerd²⁰⁰). De kennis van het Romeinsche Utrecht is evenwel nog aanmerkelijk uitgebreid, nadat de opgravingen in het jaar 1933 zijn hervat, ditmaal onder leiding van Prof. Vollgraff. De resultaten van deze laatste opgraving zijn, tezamen met het rapport van Dr van Giffen over zijn onderzoek in het jaar 1929, samengevat in een monumentale publicatie²⁰¹). In de jaren 1934 en 1935 zijn de opgravingen onder de leiding van Prof. Vollgraff voortgezet²⁰²) en in 1936 onder de leiding van Dr van Giffen²⁰³).

Thans begint de geschiedenis van Utrecht in den Romeinschen tijd zich reeds duidelijk af te teekenen. Er blijken onder het Domplein de overblijfselen te liggen van een Romein- sche vesting, die herhaaldelijk is herbouwd. Deze vesting is oorspronkelijk opgericht in den tijd van keizer Claudius, niet lang vóór het midden van de eerste eeuw na Christus, op een kunstmatig opgeworpen verhooging van het terrein. Van deze vesting, die van hout en aarde was opgetrokken, kent men thans de plaats van het hoofdkwartier. Tot dit hoofd- kwartier behoorde de in 1929 ontdekte oudere put, die in 1936 geheel is ontgraven. De omwalling, die aan de westzijde van de vesting kon worden onderzocht, bestond uit een omstreeks 4 meter breede aarden wal, met een zwaar houten fundament van palen, die loodrecht op de lengteas van den muur waren gelegd, en meerdere lagen zoden van tichel- klei, waartusschen de overblijfselen van een of twee lichtere paalvloeren waren aan- gebracht. Aan de buitenzijde had deze wal een schoeiing van staande, wijd gestelde zware vierkante palen. Vóór den wal lag een dubbele gracht. De Oude Gracht bestond in den tijd van de aarden vesting nog niet en er was daar ter plaats ook geen oude Rijnbedding. De vesting lag dus zeker aan den linkeroever van den Rijnarm, die langs het toenmalige Utrecht stroomde. In het jaar 69 is de vesting, tijdens den opstand der Bataven, door brand verwoest. Bij die gelegenheid is de schat van gouden munten, die in 1933 zijn gevonden, verloren gegaan. Zij dateeren voor een gedeelte uit den allerlaatsten tijd vóór het begin van den opstand.

(198) S. Muller Fzn., *De wording der stad: Oud- Utrechtsche vertellingen* (1904), blz. 1—13.

(199) *N. Rott. Ct.* 3 Juni 1930. — G. C. Labouchère, *Oudb. Jaarb.* XI (1931), blz. 32—35; *Tijdschr. voor Gesch.* 47 (1932), blz. 348—350.

(200) C. W. Vollgraff, *Mnemosyne*, 58 (1930), blz. 249—265; verg. *Meded. Kon. Akad. Afd. Letterk.* 70 B (1930), N. 5, blz. 127—148; 80 B (1935), N. 1, blz. 1—25. — A. W. Byvanck, *Mnemosyne*, 60 (1932), blz. 193—198; 3a. S. II (1935), blz. 312—318.

(201) *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (1934). — Verg. *Oudb. Jaarb.* 4de S. III (1934), blz. 116—118.

(202) Verg. A. Roes, *Revue des études anciennes*, 36 (1934), blz. 70—72 en 497—499; 37 (1935), blz. 459—460. — *N. Rott. Ct.* 1 Febr. 1935.

(203) G. C. Labouchère, *Utr. Dagblad*, 15 en 25 April, 2 Mei 1936. — A. E. van Giffen, *Utr. Dagblad*, 13 Juni 1936.

Naar men soms aanneemt, is de vesting kort na het jaar 70 herbouwd, wederom met een omwalling van hout en aarde. Van deze periode is evenwel nog niets met nauwkeurigheid bekend. Veel beter kent men het laatste daar ter plaatse gebouwde castellum van steen, dat waarschijnlijk in den tijd van Hadrianus, omstreeks 120, is opgericht. Voor den bouw van deze laatste vesting is het terrein opnieuw opgehoogd. Terwijl het woonvlak van de steenen vesting omstreeks 2.50 m onder het niveau van het Domplein ligt, bevindt het houten castellum, dat in 69 is verbrand, zich ongeveer 1 m dieper in den bodem. De muur van het steenen castellum werd aan de westzijde aangetroffen op de verhoogde vulling van de binnenste gracht der eerste vesting. Bovendien heeft men het noordelijke en zuidelijke front vrij nauwkeurig kunnen bepalen. Op die wijze weet men, dat de vesting een oppervlakte van ongeveer 160 bij 125 m innam. Het belangrijkste bouwwerk van de vesting, het praetorium met het heiligdom, werd in 1935 ontdekt. Bij de opgraving van 1936 werd de voorhof van dit gebouw gevonden en kon men het grondplan volledig vaststellen. Het bleek volkomen overeen te stemmen met het grondplan van zulke gebouwen, die in de vestingen aan den wal van Hadrianus in Britannië zijn gebouwd. De groote pijlers, die in 1929 waren ontdekt, behooren tot den voorhof van dit gebouw. In den voorhof bevond zich ook de jongere put, die bij die zelfde opgraving is gevonden. Het is mogelijk, dat in een deel van dit gebouw later een christelijk kerkje is ingericht²⁰⁴). De voornaamste straat van het castellum, die vóór het praetorium langs liep, komt ongeveer overeen met de as van de Domkerk en ligt onder den Domtoren. De westelijke poort moet in de Servetstraat liggen en de oostelijke onder den gevel van het oude postkantoor; de andere poorten moet men zich denken onder de brievenbus tegen het Academiegebouw en onder de school aan de noordzijde van het Domplein. Deze steenen vesting is, naar men aanneemt, omstreeks 260 of wellicht korten tijd na dat jaar door de Romeinsche troepen verlaten en later niet meer door Romeinen bezet. De groote hoeveelheid oudheden van allerlei aard, vooral baksteen met stempels en aardewerk, die werden ontdekt, verlevendigen het beeld van de gevonden nederzettingen en verrijken onze kennis van de Romeinsche geschiedenis van Nederland. Het is te hopen, dat een volledige publicatie van het gevondene nu ook spoedig zal volgen²⁰⁵).

In den winter van 1934 op 1935 werd in de Korte Nieuwstraat de aan de westzijde van die straat gelegen drukkerij, voorheen L. E. Bosch en Zoon, gedeeltelijk verbouwd. Op dit terrein, dat op een afstand van 86 m ten zuiden van den zuidelijken muur van het castellum was gelegen, kwamen zeer veel fragmenten van Romeinsch aardewerk en van baksteen aan het licht. Blijkbaar heeft daar een Romeinsche nederzetting of een Romeinsche begraafplaats gelegen uit den tijd van de Romeinsche bezetting.

Ten westen van Utrecht, langs den Ouden Rijn, zijn enkele vondsten te vermelden, die later misschien de aanleiding tot belangrijke onderzoekingen kunnen worden. — Achter de buitenplaats Welgelegen ten zuiden van den Ouden Rijn aan den Galekoppersdijk bij Utrecht, is Romeinsch aardewerk uit de 2de eeuw na Chr. gevonden²⁰⁶). In de nabijheid van het terrein De Meern onder Vleuten, waar wellicht een Romeinsch fort ligt, werden in de kwekerij „t Zand”, bij het graven van een kanaal, op vrij hoog gelegen zandgrond de sporen van een Romeinsche nederzetting aangetroffen²⁰⁷). Te Roomburg onder Leider-

(204) Het is mogelijk, dat de raadselachtige teekens, de zoogenaamde inscripties, die in 1929 zijn ontdekt, niet anders zijn dan arabesken, aangebracht om een inscriptie onleesbaar te maken, toen men dit Christelijke kerkje daar ter plaatse bouwde.

(205) Zoo juist verschijnt het verslag der opgraving van 1934: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht*, III (1936).

(206) G. van Hoorn, *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1926, blz. 34.

(207) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 60.

dorp, waar reeds in de eerste jaren der 16de eeuw sporen van een Romeinsche vesting zijn ontdekt, werden opgravingen verricht; daarbij kwamen een spitse Romeinsche vesting-gracht en aardewerk uit de 2de eeuw na Chr. aan het licht ²⁰⁸). Bij Valkenburg aan den Rijn had Dr van Giffen reeds onderzoekingen verricht ²⁰⁹); later is daar in de buurt ook door Dr Remouchamps gegraven en hij meende op de Woerd bij Torenvliet, 800 m ten zuiden van het dorp, de sporen van een Romeinsche legerplaats te hebben ontdekt, maar over de resultaten van dit onderzoek is slechts weinig bekend geworden ²¹⁰). Later heeft het museum te Leiden nog een aantal scherven van Romeinsch aardewerk, afkomstig uit Valkenburg, ontvangen ²¹¹). Opmerkelijke onderzoekingen zijn door Mevrouw Eerdbeek-Klaassen verricht in de nabijheid van Katwijk, waar op een terrein tusschen Katwijk aan den Rijn en Katwijk aan Zee een belangrijke Romeinsche nederzetting moet zijn geweest. Door haar medewerking kreeg het museum te Leiden ook tal van oudheden uit deze buurt; er was evenwel geen aanleiding daar een opgraving te ondernemen ²¹²). Dr Beekman schreef een geographische studie over het gebied aan den mond van den Rijn ²¹³). Het museum te Leiden kon een schilderij aankopen met een afbeelding van de Brittenburg en naar aanleiding van deze aanwinst verscheen een verhandeling over de verschillende voorstellingen van dit merkwaardig monument ²¹⁴). Daarbij heeft men verzuimd na te speuren, op welke wijze de verschillende voorstellingen van elkander afhankelijk zijn ²¹⁵). Had men dit gedaan, dan zou onmiddellijk zijn gebleken, dat zij alle ten slotte afstammen van de bekende plaat van Abr. Ortelius: „Ruinarum Arcis Britannicae apud Batavos typus” ²¹⁶). Deze plaat is dus onze eenige bron voor dit soort van afbeeldingen en, zooals uit een nadere kritische bestudeering blijkt, te beschouwen als een staalkaart van Romeinsche oudheden, die in de omgeving zijn gevonden; Ortelius heeft er ook de inscriptie's uit Roomburg op laten afbeelden ²¹⁷).

Ook uit het gebied ten zuiden van den Rijnmond zijn allerlei merkwaardige vondsten te vermelden. Hier zij nog eens herinnerd aan de studies over het ontstaan van deze streek, die vroeger ter sprake kwamen. Aan de oostzijde werd dit gebied in den Romeinschen tijd afgesloten door een kanaal, aangelegd onder de regeering van Keizer Claudius door den gouverneur der provincie Corbulo, om een verbinding voor de scheepvaart tot stand te brengen tusschen Rijn en Maas in de buurt van hun monding. De Heer Beekman, die dit kanaal reeds vroeger heeft onderzocht, kon er onlangs nog eens aandacht aan schenken ²¹⁸); daarbij had hij de medewerking van het museum te Leiden ²¹⁹). Door dit onderzoek staat de loop van het kanaal, langs de Roomburger Wetering, de Vliet tot de Hoornbrug en verder door het Westland ten oosten van Naaldwijk tot in den mond van de Lee, thans vrijwel vast. De Romeinsche vesting, die aan dit kanaal lag, te Arentsburg bij Voorburg,

(208) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 60; 1929, blz. 53—54; Holwerda, *Oudb. Meded.* N.R. VIII (1927), blz. 60—64.

(209) A. E. van Giffen, *Versl. Geol. Sectie Geol.-Mijnb. Gen.* II (1917), blz. 176—180.

(210) *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 73, en volg. jaren. — *N. Rott. Ct.* 22 Juli 1927. — *Oudb. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 51—57.

(211) *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 77.

(212) *Versl. Rijks Verz.* 1929, blz. 52, en volg. jaren.

(213) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 46 (1929), blz. 177—185.

(214) Holwerda, *Oud. Meded.*, N. R. VIII (1927),

blz. 1—13; verg. blz. 25—39, en N. R. X (1929), blz. 9—20.

(215) N. B. Tenhaeff, *Tijdschr. voor Gesch.* 43 (1928), blz. 308—312.

(216) De plaat is uitgegeven in 1567 of 1568 en opgenomen in de uitgaaf van 1581 van de bekende beschrijving der Nederlanden door Guicciardini en in alle volgende uitgaven.

(217) Byvanck, *Excerpta Romana*, II, blz. 14—15.

(218) A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 33 (1916), blz. 813—826; 35 (1918), blz. 224—227; 42 (1925), blz. 818—823. — Verg. thans ook H. Hettema Jr., *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. VI (1936), blz. 80—86.

(219) *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 72.

kwam nog eens ter sprake, daar bij het aanleggen van straten op het terrein der vesting zeer veel Romeinsche oudheden zijn gevonden²²⁰). Het belangrijkste was de ontdekking van den oostelijken muur der vesting in de oude oprijlaan van het huis Arentsburg²²¹).

Op verschillende plaatsen in de duinen werden scherven van Romeinsch aardewerk aangetroffen, in de Waalsdorpsche vlakte, ongeveer 5 km ten noorden van den Haagschen watertoren in de Kleine Pan²²²), en op eenige andere plaatsen²²³). De merkwaardigste ontdekkingen in deze streek zijn te danken aan den Heer N. J. Pabon te 's-Gravenhage. Reeds sedert vele jaren bestudeert hij de geschiedenis van zijn woonplaats²²⁴). Onlangs meende hij een tweetal wegen te kunnen reconstrueeren, die hij als Romeinsche wegen dacht te mogen beschouwen²²⁵). De eerste weg zou van een plaats, die overeenkomt met de poort van de Romeinsche vesting op Arentsburg, in noordelijke richting hebben geloopt naar het Plein te 's-Gravenhage en vervolgens langs den Denneweg en den Raamweg tot den Waalsdorperweg bij Petit Saint-Hubert. Op dat punt zou deze weg een tweeden weg hebben ontmoet, die van Monster naar den Rijn heeft geloopt en die nog gedeeltelijk Rijnweg heet. De laatste weg heeft van Loosduinen af niet den Loosduinschen weg gevolgd, maar scheidde zich vóór Loosduinen van den tegenwoordigen weg af, liep achter Ockenburg, aan de zuidzijde van Segbroek en volgde de Beek door Zorgvliet om door te loopen in de richting van den Waalsdorperweg en waarschijnlijk bij Valkenburg den Rijn te bereiken²²⁶). Er is evenwel ernstige reden te twifelen, of de eerste weg wel ooit een zoo groote beteekenis heeft gehad²²⁷). Verder acht ik de mogelijkheid, dat de Romeinsche vesting te Arentsburg zou zijn te vereenzelvigen met de plaats, die op de Tabula Peutingeriana als *Praetorium Agrippinae* wordt aangeduid, en dat *Lugdunum Batavorum* onder de duinen bij Den Haag ligt bedolven, uiterst gering²²⁸). Zonder nieuwe vondsten hebben pogingen om tot een identificatie van plaatsen, waar Romeinsche overblijfselen zijn aan het licht gekomen, met de Romeinsche plaatsen, die in de overlevering worden genoemd, slechts weinig kans op succes²²⁹).

Intusschen is het onmiddellijke gevolg van de onderzoekingen van den Heer Pabon geweest, dat er op eenige plaatsen in de streek achter de duinen ten zuiden van 's-Gravenhage opgravingen zijn ondernomen van wege het museum te Leiden²³⁰). De eerste opgraving aan de Mient, waar de Laan van Meerdervoort toen werd doorgetrokken, leverde niet veel resultaten op. Veel meer succes hadden de onderzoekingen op het terrein van

(220) *Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 73; 1926, blz. 67.

(221) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 63.

(222) Voorwerpen in het bezit van Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van Blokland; verg. „Die Haghe”: *jaarboek*, 1925—27, blz. 284—288; *Bijdr. Vad. Gesch.* 4de R. VII (1909), blz. 23—24; *Oudh. Kaart*, blz. 62.

(223) Mededeelingen van den heer W. H. Schukking; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1926, blz. 57; 1930, blz. 54; 1931, blz. 77.

(224) N. J. Pabon, „Die Haghe”: *jaarboek*, 1924, blz. 70—244; verg. *Tijdschr. Aardr. Gen.* 42 (1925), blz. 225—248 en 392—395.

(225) Pabon, „Die Haghe”: *jaarboek*, 1925—27, blz. 9—39; *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 51—60.

(226) Verg. het kaartje in „Die Haghe”: *jaarboek*, 1925—27, bij blz. 9.

(227) S. J. Fockema Andreae, *Tijdschr. Aardr. Gen.*, 48 (1931), blz. 867—870.

(228) Verg. *Excerpta Romana*, I, blz. 544—545.

(229) Ik noem hier in het voorbijgaan een reeks onderzoekingen van dien aard: J. Schoo, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 48 (1931), blz. 415—419, 639—651 (met een zeer bruikbaar kaartje), 858—866, 1010—1016; 50 (1933), blz. 12—24; 51 (1934), blz. 35—50 en 698—708. — H. Hetteema Jr. *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. III (1933), blz. 131—136; IV (1934), blz. 89—101; *Tijdschr. Aardr. Gen.* 52 (1935), blz. 508—514; *De Gids*, Oct. 1935, blz. 108—117; *Grote historische schoolatlas* (13de druk, 1935). — F. Kroon, *Het Nederlandsche gedeelte van de Tabula Peutingeriana: Tijdschr. Aardr. Gen.* 52 (1935), blz. 319—334. — H. Brunsting, *Mnemosyne*, 3a S. III (1936), blz. 289—304.

(230) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 53—54; 1931, blz. 77; 1932, blz. 65; 1933, blz. 61; 1934, blz. 50.

Ockenburg. Daar werd een uitgebreide en belangrijke inheemsche nederzetting uit de 2de en 3de eeuw ontdekt, die, blijkens de gevonden voorwerpen, onder den invloed stond van de Romeinsche cultuur. De Heer Pabon deed zelf eenige naspeuringen in den door hem veronderstelden Rijnweg. Door opgravingen kon hij dezen weg op Meer en Bosch vaststellen; op verschillende andere plaatsen verrichtte hij onderzoekingen, die sporen uit den Romeinschen tijd in de buurt van 's-Gravenhage aan het licht brachten ²³¹).

Ten slotte moeten nog de onderzoekingen worden vermeld op een terrein, gelegen achter de zoogenaamde Hoogwerf te Naaldwijk. Daar was een bronzen rechter hand gevonden, naar men meende, afkomstig van een Romeinsch veldteken ²³²). Bij een onderzoek van 1933 werd de aanwezigheid van een nederzetting uit de 2de eeuw na Chr. vastgesteld. De nederzetting had evenwel, gelijk bij latere onderzoekingen bleek, niet het karakter van een Romeinsche versterking; er bleken daar ter plaatse twee inheemsche dorpen te hebben gelegen, het oudste uit de 2de eeuw na Chr. en het latere uit den Karolingischen tijd ²³³). Mogelijk lag de Romeinsche sterkte verder naar het zuiden. Deze sterkte zou zeer goed zijn te verklaren; daar was de uitmonding van het Kanaal van Corbulo in de breede zeeboezem, waardoor de Maas naar zee stroomde.

IX. ONDERZOEKINGEN IN DE NOORDELIJKE PROVINCIES

De vondsten uit de noordelijke provincies zijn op voortreffelijke wijze geregistreerd. Voor Friesland tot de 11de eeuw bezitten wij het magistrale boek van Mr Boeles ²³⁴). Daarnaast staan de verslagen van het Friesch genootschap en van de Vereeniging voor terpenonderzoek. Een kaart van het terpengebied in Groningen werd door Dr van Giffen gepubliceerd ²³⁵). Voor Drente verschijnt sedert korten tijd van zijn hand geregeld een overzicht van zijn ontdekkingen ²³⁶). Van bijzondere beteekenis zijn, als steeds, de onderzoekingen in de terpen geweest ²³⁷).

De opgraving in de groote terp van Ezinge werd onlangs afgesloten. Op de volledige publicatie wachten wij met spanning. Voorloopig beschikken wij nog slechts over een summier overzicht van het gevondene ²³⁸). De talrijke perioden, die men bij deze terp kan onderscheiden, zijn door Dr van Giffen samengevat in zes groepen, die in het vervolg als perioden worden aangeduid. Daarbij volgen wij de nummering, die door Dr van Giffen wordt toegepast, van boven naar beneden. Maar wij sommen hier de perioden op in de meer gebruikelijke, historische volgorde, van beneden naar boven.

De oudste nederzetting, behoorend tot de 6de periode van Dr van Giffen, was op den nog niet kunstmatig opgehoogden bodem aangelegd. Uit deze nederzetting werd een

(231) Pabon, „Die Haghe”: jaarboek, 1934, blz. 10—23.

(232) *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 61. — *Alg. Handelsblad*, 14 Febr. 1934.

(233) *Versl. Rijks Verz.* 1934, blz. 50. — *Het Vaderland*, 18 Juli 1935; *N. Rott. Ct.* 7 Aug. 1935.

(234) P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw* (1927). — Naast dit boek moet nog worden vermeld het werk van D. J. H. Nyessen, *The passing of the Frisians: anthropography of Terpia* (1927).

(235) A. E. van Giffen, *Verslag Ver. Terpen.* XIII—XV (1928—1931), afb. 44.

(236) Van Giffen, *Oudheidkundige aantekeningen*

van Drentsche vondsten, I: *N. Drentsche Volksalm.* 52 (1934), blz. 85—116; II: *t.a.p.* 53 (1935), blz. 67—120; III: *t.a.p.* 54 (1936), blz. 76—138.

(237) Van Giffen, *Die Ergebnisse der Warfenforschung: Bericht Hundertjahrfeier Arch. Inst.* (1930), blz. 322—338.

(238) *Verslag Ver. Terpen.* IX—X (1924—26), blz. 14—27, afb. 3—19; XI—XII (1926—28), blz. 30—44, afb. 8—24; XIII—XV (1928—31), blz. 24—39, afb. 16—34; XVI—XIX (1931—35), bijlage. — Van Giffen, *Veröffentlichungen der Väterkunde*, II: *Zweites Nordisches Thing* (1934); *Germania*, XX (1936), blz. 40—47, pl. 6—11.

huis ontdekt. Dr van Giffen denkt aan de mogelijkheid, dat dit huis op palen was gebouwd, maar deze veronderstelling dekt zich geenszins met de bekende hypothese van Pigorini²³⁹), die de terpen in het algemeen als paaldorpen trachtte te verklaren. — In de volgende periode, de 5de van Dr van Giffen, is de eerste kunstmatige verhooging van de terp opgericht, voornamelijk van graszoden. Het was een kleine terp van 1.20 m hoogte met een doorsnee van 35 m. Op deze terp waren woningen gebouwd in den vorm van een driescapig hallehuis met een tentdak, bestemd zoowel voor het verblijf van de menschen als van het vee, het voorbeeld dus van het Friesch-Chaukische huis. — Dergelijke huizen die moeten behooren tot de volgende periode, de 4de van Dr van Giffen, kwamen eveneens aan het licht. Door een bronzen fibula, uit den tijd omstreeks 200 v. Chr., kan men deze laatste periode ongeveer dateeren. De verschillende lagen van cultuur uit deze periode worden veelal gescheiden door dunne lagen van zand zonder overblijfselen van menschelijke beschaving. Blijkbaar is de terp herhaaldelijk door de zee overspoeld. De cultuur vertoont betrekkingen met het gebied der geestgronden, die vooral duidelijk worden door de techniek en de vormen van het aardewerk. De hoogte van de terp was 2.10 m, bij een doorsnee van ongeveer 100 m. — De beide volgende perioden, de 3de en de 2de van Dr van Giffen, kan men niet goed stratigraphisch van elkander scheiden. De inheemsche ceramiek, behoorend tot de klasse der Harpstedter urnen, vindt men in dezen geheelen tijd. Alleen kan men de beide perioden onderscheiden door de Romeinsche voorwerpen, die in de 3de periode nog niet voorkomen. Van de Romeinsche voorwerpen is opmerkelijk een bronzen beeldje van Juppiter, dat tot den vroegen Keizertijd behoort. Overigens vond men overal kleine scherven van terra-sigillata, in grooter aantal eerst uit den tijd van het midden der 2de eeuw na Christus af. De hoogte van de terp was in dezen tijd (2de en 3de eeuw na Christus) 3.40 m en de doorsnee ongeveer 150 m. — Door een laag, die de sporen van brand vertoont, wordt deze laatste periode van de bovenste, de 1ste van Dr van Giffen, gescheiden. Blijkbaar is het gebied, waartoe de terp behoorde, dus aan het einde van de tweede periode op gewelddadige wijze veroverd. Tot de bovenste laag, die omstreeks 400 na Christus kan gedateerd worden, behooren kleine armelijke hutten en een ceramiek, die verwant is met de Saksische „Buckel-keramik”. Het is de Angel-Saksische invasie, die door deze periode van de terp van Ezinge wordt vertegenwoordigd.

De opgraving in de terp van Ezinge behoort, door de groote zorg waarmede zij is geschied en door de belangrijke resultaten die werden bereikt, tot de fraaiste ontdekkingen op het gebied der Nederlandsche archaeologie. Over de andere vondsten in de terpen behoeven wij niet te spreken²⁴⁰). Slechts moge hier de afgraving worden vermeld van de terpen Burmania I en II; daarbij werd van wege het Friesch museum steeds met zorg controle uitgeoefend. Over het nieuwe gebied voor het terpenonderzoek, dat werd ontsloten in Noord-Holland, en over de vluchtheuvels in Zeeland zullen wij nog spreken in een volgende paragraaf van dit overzicht.

Had men in Friesland tot voor korten tijd nagenoeg alleen belangstelling voor de archaeologie der kleistreken en de vondsten in de terpen, thans geeft men ook meer aandacht aan het gebied der hoogere gronden. Vooral hebben de ontdekkingen in Oosterwolde, zoowel uit het mesolithicum als uit den tijd der grafheuvels die wij boven vermeldden, de aandacht getrokken. Het Friesch museum kon zelfs een geheel nieuwe afdeling openen, nadat het was verrijkt met de verzameling van de Vereeniging voor Heimatstudie der Stellingwerven. Onlangs kon dit museum ook een groot gedeelte aankopen van de

(239) L. Pigorini, *Bull. di paletnologia italiana*, VII (1881), blz. 110—122; verg. J. Dirks, *De vrije Fries*, XVI (1886), blz. 3—47.

(240) Men raadplege de voortreffelijke verslagen van het Friesch Museum en van de Vereeniging voor Terpenonderzoek.

rijke collectie van den Heer H. J. Popping te Oosterwolde. Niet alleen de oudste periode der Friesche geschiedenis is in deze collectie op uitnemende wijze vertegenwoordigd, maar ook de bronstijd door een zeldzaam goed geconserveerd mes uit Appelsga en een halsring ²⁴¹).

In Groningen werden door Dr Bursch eenige grafheuvels onderzocht; maar over deze opgraving is nog geen bericht in het licht gegeven ²⁴²). Dr van Giffen gaf in een voordracht een samenhangend beeld van de cultuur in Westerwolde naar aanleiding van zijn opgravingen te Laudermarke ²⁴³). In den Romeinschen tijd leefde daar een Germaansche bevolking, die een zeer armelijk bestaan voerde. Deze bevolking moet reeds vroeg met de Romeinen in aanraking zijn gekomen. Door opgravingen uit den laatsten tijd ²⁴⁴) is deze cultuur wat beter bekend geworden.

Ook in Drente heeft Dr van Giffen een reeks van belangrijke onderzoekingen verricht, voornamelijk op terreinen, die bestemd waren voor landontginning en waar op die wijze de cultuurmonumenten dreigden te worden vernield. Van de verschillende overblijfselen op een heideveld tusschen Odoorn, Valthe, Weerdinge en Emmen werd door Dr van Giffen een levendig beeld geteekend. Dit heideveld bevatte de overblijfselen van zeer vele verschillende vormen van beschaving, van den tijd der hunnebedden af tot den volksverhuizingstijd. Niet minder belangrijk en gevarieerd waren de resultaten van het onderzoek op het Ballooër Veld ten noorden van Balloo ²⁴⁶). Naast een grafheuvel met „Tiefstichkeramik” uit het laatst van den hunnebeddentijd en neolithische grafheuvels van zand met de overblijfselen van een pallisade, die dikwijls in den bronstijd met plaggen zijn opgehoogd, komen daar zoowel brandskeletgraven voor uit den oudsten bronstijd en plaggenheuvels uit lateren tijd als grafheuvels, die zijn opgericht uit zorgvuldig gestapelde heideplaggen boven de overblijfselen van den brandstapel (te dateeren omstreeks 500 tot 300 v. Chr.), en urnenvelden. Bij een der heuvels meende Dr van Giffen niet minder dan zes perioden te kunnen onderscheiden: I. een laatneolithische palissadeheuvel met een skeletgraf (omstreeks 1800 v. Chr.), II. een brandskeletgraf uit den oudsten bronstijd (omstreeks 1800 tot 1500 v. Chr.), III. boomkistgraven (omstreeks 1500 tot 1000 v. Chr.), IV. een plaggenheuvel (omstreeks 1000 v. Chr.), V. een jongere plaggenheuvel (omstreeks 1000—500 v. Chr.), VI. urnengraven (omstreeks 500 tot 300 v. Chr.). — In dezen heuvel was dus vrijwel de geheele archaeologische geschiedenis van het terrein samengevat. Zeer opmerkelijk zijn de fragmenten van een hooge tonvormige urn, gelijkend op de Deverel-Rimburgurnen, die wij boven reeds noemden, gelijk zij in ons land zijn ontdekt te Soesterberg, te Wapse en in het bijzonder te Hooge Mierde in Noord-Brabant ²⁴⁷). Bij de urnengraven meende Dr van Giffen om sommige heuvels een zwak staketsel te kunnen vaststellen en ook de rechthoekige gebouwtjes, die hij als kleine tempels verklaart. Zulke gebouwtjes werden ook ontdekt in het grafveld van Looveen ²⁴⁸). Daar vond men ook veel de aller-

(241) P. C. J. A. Boeles, *N. Rott. Ct.* 14 Juni 1935.

(242) *Alg. Handelsblad*, 27 Sept. 1932. — *Versl. Rijks Verz.* 1932, blz. 60.

(243) *N. Rott. Ct.* 23 Febr. 1933, overgenomen uit *Nieuwsblad van het Noorden*.

(244) Opgravingen te Wessinghuizen — Hofte tusschen Wedde en Onstwedde (1926), op den Pottenberg bij Wollinghuizen ten zuiden van Vlagtwedde (1920), te Zuidwolde ten noorden van Wessinghuizen (1931), te Wessingtange — Laudermarke ten westen van Doezeberg (1922 en 1932). — Verg. Van Giffen,

Die Bauart der Einzelgräber, blz. 67 en volg., afb. 51—60 en 68—77.

(245) A. E. van Giffen, *N. Drentsche Volksalmanak*, 1926, blz. 67—98.

(246) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 67—116.

(247) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 103 n. 2; verg. Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XV (1934), blz. 54.

(248) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1927, blz. 83—122; 1932, blz. 51—63; *Museumverslag*, 1931, n. 71—107.

eenvoudigste brandgraven, die alleen bestaan uit een stapel heideplaggen boven de plaats waar het lijk is verbrand, uit den tijd na de urnenheuvels met de kringvormige greppels. Een enkele urn vertegenwoordigde daar het Saksische type uit den tijd omstreeks 450 tot 500 na Chr., dat men aantreft zoowel in het land aan de Elbe als in Engeland, daar blijkbaar afkomstig van de Angel-Saksische veroveraars ²⁴⁹).

Wij kunnen nog de volgende onderzoekingen terloops vermelden: een steekproef in een urnenveld bij Garminge ²⁵⁰) en het onderzoek van een urnenveld met cirkelvormige greppels en van eenige tumuli in het Elper Noordeveld ²⁵¹), beiden onder Westerbork; de opgraving van twee grafheuvels te Nieuw Roden ²⁵²), van de Tweeënbarg en van het kringgreppurnenveld op de Oeren bij Wapse onder Diever ²⁵³), van het Doodenveld bij het Tumulibosch zuidwestelijk van Balloo onder Rolde ²⁵⁴), van den Galgenberg en van het kringgreppurnenveld in de boschwachterij Sleenerzand onder Sleen-Zweeloo ²⁵⁵), van de steenkransheuvel en van den Paaschberg te Weerdinge onder Emmen ²⁵⁶). Op het Zeyerveld bij Zeyen onder Vries werd de „Jodenberg” opgegraven ²⁵⁷) en op het Noordsche Veld bij Zeyen onder Norg werden eenige grafheuvels onderzocht ²⁵⁸). Op het zelfde Noordsche Veld ontdekte Dr van Giffen een versterking in den trant der Romeinsche vestingen ²⁵⁹) en bij Peest onder Norg een zoogenaamde „Heidensche legerplaats”, die van den vóór-Romeinschen urnentijd tot den Saksischen tijd in gebruik is geweest als woonplaats ²⁶⁰). In de „Vijzelkampen” op den Hondsrug oostelijk van Eext onder Anloo ondernam Dr van Giffen een opgraving in een Germaansche nederzetting, die slechts gedurende een korte periode in den vroegen Romeinschen keizertijd is bewoond geweest ²⁶¹); wat de cultuur betreft, kwam deze nederzetting overeen met de nederzetting te Peeloo onder Assen ²⁶²) en met de oudere periode der terpen. Inheemsche behuizingen uit den Romeinschen keizertijd werden opgegraven bij Diephoorn onder Sleen ²⁶³) en een hutkom uit den Karolingischen tijd te Schipborg onder Anloo ²⁶⁴).

Wat langer mogen wij stilstaan bij enkele ontdekkingen, waardoor reeds lang bekende vondsten in een nieuw licht worden geplaatst. Op de Hooge Loo te Noordbarge ten zuiden van Emmen kon Dr van Giffen de sporen aantoonen van een inheemsche nederzetting, versterkt met een wal en een palissade ²⁶⁵). Blijkens de vondsten, scherven van aardewerk, kleine bronzen en terracotta's moet deze nederzetting uit den Romeinschen tijd dateeren. De bronzen en terracotta's zijn reeds in 1845 en 1846 ontdekt ²⁶⁶). De groep met de drie matronale godheden, die men uit de vondsten vrijwel kan reconstrueeren is door Dr Fremersdorf uit Keulen nader beschreven ²⁶⁷). In dit verband kan ook een Romeinsch beeldje, het torso van een vrouw, waarschijnlijk uit de 2de eeuw na Christus, worden genoemd ²⁶⁸). Het werd in 1847 ontdekt in een „keldertje” te Leggeloo onder Dwingeloo ²⁶⁹).

(249) A. Plettke, *Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen* (1921), blz. 64—69.

(250) *N. Drentsche Volksalm.* 1934, blz. 98—99.

(251) *t.a.p.* blz. 100—110.

(252) *t.a.p.* 1935, blz. 117—118.

(253) *t.a.p.* 1936, blz. 76—94.

(254) *t.a.p.* blz. 94—97.

(255) *t.a.p.* blz. 104—111.

(256) *t.a.p.* blz. 112—117.

(257) *t.a.p.* blz. 98—103.

(258) *t.a.p.* blz. 117—121.

(259) *t.a.p.* blz. 121—123.

(260) *t.a.p.* 1934, blz. 110—112.

(261) *t.a.p.* blz. 112—116.

(262) A. E. van Giffen, *Versl. Ver. Terpen.* IX—X (1924—1926), blz. 32—35, afb. 22—24.

(263) *N. Dr. Volkalm.* 1936, blz. 123—129.

(264) *t.a.p.* blz. 130—132.

(265) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 88—93, afb. 2. — Holwerda, *Nederland's vroegste geschiedenis* (2de druk, 1925), blz. 207.

(266) L. J. F. Janssen, *Drentsche oudbeden* (1848), blz. 83—86. — W. Pleyte, *Nederl. oudbeden: Drente* (1882), blz. 19, pl. XXI—XXIII.

(267) F. Fremersdorf, *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 94—97, afb. 1.

(268) Thans in het museum te Leiden; een afgietsel is in het museum te Assen (*Verslag*, 1933, blz. 25 n. 71).

(269) Janssen, *t.a.p.* blz. 86 en 88. — Pleyte, *t.a.p.* blz. 85, pl. LXXXVIII.

Daar in de buurt heeft Dr van Giffen een dergelijk „keldertje” opgegraven. Hij verklaart het als een door herders aangelegde waterput ²⁷⁰).

Door Dr Bursch zijn voornamelijk in de buurt van Emmen een reeks van opgravingen verricht, waarover nog slechts zeer weinig is bekend gemaakt ²⁷¹). Gepubliceerd zijn alleen de resultaten van zijn onderzoek van een Germaansch huis ²⁷²); maar de conclusies, waartoe hij daarbij is gekomen, hebben de tegenspraak uitgelokt van Dr van Giffen ²⁷³).

Ten slotte mogen hier nog een aantal onderzoekingen in Overijssel en de Geldersche Achterhoek worden vermeld. — Te Ommen zijn eenige vóórhistorische grafheuvels onderzocht ²⁷⁴); andere heuvels werden door de Heeren J. Butter en A. E. van Giffen ontgraven ²⁷⁵). Te Wierden groef Dr Braat een kleine nederzetting op ²⁷⁶). Tumuli bij Mander onder Tubbergen, een grafveld in de buurt van Ootmarsum en een urnenveld te Markelo werden onderzocht ²⁷⁷). Verder werden te Drempt onder Hummelo en bij Groenlo urnenvelden opgegraven ²⁷⁸), maar zonder veel succes. Ten oosten van Winterswijk werden nasporingen gedaan ²⁷⁹) en daar in de buurt te Kotten niet ver van de Deutsche grens onderzocht Dr Bursch een kleine nederzetting ²⁸⁰); vooral eenige groote kookpotten, die werden gevonden, trekken zeer de aandacht.

X. DE FRANKISCHE TIJD EN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Over de onderzoekingen, die den Frankischen tijd en de vroege Middeleeuwen betreffen, kunnen wij kort zijn, daar Dr Holwerda reeds zelf het resultaat zijner opgravingen en studiën heeft samengevat in een afzonderlijk werkje ²⁸¹) en deze onderzoekingen zonder twijfel de belangrijkste zijn op dit gebied. Bijzonder trekken daarbij de ontdekkingen te Wijk bij Duurstede ²⁸²) en te Asselt ²⁸³) de aandacht. De opmerkingen over Utrecht zijn reeds dadelijk weerlegd door de opgravingen van Dr van Giffen op het Domplein, waar een Karolingisch en Voor-Karolingisch niveau van bewoning werd vastgesteld ²⁸⁴). Voor 's-Gravezande kunnen wij verwijzen naar een opmerking van Dr Beekman ²⁸⁵) en voor de Brittenburg naar een vorige paragraaf van dit overzicht ²⁸⁶).

In de uitvoerige beschrijving der monumenten van Maastricht ²⁸⁷) kwam ook de vroege Middeleeuwsche periode ter sprake. Dr Beckers heeft te Stein aan den voet van het kasteel bij een groeve, genaamd „De Bongerd” in een Frankisch kerkhof een twintigtal graven blootgelegd ²⁸⁸). De vondsten waren niet talrijk, maar toch werden een paar ijzeren

(270) *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 118—120, afb. 11.

(271) *Versl. Rijks Verz.* 1931, blz. 75; 1932, blz. 61; 1933, blz. 55; 1934, blz. 46. — *N. Rott. Ct.* 23 Sept. 1932. — *Verg. Versl. Rijks Verz.* 1925, blz. 68.

(272) Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 41—43.

(273) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 128—129.

(274) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 59.

(275) *N. Rott. Ct.* 3 Juli 1929.

(276) *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 55.

(277) *Versl. Rijks Verz.* 1929, blz. 57; 1930, blz. 46; 1932, blz. 61.

(278) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 59; 1933, blz. 55.

(279) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 59.

(280) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 55. — Bursch, *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 43—50.

(281) J. H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen*; verg. *Oudh. Jaarb.* X (1930), blz. 34—36. — Zie A. A. Beekman en J. H. Holwerda, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 179—187 en 442—445. — N. B. Tenhaeff, *Tijdschr. voor Gesch.* 43 (1928), blz. 308—312.

(282) *Oudh. Meded.* N. R. XI (1930), blz. 32—96.

(283) *t.a.p.* blz. 97—108.

(284) Van Giffen, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (1934), blz. 8—9.

(285) Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 47 (1930), blz. 186.

(286) Zie hier boven; verg. ook H. Hetteema Jr., *Bijdr. Vad. Gesch.* 7de R. I (1931), blz. 291—295.

(287) *De Monumenten van de Gemeente Maastricht* (1926).

(288) *De Maasgouw*, 1930, blz. 46.

wapens, bronzen sieraden en enkele urnen ontdekt; de sporen van lijken, die werden gevonden, wezen op een begraaving in oostelijke richting.

Merkwaardig waren een aantal ontdekkingen in het westen van ons land. Dr Remouchamps onderzocht een vluchtberg bij de hofstede „Berglust” te Retthem op Walcheren ²⁸⁹); deze heuvel moet uit de 10de of 11de eeuw dateeren. Door den Heer J. A. Hubregtse werd een opgraving gedaan in den vluchtberg te Duivendijke op Schouwen ²⁹⁰). In de duinen bij Haamstede kwamen sporen van gebouwen voor den dag ²⁹¹), overeenkomend met de overblijfselen, die daar reeds vroeger door den Heer Hubregtse waren ontdekt ²⁹²). Over 's-Gravezande en de Brittenburg bij Katwijk, waar burchten uit den tijd van Karel den Groote zouden zijn geweest ²⁹³), spraken wij reeds. Zeer merkwaardig waren een aantal onderzoekingen in Noord-Holland, die eenig licht geven over de oude Friesche beschaving van dat gebied. Mr J. Belonje te Alkmaar meende in de Wieringerwaard en de Anna-Pauwlowna-polder bij de hoeve Oosterwijk sporen te hebben ontdekt van den zoogenaamden Weg van Paludanus; maar deze sporen bleken onmogelijk de overblijfselen te kunnen zijn van een door menschenhanden gemaakten weg ²⁹⁴). Te zamen met den Heer J. Melchior bestudeerde Mr Belonje oude Friesche nederzettingen in de buurt van Schagen ²⁹⁵). In de terp van Eenigenburg werden vroeg-Middeleeuwsche scherven ontdekt ²⁹⁶). In de terp Avendorp bij Schagen heeft Dr Braat een onderzoek gedaan ²⁹⁷) en hij maakte ook een uitvoerige studie van de gronden in de Wieringermeer ten behoeve van de archaeologie ²⁹⁸). Friesch aardwerk werd gevonden te Warmenhuizen, onder de glooijing van den Westfrieschen zeedijk en te Den Burg op Texel ²⁹⁹).

Op de Veluwe zijn eenige hoogst merkwaardige begraafplaatsen uit deze periode opgegraven. Wij vermeldden reeds terloops het grafveld op het Heinensche Veld bij Putten ³⁰⁰). De graven met kringvormige greppels, die daar werden ontdekt, moeten worden gedateerd omstreeks het jaar 600 na Chr. op grond van het aardewerk, dat men mag beschouwen als import uit het Merovingische rijk. Daar het grafveld volgens de oude manier met kringvormige greppels was aangelegd, moet deze traditie zich zeer lang hebben gehandhaafd. Behalve de graven met overblijfselen van verbrande dooden, werden ook skeletgraven aangetroffen. De dooden waren met het hoofd naar het westen in de graven gelegd, zoodat het gelaat naar het oosten was gericht. Naar het schijnt, is er een plotselinge verandering geweest in de wijze van bijzetting. Want de Merovingische wapens, die in deze laatste graven werden aangetroffen, moeten in de 7de eeuw worden gedateerd. In de graven vond men een enkel kruisje.

Uit wat later tijd dateert een begraafplaats, die door den Heer Jo Bezaan werd ontdekt onder Nunspeet naar de kant van Putten ten noorden van den straatweg ³⁰¹). Men

(289) Remouchamps, *Oudh. Meded.* N. R. VIII (1927), blz. 40—47.

(290) Hubregtse, *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 61—70.

(291) *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 61.

(292) Hubregtse, *Oudh. Meded.* N. R. IV (1923), blz. 27—39; verg. *Oudh. Jaarb.* V (1925), blz. 141.

(293) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. VIII (1927), blz. 25—39.

(294) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 61—62.

(295) *Versl. Rijks Verz.* 1927, blz. 62. — J. Belonje en L. Melchior, *Oudh. Meded.* N. R. X (1929), blz. 5—7. — A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 51 (1934), blz. 152—166.

(296) *Versl. Rijks Verz.* 1929, blz. 52.

(297) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 52.

(298) *Versl. Rijks Verz.* 1930, blz. 52; 1931, blz. 76. — W. C. Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XIII (1932), blz. 15-58; ook afzonderlijk verschenen: *De archaeologie van de Wieringermeer* (Diss. Leiden, 1932); verg. A. A. Beekman, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 50 (1933), blz. 857—866.

(299) *Versl. Rijks Verz.* 1928, blz. 63; 1931, blz. 76.

(300) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. VII (1926), blz. 110—125.

(301) Bericht in het *Alg. Handelsblad*.

dateert deze graven omstreeks 800. Ook daar werden naast elkander brandgraven met greppels, die soms in den vorm van een vierkant waren aangelegd, en skeletgraven aangetroffen. Tal van voorwerpen en sieraden, onder andere een bronzen kruisje, werden in de graven gevonden. Een derde grafveld, uit den zelfden tijd als het laatstgenoemde en met dezelfde verschijnselen, werd ontdekt op de heide onder Ermelo ³⁰²). Weer wat ouder is een grafveld bij Wageningen, gelegen bij het kruispunt van den Diedenweg met den Geertjesweg, dat van de 5de eeuw af tot ongeveer het jaar 700 in gebruik moet zijn geweest ³⁰³). Ook daar werden brandgraven en skeletgraven naast elkander aangetroffen. Behalve naar de grafvelden te Putten kan men ook ter vergelijking naar het grafveld bij Rijnsburg en Katwijk verwijzen. Men heeft het plotseling optreden van de gewoonte om de dooden te begraven in verband willen brengen met de invoering van het Christendom; maar voor het bewijzen dezer onderstelling zijn de gegevens toch nog te gering in aantal.

Naast de graven kan men ook de overblijfselen van enkele nederzettingen uit deze periode noemen. In een thans volkomen onbewoond en onbebouwd terrein op de stuifzandvlakte tusschen Oud- en Nieuw-Reemst onder Ede heeft de Heer J. J. van Bellen de overblijfselen ontdekt van een dorp, dat daar omstreeks 900 moet hebben bestaan: sporen van een kerk, scherven van aardewerk en enkele sieraden ³⁰⁴). Op het terrein van den Heer Bloemenaal te Drempt bij Laag-Keppel onder Hummelo heeft Dr Baart een kleine nederzetting opgegraven, die uit de 9de eeuw of uit nog wat later tijd moet dateeren ³⁰⁵). Het waren de grondsporen van vijf ovale, op zeer primitieve wijze van hout en leem gebouwde hutten met een kuil voor den haard in het midden. Een palissade, waarvan de sporen over korten afstand konden vervolgd worden, heeft wellicht deze nederzetting omsloten. De scherven van aardewerk, die zijn ontdekt, zijn voor het grootste deel afkomstig van Saksische kogelpotten, zooals zij onder anderen zijn ontdekt in de Hunneschans aan het Uddelermeer en in de burcht op Monferland. Te Hupsel onder Eibergen (Geld.) is, op het erf „Geerdink” een put gevonden, die uit overeind geplaatste boomstammen was opgetrokken ³⁰⁶). Blijkbaar was het de drinkwaterput van een nederzetting daar in de buurt, die, blijkens de gevonden scherven van Saksische kogelpotten, uit den tijd omstreeks de 9de eeuw moet dateeren. Uit deze zelfde periode of wellicht uit wat later tijd zijn de hutten, die in de buurtschap Rectum onder Wierden (O.) zijn opgegraven ³⁰⁷). Elke hut bestond uit een groote kuil, die in den bodem was uitgediept; om dit gat waren palen geplaatst, die door vlechtwerk waren verbonden. Naar het schijnt, was deze nederzetting aangelegd in een bocht van het riviertje de Regge; het was evenwel niet mogelijk het geheele terrein te onderzoeken. Over de nederzettingen op de terpen, die reeds in de vorige paragraaf werden vermeld, behoeven wij niet meer te spreken. Dr van Giffen onderzocht in het „Oude Leger”, bij Langedijk ten zuiden van Oosterwolde een door walletjes rechthoekig verkaveld terrein ³⁰⁸). Er werden de overblijfselen van zoetwatervijvers en van oude huisplaatsen uit den na-Frankische tijd ontdekt. Maar van dit alles is niets gepubliceerd. In de klei tusschen Bedum en Onderdendam, in de provincie Groningen ten westen van het Boterdiep, werd een nederzetting ontdekt, die in den laten Merovingischen tijd is over-

(302) *N. Rott. Ct.* 20 Nov. 1933. — *Versl. Rijks Verz.* 1933, blz. 74.

(303) Holwerda, *Oudh. Meded.* N. R. IX (1928), blz. 82—116.

(304) *Zutph. Ct.* 16 Mei 1928.

(305) W. C. Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XI (1930), blz. 29—31.

(306) *Zutph. Ct.* 12 Maart 1932.

(307) Braat, *Oudh. Meded.* N. R. XVI (1935), blz. 9—14.

(308) Van Giffen, *Vrije Fries*, XIX (1929), blz. 38—39.

geslibd ³⁰⁹). Een Karolingische hutkom is door Dr van Giffen ontgraven te Schipborg onder Anloo in Drente ³¹⁰).

Ten slotte kunnen wij nog eenige grafvondsten uit het noorden vermelden. Te Drouwen onder Borger vond Dr van Giffen eenige graven uit den Karolingischen tijd naast de graven uit het bronzen tijdperk ³¹¹). Zeer veel belangrijker waren de vondsten van het rijengrafveld te Looveen bij Wijster onder Beilen, dat van ongeveer 300 tot 900 na Christus moet worden gedateerd ³¹²). Het was gelegen aan een heideplas; aan de andere zijde lag een nederzetting. De graven waren gedeeltelijk zeer eenvoudige brandgraven uit den laten Romeinschen keizertijd, onder anderen, het graf van een man uit de 4de eeuw na Christus, gedeeltelijk skeletgraven. Deze laatste graven, zoowel van mannen als van paarden, waren op verschillende wijze aangelegd, soms in oostelijke en soms in zuidelijke richting. Naar de oorspronkelijke meening van Dr van Giffen, zouden de zuidelijk gerichte graven afkomstig zijn van heidensche Saksen en de oostelijk gerichte van Franken, wellicht onder Christelijken invloed. Ter vergelijking kan men het grafveld van Godlinze noemen, uit den Merovingisch-Karolingischen tijd ³¹³). — Een rijengrafveld, dat bij Onnen werd ontdekt, uit deze zelfde periode, is van minder belang ³¹⁴).

AANVULLING OP DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE GROOTE- OF St. JACOBSKERK IN DEN HAAG

DOOR Dr. E. H. TER KUILE

Bij het samenstellen van het artikel over de bouwgeschiedenis der Groote Kerk in den Haag, dat in de tweede aflevering van dezen jaargang is afgedrukt, hebben wij, naar wij tot onze schande moeten bekennen, over het hoofd gezien, dat Peters na zijn opstel in „Die Haghe” van 1900 nog een tweede heeft gepubliceerd in „Die Haghe” van 1923. Ter verklaring van deze ongelukkige fout moge dienen, dat ons artikel op verzoek der redactie werd geschreven om een te elfder ure uitgevallen ander artikel te vervangen. Wij hopen, dat men ons wegens den zeer kort gemeten tijd zal willen verontschuldigen, al kunnen wij nauwelijks aanspraak maken op zooveel clementie.

Het tweede opstel van Peters raakt voornamelijk op twee punten ons betoog.

Ten eerste komt Peters terug op zijn aanvankelijke meening, dat het schip eerst na den brand van 1539 zijn huidige vorm zou hebben gekregen, aangezien een plattegrond van de kerk, gedateerd 1540, dezen vorm al vertoont, en een ingrijpende

(309) Van Giffen, *Versl. Ver. Terpen*. IX—X (1924—1926), blz. 9—10.

(310) Van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1936. blz. 130—132.

(311) Bericht in *N. Rott. Ct.* — Van Giffen, *Die Bauart der Einzelgräber*, afb. 78.

(312) Van Giffen, *N. Drentsche Volksalm.* 1927, blz. 83—122; 1932, blz. 51—63; *Museumverslag*, 1931, n. 79—107.

(313) Van Giffen, *Versl. Ver. Terpen*. IV (1919—1920), blz. 39 en volg.

(314) Van Giffen, *Versl. Mus. Groningen*, 1927, blz. 49—86; verg. *Die Bauart der Einzelgräber*, afb. 84—85. — Het was de bedoeling, dat dit overzicht zou worden besloten door een beschouwing over de samenstelling der bevolking van Nederland in verband met de archaeologische vondsten uit de laatste jaren. Deze beschouwing zal, in een eenigszins meer uitgebreiden vorm, het licht zien in het *Jaarboek* van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1935—1936.

verbouwing wel niet binnen zoo korten tijd tot stand zal zijn gekomen. Uit het ontbreken van bouwberichten tusschen 1539 en 1434 concludeert de auteur dan, dat het schip al omstreeks laatstgenoemd jaar zal zijn verbouwd zooals wij het kennen. Op geheel andere gronden dan de door ons aangehaalde, is Peters dus tot een zoo vroege dateering gekomen, als wij slechts aarzelend met een „desnoods” durfden geven.

Het tweede punt is de aardige vondst, medegedeeld in een noot onder blz. 29, dat de St. Joris-schutterij in 1492 het beeld van haar patroonheilige met een zeil moest laten bedekken „soe men in de kercke dat stroedac in 't coor afbrack”. Het is eigenaardig, dat Peters aan deze mededeeling geen commentaar verbindt, waar alle aanleiding toe bestond. Hij blijft namelijk wel bij zijn oorspronkelijke opvatting, dat het koor in het laatst van de 14de eeuw was begonnen, maar aangezien bij de restauratie een weinig boven den triomfboog een dakmoet was ontdekt, neemt hij aan, dat tijdens den bouw een stagnatie is ingetreden. Dat er een stagnatie is geweest, blijkt overigens niet alleen uit dien dakmoet, maar ook uit het belangrijke verschil in baksteenformaat tusschen den kooromgang en de koorlantaarn. Peters meent, dat de dood van hertog Albrecht, die in 1404 met schulden beladen overleed, een opschorting van den bouw zal hebben veroorzaakt, en geeft niet aan, wanneer het werk zou zijn hervat. Het komt ons echter voor, dat de stilstand, die is vastgesteld, met groote waarschijnlijkheid dezelfde is als die, waarop de verwijdering van het stroodak in 1492 wijst. In dat geval zal men eenigen tijd voor 1492 met den kooromgang zijn begonnen, en betrekkelijk kort na dat jaar, laat ons zeggen omtrent 1500, de koorlantaarn hebben voltooid. Hiermee komen wij tot een iets vroegere dateering dan wij aanvankelijk hadden voorgesteld, een dateering echter, die ons op grond van materiaal en stijl toch zeer aannemelijk voorkomt. Een gevolgtrekking uit deze hypothese is, dat de verbouwing van het schip vrij diep in de 15de eeuw zal hebben plaats gehad, omdat zij, naar wij hebben betoogd, is geschied voor men het basilikale koor ontwierp.

Tenslotte veroorloven wij ons nog een rechtvaardiging van onze op steenformaten gegronde gevolgtrekkingen. Op blz. 50 van zijn tweede artikel vermeldt Peters, dan het opgaand muurwerk van de koorlantaarn na den brand van 1539 door een ijzeren kettinganker op $\frac{1}{3}$ der vensterhoogte werd versterkt, en daarna ter dikte van een baksteen werd ommetseld. Nu zou men hieruit kunnen afleiden, dat de kleine steen, die wij aan het koor opmerkten, niet tot het oorspronkelijk werk behoort, maar tot de ommanteling. Dit nu is niet het geval. Wij hebben de steen gemeten onder de bekapping van den omgang. Ware hier van een ommanteling sprake, dan zou de muur, die nu in de triforia twee steen zwaar is, oorspronkelijk maar één-steens zijn geweest. Een zoo geringe muurzwarte is onaannemelijk. Verder zijn de contreforten aldaar niet, gelijk Peters aangeeft, gedeeltelijk in de ommanteling verzonken, maar op normale wijze tot een sprong van anderhalven steen uit het muurwerk overgekraagd, en daarmee in regelmatig verband opgetrokken. Een ommanteling heeft dus in ieder geval onder de daken van den omgang niet plaats gevonden.

PIETER DE SWART HOFARCHITECT VAN PRINS WILLEM IV ¹⁾

DOOR DR. M. D. OZINGA

INLEIDING

De Noordnederlandsche bouwkunst heeft van den aanvang af neiging gehad tot vasthouden aan of liever langzaam ontwikkelen van eenmaal overgenomen ruimte-, vorm- en decoratie-schema's, die in het land van oorsprong betrekkelijk spoedig door een nieuwe stijlphase waren verdrongen; en evenzeer om zich te begeben op tegelijk karakteristieke en provinciale zijpaden, wat tot merkwaardige stijlvormigen aanleiding gaf. Uit zuidelijke landen bovenal van ouder cultuur kwamen telkens de stooten, die het op den duur onmisbaar contact met de internationale ontwikkeling herstelden.

Sinds de Renaissance-periode waren het goeddeels voorname Heeren en de Vorsten uit onze Gewesten, die door hun kasteelen of „Huizen" naar plannen van veelal uit den vreemde overgekomen bouwmeesters de bedoelde aanraking tot stand brachten. Aanvankelijk gold natuurlijk de klassieke en „moderne" bouwkunst van Italië als het eenig juiste voorbeeld. Naarmate Frankrijk's kunst zich onafhankelijker en tenslotte vrij maakte van de Italiaansche, groeide de invloed van het meer verwante Fransche vormgevoel.

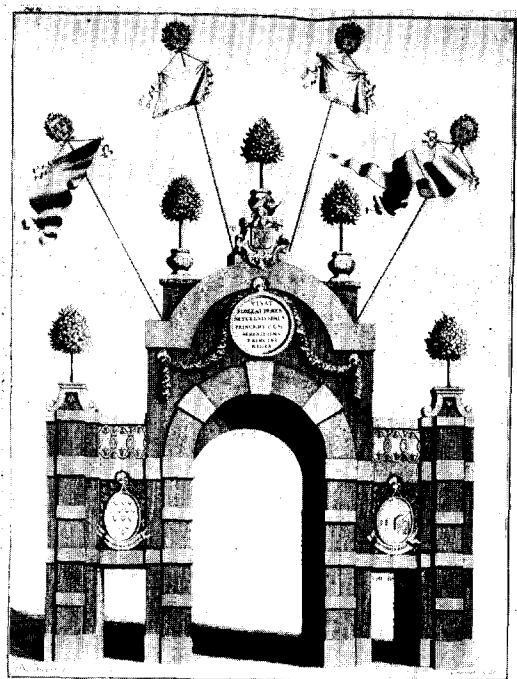
Men weet, dat Hendrik III van Nassau voor den bouw van het kasteel te Breda en Floris alsook Maximiliaan van Egmond voor den bouw van dat te Buren en den bekenden kerktoren in hun baronie IJsselstein resp. gebruik maakten der diensten van Thomas Vincidor en Alexander Pasqualini uit Bologna ²⁾. De eerste hofarchitect van Prins Frederik Hendrik was daarentegen de Parijzenaar Simon de la Vallée, terwijl onder Willem III nà 1685 de naar Holland uitgeweken Daniël Marot dank zij zijn positie aan het Hof in bouwkunst en kunsthandwerk een zuivere Lodewijk XIV-manier ingang kon doen vinden.

Eerst in de achttiende eeuw kreeg Frankrijk's cultuur haar sterkste expansie. Ook gedurende de eerste vier decennien daarvan moet ten onzent Daniël Marot als de drager bij uitnemendheid gelden van den Franschen invloed op de bouw- en sierkunst, ofschoon hij toen nauwelijks afweek van zijn eigen (feitelijk verouderd) decoratief systeem en zich steeds meer aanpaste aan de Hollandsche omstandigheden. Er valt niettemin hier te lande spoedig na het algemeen worden van den Lodewijk XIV-trant velerlei en groeiende verbastering daarvan waar te nemen, en later evenzoo van den Lodewijk XV-stijl. Hun beider vormen werden bovendien, in tegenstelling tot wat in Frankrijk als regel het geval was, niet hoofdzakelijk alleen voor de interieurs gebruikt maar ook aan de gevels overvloedig toegepast.

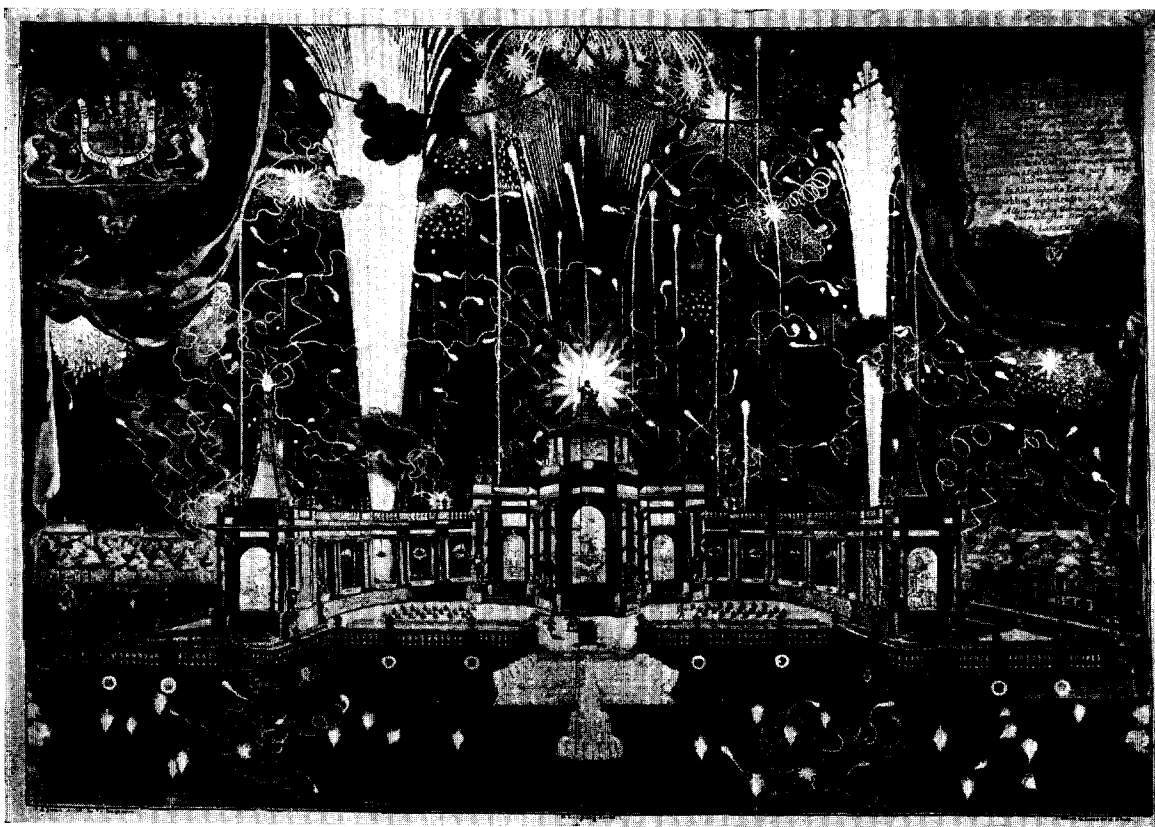
Een reactie daartegen kon niet uitblijven. Het lag in de lijn der traditie, dat van het Stadhouders Hof de aandrang tot het opnieuw voeling zoeken met Frankrijk's kunst zou uitgaan. Een directer contact met Fransche architectuur bespeurt men na 1750 inderdaad in de tegelijk voornaam-gereserveerde en sierlijke gevelbehandeling, meestal gepaard aan ongewoon beheerschten of verfijnden rijkdom bij het inwendige, van een paar bouwwerken uit den Hofkring en enkele andere belangrijke gebouwen, in het bijzonder te 's-Gravenhage.

(1) De afbeeldingen bij dit opstel werden, tenzij anders vermeld, welwillend ter beschikking gesteld door Dr J. Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

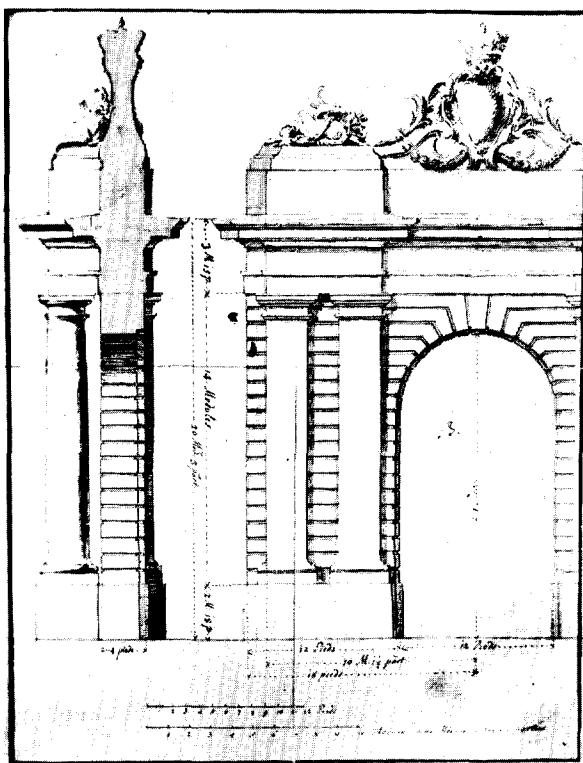
(2) Vgl. Oudheidkundig Jaarboek 1922 (III. 2), blz. 37, en Bijdragen en Mededeelingen van „Gelre", XXXIV (1931), blz. 155.

Afb. 1.
Eerepoort te Breda bij
den uittocht van Prins
Willem IV in 1737.

Afb. 2. Vuurwerk ter eere van den vrede van Aken in den Haagschen Hofvijver 13 Juni 1749.

Afb. 3. Ontwerp voor de „Landthor” te Weilburg
(Preuss. Staatsarchiv, Wiesbaden)

Afb. 4. Luthersche Kerk te 's Gravenhage

Afb. 5. Lange Vijverberg 14—16 te 's Gravenhage

Uit deze groep golden, op vrij losse gronden, de als één geheel gebouwde huizen Lange Vijverberg 14—16 en het tot Paleis geworden patriciërshuis Lange Voorhout 74—76 als werken van P. de Swart, dien men vaag als architect van Prins Willem IV kende. Men wist, dat De Swart betrokken was geweest bij den bouw van den gevel der Luthersche kerk te 's-Gravenhage, den vleugel uit 1760 e.v. van het stadhuis te Leeuwarden en van de Delftsche poort te Rotterdam. Het verwante voormalige Haagsche Paleis van Willem IV's schoonzoon Vorst Karl van Nassau-Weilburg, sinds den Franschen tijd schouwburg, stond echter op naam van den architect Ludwig Friedrich Gunckel, die door den bouwheer uit Duitschland zou zijn ontboden. Onbekend tenslotte was de architect van het voor den „dikken" Hertog van Brunswijk gebouwde Gouvernementshuis te 's-Hertogenbosch, welks façade gelijk op die van het genoemde Paleis van wijlen H.M. Koningin Emma te 's-Gravenhage.

Het kwam mij voor, dat alle de bovengenoemde gebouwen geheel of gedeeltelijk het werk waren van éénzelfden bouwmeester, die de hofarchitect De Swart moest zijn. De Duit-scher Gunckel, vermoedelijk de eigenlijke ontwerper van den jongsten vleugel van het voormalig Stadhoudelijk Kwartier op het Binnenhof, kon m.i. bezwaarlijk tevoren het zoo-veel eleganter gereedgekomen gedeelte van het Nassau-Weilburgsch Paleis tot stand hebben gebracht, dat evenals de andere gesomde gebouwen een vrij sterk Fransch karakter draagt.

Met dat uitgangspunt ingestelde nasporingen leverden een verrassend resultaat op, waar-door het geuite vermoeden grootendeels tot een vaststaand feit werd. Hoewel aldus het levenswerk van De Swart nog geenszins in zijn geheel kon gereconstrueerd worden, scheen publicatie van het gevondene geoorloofd, daar zulks kan bijdragen tot verduidelijking van het beeld onzer nog veel te weinig bestudeerde en -gekende 18de eeusche architectuur.

ONTWIKKELING EN AANVANKELIJKE WERKZAAMHEID

De eerste biografische mededeeling omtrent den architect Pieter de Swart is te vinden bij Immerzeel, volgens wien hij te Rotterdam werd geboren, en in 1772 overleed. Dit laatste kan juist zijn, zooals hierna zal blijken. Reeds Kramm opperde echter de mogelijkheid, dat De Swart uit Breda afkomstig was³⁾. Het trok zijn aandacht, dat, in de door Pieter de Swart verzorgde uitgave „Het blijde Breda ofte kort verhaal van de plechtige intrede van... Willem Carel Hendrik Friso, prince van Orange en Nassau, als heer en baron van Breda en haare Kon. Hoogheid Anne", op de prenten der eerepoorten, theater voor het vuurwerk, enz. staat: P. de Swart archit. inv. delin. en J. Besoet sculp.; en voorts, dat ook de niet alle brillante gravures van gebouwen en tuinen in Th. E. van Goor's „Beschrijving der stad en lande van Breda" uit 1744 de vermelding dragen: P. de Swart ad. viv. del. (eenmaal 1739) en B. F. Immink (fec. et) sculpsit (1743). In over-eenstemming hiermede bevat de stadsrekening van Breda over 1737 de volgende post: „Aan Pieter de Swart betaald, de somme van tweehonderd zesenvertig gulden en vijftig stuyvers, wegens het ordonneren en maken van de eerboge voor Haar Hoogheden, als het Tiater voort vierwerk, etc."

De bedoelde ontwerpen bezitten onmiskenbaar door hun strenge en smaakvolle klassicistische gereserveerdheid iets eigens, ondanks ten onzent toen nog gebruikelijk

(³⁾ Een onderzoek van den Rotterdamschen archi-varis Mr. H. C. Hazewinkel wees uit, dat er geen samenhang bestaat tusschen den architect De Swart en de vele Hervormde, Roomsche-Katholieke en Remon-

strantsche De Swarten in Rotterdam, waaronder toe-valligerwijze de voornaam Pieter veelvuldig voorkomt.

De mededeelingen uit het Bredasche archief dank ik aan de archivaresse Mej. D. C. J. Mijnsen.

Lodewijk XIV-ornament in Marot's trant (afb. 1). Het schijnt zeer wel mogelijk, dat ze het werk waren van een ambitieusen jongeman, wiens belangstelling later blijkt uit te gaan naar Frankrijk's toenmaals jongste architectuur. Hij zou door den Stadhouder opgemerkt en in verloop van tijd diens voornaamste architect geworden kunnen zijn.

Nu woonde er, blijkens een ordonnantie van den Nassauschen Domeinraad in date 6 September 1735, toen te Breda een mr. timmerman Pieter de Swart, die met het onderhoud van het kasteel aldaar was belast ⁴⁾. Deze zelf of zijn gelijknamige zoon zou dus de ontwerper der bovengenoemde feestversieringen en prenten geweest kunnen zijn. De laatste veronderstelling is wellicht in verband met den levensloop van den architect Pieter de Swart de waarschijnlijkste. Er is inderdaad in het doopboek der Grootte Kerk te Breda een inschrijving te vinden, die dit aannemelijk zou kunnen maken: „Peter (onw.) zoon van Peter de Swart en Digna Marie van Alffen ged. 27 Dec. 1709.”

Hoe dit alles zij, wij zien onzen Pieter de Swart binnen weinige jaren deel uitmaken van den Hofstoet van Prins Willem IV, die hem tevoren in de gelegenheid had gesteld zich in Frankrijk terdege tot zijn dienst voor te bereiden. Zulks blijkt uit twee brieven van De Swart, op 24 Januari en 8 Juli 1746 uit Parijs aan dien Vorst geschreven ⁵⁾. Vooral de eerste verheldert als een lichtflits de ietwat raadselachtige situatie der bouw- en decoratieve kunst omstreeks 1750 en later ten onzent. Uit deze periode namelijk bleven ons b.v., naast prachtige versieringen in een forschen Hollandschen Lodewijk XV-stijl zooals in enkele ruimten van het Huis ten Donck onder Ridderkerk en veel eenigszins grof of uitgesproken provinciaal Rococo-werk, enkele verfijnde Fransch-getinte interieurs bewaard gelijk het bekende als wachtkamer dienende vertrek in het huidig Provinciehuis van Zuid-Holland en de zaal in het oude deel der behuizing van „Pulchri Studio” te 's-Gravenhage. Dit merkwaardige epistel moge daarom volgen.

Monseigneur

Les bienfaits continuels que je recois tous les jours de Votre Altesse Serenissime me fait prendre la liberté de luy offrir une partie des fruits de mes etudes depuis mon sejour à Paris sous votre bon plaisir. Si les desseins que j'offre a Vos regards peuvent meriter quelque suffrage de Votre Altesse Serenissime, combien ne m'estimeray je pas hereux. Si je puis par cet endroit donner une idée de l'amour que je porte a mon art, dans l'espoir que j'ay que Votre Altesse Seren. voudroit bien un jour a venir me permettre de luy consacrer mes foibles talents. Monsieur l'ambassadeur de Portugal, chez lequel j'eu ce jours passez l'honneur d'etre mandé avec Monsieur Blondel architecte mon maitre, a vu les desseins que j'ay l'honneur d'envoyer a Votre Altesse Serenissime, m'a flatté que vous voudriez bien les recevoir avec quelque bonté et m'a promis de presser Votre Altesse Serenissime a me continuer encore quelque temps ses bontez, dans l'esprit de me rendre un peu consommé dans mon art, et meriter par là la confiance et les bontez dont Votre Altesse Serenissime m'a honoré jusqu'a ce jour.

Je n'envoye a Votre Altesse Serenissime que ce que j'ay pu tracer sur le papier avec quelque ordre, une grande partie de mes etudes etant de visiter sur les lieux tous les monumens qui composent l'architecture francoise, aussi bien que ce qu'on appelle la construction, la theorie et la pratique de batiment. J'ay donc choisi dans la quantité d'ouvrage que j'ay fait ceux que j'ay cru pouvoir meriter de preference le coup d'oeuil de Votre Altesse Serenissime.

(4) „Ordonnantie ter somme van 62-0-0 ten behoeve van Pieter de Swart, mr. timmerman tot Breda, tot een bijslag van sijn aengenome werk omtrent een jaar onder-

hout van het metselwerk aen het kasteel van Breda, in dato 6 September 1735.”

(5) Koninklijk Huisarchief. Voor het verlof tot publicatie zij zeer eerbiedigen dank uitgesproken.

J'en ay même hasardé quelques uns de ma composition telle qu'un projet d'une maison de chasse avec toute ses dependences, aussi bien que quelque decorations de cheminées a l'usage des embellissemens des appartemens.

J'ay joint a ces desseins ceux de l'Hotel Royal des Invalides, que j'ay levez moy même sur le lieu, comme le monument le plus digne d'admiration qui est en France. Plusieurs desseins de decorations de l'Hotel de Soubise et du Palais Royal y sont aussi inserrez, tous exactement copie et mesure sur les lieux par moy même. Je vais presentement, si c'est le bon plaisir de Votre Altesse Serenissime, a la distribution des dedans afin de particulariser toutes les commoditez qui sont du ressort de la vie civile, soit dans un terrain regulier ou irregulier, en continuant toujours mes etudes dans l'harmonie de la decoration des monuments tant publiques que particuliers ainsi que des faites publiques, il n'importe dans quel genre.

C'est sur la continuation de ces etudes que j'ose demander l'agrement de Votre Altesse Serenissime, ce qui exigeroit mon sejour a Paris encore autant de temps que Votre bonté m'y a souffert. J'attendray tres respectueusement les ordres de Votre Altesse Serenissime, et j'ose la prier de me permettre d'etre toute ma vie de Votre Altesse Serenissime

Le tres humble et tres
obeissant serviteur

P. de Swart

Paris ce 24me janvier
1746

Het blijkt dus, dat P. de Swart zich te Parijs bekwaamde onder leiding van Jacques François Blondel, den bekenden architectuur-theoreticus en -docent, die zich meer door zijn onderwijs en talrijke publicaties dan door zijn betrekkelijk weinige uitgevoerde bouwwerken groote verdienste heeft verworven ⁶⁾.

Blondel had juist in 1743 een breed-opgezette en aanvankelijk bloeiende instelling voor onderwijs in de bouwkunst opgericht. Hij was vooral in theorie classicist, met dien verstande, dat hij evenals Jacques Ange Gabriel geheel wortelde in de voorafgegane Fransche bouwkunst uit den tijd van Lodewijk XIV en later. Er is bij hen nog geen sprake van het Italiaansch-georiënteerde en ietwat gewelddadige Neo-Klassicisme van een Soufflot en Servandoni, doch integendeel van steeds met sierlijkheid gepaard gaande grootschheid en echten „goût français”. Gelijk bij Jules Hardouin Mansart gaat een terughoudende behandeling van het uitwendige samen met, altijd beheerschten, rijkdom der inwendige decoratie. De voorbeelden uit Blondel's in 1737 e.v. verschenen vroeg werk „De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général” vertoonen ornamentale details in rocaille-trant. In later tijd kreeg zijn arbeid natuurlijk een strenger allure en ging hij over tot het gebruik van Lodewijk XVI-ornament, naar de grootendeels bewaarde ombouwing der „Place d'armes” te Metz en het in 1903 afgebroken benedendeel van de façade der kathedraal aldaar uit de jaren 1761—1771 aantoonen.

De door De Swart overgezonden opmetingen van het nationaal-Fransche Hôtel des

(6) Vgl. over Jacques François Blondel vooral: Jeanne Lejeaux, *La place d'armes de Metz, oeuvre de Jacques-François Blondel*, Strasbourg 1927, en de daar opgegeven literatuur. Gelukkig is ook de globale uiteenzetting bij W. H. Ward, *The architecture of the Renaissance in France*, II, London, w.y.

Het contact tusschen De Swart en Jacques François Blondel in de jaren 1745/46 zou mogelijk aanleiding kunnen zijn geweest, dat later de, overigens weinig be-

tekenende en -bekende, oudste zoon van den laatste, George François Blondel na 1760 een paar maal te Amsterdam vertoefde. Het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bezit van hem een 1763 gedateerd theaterdecor voor den schouwburg aldaar. Volgens een door dezen Blondel uit Amsterdam geschreven brief zou hij in den vreemde de architectuur gedoceerd hebben. Zie Jeanne Lejeaux in *Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français*, 1935, p. 85 ss.

Invalides en van de gedurfde decoraties in het Hôtel de Soubise en het Palais Royal, naar ontwerp van Germain Boffrand en Gilles Marie Oppenordt ⁷⁾, bewijzen, dat hem allerminst geleerd werd zich op een eenzijdig klassicistisch standpunt te stellen.

Uit den tweeden brief van De Swart blijkt, dat Prins Willem IV hem toestond op zijn kosten de studie in Parijs tot het einde van 1746 voort te zetten. Daar de Swart in Januari van dat jaar verzocht had daar nog even lang te mogen blijven als hij er reeds had vertoefd, duurde zijn Parijsche studietijd dus van tenminste aanvang 1745 tot het einde van 1746. Hij had dus ongetwijfeld gelegenheid Frankrijk's bouw- en decoratieve kunst grondig in zich op te nemen. Met het oog op de zeldzaamheid van dergelijke brieven van kunstenaars moge ook dit schrijven, dat voor De Swart's verhouding tot den Prins van eenig belang is, hier een plaats vinden.

Serenissime Prince

C'est avec toute la reconnoissance possible que j'ose prendre la liberté de remercier humblement Votre Altesse Serenissime des bienfaits dont elle continue de m'honorer, en me prolongeant mon ici jusqu'à l'année prochaine. Ainsi que Son Excellence Monsieur l'ambassadeur de Portugal me l'a annoncé de Votre part, je n'omet rien pour me rendre digne d'un bienfait si genereux en m'acquittant avec la dernière application a tout ce qui peut concourir a ma perfection, sans jamais perdre de vue les intentions de Votre Altesse Serenissime a mon egard. Je viens recemment de sentir les effets des bontez continuelles de Votre Altesse Serenissime par une lettre de change de la valeur de 100 ducats, qui m'a été envoyée ces jours passez par Monsieur Votre tresorier-general.

J'ose accuser Votre Altesse Serenissime de la maniere la plus respectueuse que j'ay payé de cet argent toutes les dettes que j'ay été obligé de faire depuis que l'argent m'avoit manqué ici, n'en ayant point reçu depuis onze mois. Je viens d'accuser la reception de cet argent a votre tresorier en le priant, si c'est l'intention de Votre Altesse, de vouloir bien m'en faire toucher autant pour n'être pas dans la necessité de m'endetter dans cette ville. Je me flatte de ces secours par vos bontez passées aussi bien que de l'espoir que j'aye, une fois de retour auprès de Votre Altesse Serenissime, de vous donner des marques eclatantes du fruit que j'auray tiré de vos liberalités.

J'ay l'honneur d'être avec un tres profond respect
de Votre Altesse Serenissime

le tres humble et tres obeissant
serviteur

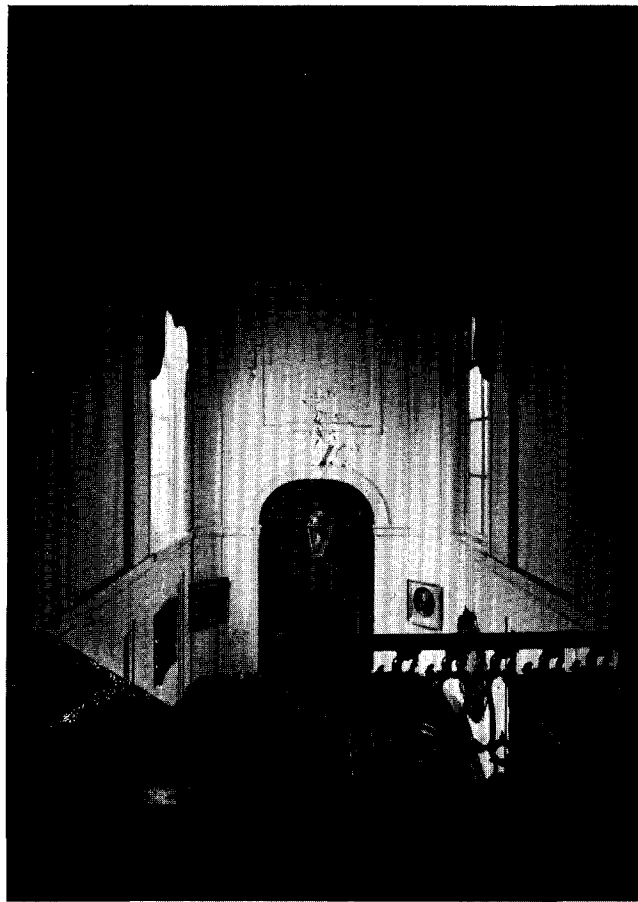
P. de Swart

Paris ce 8 juillet 1746

In den loop van 1747 moet De Swart stadhoudelijk architect in Den Haag geworden zijn, al is die aanstelling in het register der stadhoudelijke domesticquen niet te vinden. Sinds het optreden van Prins Willem IV als Stadhouders en Kapitein-generaal en Admiraal van alle Provinciën voldeed de Rekenkamer van Holland driemaandelijks „de logementen en huysuuren der hooge en laege bedienden, die zig actueel aan het Hof bevinden in den Hage”. Onder het hoofd „de navolgende heeren” nu komt van 7 Sept. 1747 tot 13 Dec. 1753 „de bouwmeester Swart” voor ⁸⁾.

(7) Cf. Victor Champier en G.-Roger Sandoz, Le Palais Royal, I, Paris 1900, p. 286 en Ch. V. Langlois, Les hotels de Clisson, de Guisse et de Rohan-Soubise au Marais, Paris 1922.

(8) Derde Register van Resolutiën der Edel Mogende Heeren Gecommitteerde Raden betreffende de Domeinen (1753—57). Algemeen Rijksarchief.

Afb. 6. Trappenhuis in Lange Vijverberg 15 te 's-Gravenhage.

Afb. 7. Raadzaal in het Stadhuis te Leeuwarden. (Foto Friesche Bouwkring).

P. de Swart

Zijn opvolger werd de totdien alleen in Friesland voor het Hof werkzame bouwmeester Coulon, die blijkens zijn aanstelling op 21 April 1753 dezelfde voordeelen als De Swart zou genieten; tevens moest Coulon de taak van den Intendant der gebouwen De Lage overnemen⁹⁾. Deze klaarblijkelijke inkrimping van het bouwkundig Hofpersoneel kan zeer wel verband gehouden hebben met de minderjarigheid van Willem V, tijdens welke geen plannen voor nieuwe gebouwen gemaakt of voornemens daartoe opgegeven zullen zijn.

Wat Pieter de Swart in de jaren van Prins Willem IV's Bewind verrichtte, is verre van duidelijk. Uit posten in de ordonnantieboeken van den Nassauschen Domeinraad in date 16 Augustus 1748, 23 Januari en 5 Mei 1749, 17 Juni en 2 Juli 1753 ad resp. 1000, 1500, 1000, 762-17-0 en 60-12-0 gl. blijkt, dat hij gedurende 1748—51 ten behoeve der werkzaamheden aan het Huis ten Bosch betalingen deed aan, in de eerste plaats, den beeldhouwer (Agostini) Carolini, en verder aan den mr. timmerman en schrijnwerker Hermanus van Valkenburg en den stuccateur C. B. Laghi. Dit gebouw was echter juist in 1734—37 door Daniël Marot vergroot alsmede gedeeltelijk uit- en inwendig verbouwd, waarbij alleen diens plan voor een park niet was uitgevoerd. De tuin achter het huis werd nu in deze jaren onder leiding van den tuinman van Oranjewoud D. van Berken „omgedolven”, met vijvers verrijkt, enz., altijd nog in den strengen Franschen trant; eerst op een kaart van 1786 ziet men een aanleg in landschapsstijl. De Swart zou dus in hoofdzaak slechts verschillende interieurs gewijzigd kunnen hebben. Aan zijn leiding dankt men mogelijk de forsche Lodewijk XV-kaarsenstandaards en -penanttafeltjes tegen de afgeschuinde hoeken in de Oranjezaal, alsook in 't bijzonder het aan den zuidwestkant der zaal belendende aantrekkelijke kabinet in denzelfden stijl met geheel betimmerde en fijn-gesneden wanden in Franschen geest en met sierlijke stuc-overkoepeling.

Onder „allerhande uytgave” boekte de rentmeester-generaal der Nassausche domeinen voorts een post aan De Swart van 4995-13-12 gl. „voor ingekogte beelden en thuynsieraden” volgens een ord. van 8 Juni 1748, en een betaling aan hem van 81-11 gl. wegens een reis naar het Loo met den organist in de eerste helft van 1751, in verband met de voltooiing van het door Johan Bruydegom voor de kapel aldaar geleverde orgel.

In de jaren van De Swart's dienst voor het Stadhoudelijk Hof, gelijk tevoren en langen tijd daarna, werkte overigens op de domeinen de Rotterdamsche architect David van Stolk, die bovenal een degelijk practisch bouwkundige moet zijn geweest¹⁰⁾. Van 6 Augustus 1750—21 April 1753 fungeerde bovendien als Intendant der stadhoudelijke gebouwen de luitenant-kolonel De Lage, door wien toen vele betalingen gedaan en de werkzaamheden geregeld werden, zoowel wat betreft het Huis ten Bosch als Het Loo en andere gebouwen.

Men zou daarom kunnen veronderstellen, dat De Swart's werk voor het Stadhoudelijk Hof, evenals vroeger in veel ruimer zin dat van Marot, vooral heeft bestaan in het maken van ontwerpen. Aanwijzingen daarvoor vormen twee ordonnanties voor De Swart, van 20 Januari 1750 ad 600 gl. op speciaal goedvinden van den Prins „om bij hem geemployeert te werden tot betalinge van de werklieden, die aan het model van Syn Hoogheyds Stadhoudelijke Hoff gewerkt hebben”, en van 21 Juni 1753 ad 2971 gl. „wegens eenige projecten en desseinen op ordre van wijlen Syn Hoogheyd Glor. Memorie”. Zou hier reeds sprake zijn van den jongsten vleugel van het Stadhoudelijk Kwartier, waarvoor weliswaar de zorg op de Provincie Holland rustte? In de desbetreffende missive van Gecommitteerde

(⁹⁾ Gemengd register van domesticquen 1734—1758, f. 243 e.v. Nassausch Domeinarchief A. R. A.

(¹⁰⁾ Blijkens verschillende posten in de ordonnantieboeken van den Nassauschen Domeinraad (in date 22

Maart en 23 Sept. 1745, 17 Febr. 1749 en 24 Jan. 1753) en in de rekeningen van den rentmeester-generaal der Nassausche Domeinen over 1749—1760, als ook verscheidene documenten in het familie-archief van den heer A. van Stolk Czn. te Rotterdam.

Raden dd. 26 Juli 1776 aan de Staten van Holland wordt gezegd, dat de in 1747 getroffen voorzieningen aan het stadhoudelijk gedeelte van het Binnenhof als tijdelijk bedoeld en in het vooruitzicht getroffen waren om mettertijd aan de overzijde van het Statenkwartier een nieuwen vleugel voor den Stadhouder te laten verrijzen.

Als werk van de Swart uit de jaren van Willem IV's Stadhouderschap is slechts het „theater” voor het vuurwerk bekend, dat op 13 Juni 1749 ter eere van den op 18 October 1748 gesloten vrede van Aken in den Haagschen Hofvijver werd afgestoken. Twee prenten door J. Besoet dier grootsche, doch niet zeer persoonlijke stellage van classicistische opvatting dragen namelijk het opschrift „volgens de inven. en tekening van P. de Swart Archit. des P. v. Oranye” en „P. de Swart. Archit. des P. v. Oranye inven. (afb. 2)”.

Tenslotte vermeldt het titelblad der in prent uitgegeven Lijkstatie van Prins Willem IV¹¹⁾, dat deze onder opzicht en directie van den Intendant der gebouwen De Lage werd uitgevoerd, en ten behoeve van de prenten door Jan Punt „nauwkeuriglijk nageteekend door den Heere de Swart, architect van het Hof”. Het lijkt zelfs niet ondenkbaar, dat, ondanks de herhaalde vermelding van het auteurschap van den genie-officier De Lage, aan De Swart aandeel toekomt in de fraaie Lodewijk XV-versieringen dezer ontwerpen.

Ondertusschen is nauwelijks aan te nemen, dat Pieter de Swart tot geen enkele duurzame verwezenlijking zijner ideeën zou zijn gekomen in den tijd van zijn officiëlen dienst aan het Hof. Reeds de bezonkenheid en rijpheid van zijn alleen bekende, veronderstelde of zekere latere bouwwerken schijnen dit uit te sluiten. Het vele, dat De Swart ongetwijfeld aan zijn Vorstelijken beschermer direct en indirect te danken had, wettigt in alle geval den ondertitel van dit opstel.

UITGEVOERDE BOUWWERKEN

DE NIEUWE HUIZEN OP HET TERREIN VAN HET HOF VAN FRIESLAND, HET VOORMALIG HUIS VAN ANTHONY PATRAS EN DE GEVEL DER LUTHERSCHE KERK TE 's-GRAVENHAGE.

Het uitwendige der bovengenoemde patricische woonhuizen Lange Vijverberg 14—16 en Voorhout 74—76 heeft bij alle onderling verschil stellig gemeenschappelijke trekken. De ietwat strakkere vormgeving van het laatstbedoelde huis is te verklaren uit het tijdstip van den bouw, welke omstreeks vijf of zes jaren later plaats vond. In dien tusschentijd begon klaarblijkelijk de verandering in De Swart's opvattingen zich te accentueeren (vgl. blz. 133).

Tezamen met enkele andere deftige gevels onderscheiden zich deze façades, gelijk reeds aangeduid, van het gros der gelijktijdig gebouwde door de onmiskenbare voornaamheid en sierlijkheid der behandeling. Als geheel is deze verwant aan den geest der voorafgaande Fransche woonhuisarchitectuur, terwijl bovendien verscheidene typisch-Fransche details zijn op te merken, zooals de consoles onder de balcon en entablementen der middenpartijen en de versierde sluitsteenen der ingangen. Beide zijn bovendien voor ons land ongemeen-vroege voorbeelden van architectuur met Lodewijk XV-versieringen, waarbij hier en daar reeds eenige neiging tot overgaan naar het gebruik van Lodewijk XVI-motieven is vast te stellen. De bouwtijd kan namelijk nauwkeurig bepaald worden, doordien de huizen staan op ouden domeingrond, zoodat de voor hun bouw noodige wijziging van de rooilijn enz. de toestemming van Gecommitteerde Raden van Holland betreffende de Domeinen vereischte. Op de voor die bouwaanvragen noodige teekeningen heeft merkwaardigerwijze de middenpartij

(11) Afbeelding van de zaal en 't praalbed waarop het lijk van Z. D. H. Willem Karel Hendrik Friso gedurende verscheiden dagen, in de maanden November

en December des jaar MDCCLI, ten toon is gesteld geweest; in het koper gebragt door Jan Punt. 't Amsterdam bij François Changuion, MDCCLII.

der huizen aan den Vijverberg soortgelijke bekronende hoekpotten als die van het huis aan het Voorhout in werkelijkheid kreeg, doch welke op de schets voor dit laatste nog niet waren aangegeven.

De toeschrijving aan De Swart van het als Paleis van wijlen H.M. de Koningin-Moeder bekende gebouw steunde op een mededeeling van den gewoonlijk vrij goed ingelichten Haagschen stadsbeschrijver Antonio Lopes de Fonseca in zijn 1853 verschenen „La Haye par un habitant” (II, p. 153): „...un beau bâtiment, que, sous la direction de l'architecte P. Swart, fit construire Mr. Patras, député de la Frise aux Etats Généraux”. Waar het complex Lange Vijverberg 14—16 bovendien gold als het onder Prins Willem IV vernieuwde Paleis der Friesche Stadhouders te 's-Gravenhage¹²⁾, is het begrijpelijk, dat de „Voorloopige Lijst” van Zuid-Holland ook dit laatste als een vermoedelijk werk van De Swart beschouwde.

Blijkens de Haagsche transportregisters werd echter het inderdaad sinds het midden der 17de eeuw aan die Vorsten behorende terrein der huidige huizen Lange Vijverberg 14—16 op 28 April 1755 overgedragen aan Manuel Lopez Suasso¹³⁾. Deze gaf daarop bij request aan Gecommitteerde Raden voornoemd te kennen, „dat hij suppliant onlangs door koop eijenaar geworden sijnde van een hujs en erve, staande ende gelegen op de Vijverberg agter uijtkomende in de Hoge Nieuwstraat alhier, van ouds genaamt Het Hof van Vrieslandt, den afbraak van 't selve hadde verkogt met intentie om drie nieuwe huijsen in de plaats te bouwen”. Hij verzocht nu toestemming om de hoekpilasters der huizen te weerszijden van het middelste voornaamste huis te laten uitspringen, een balkon op een andere plaats en bordesstoepen aan te mogen brengen, enz.; wat na het gebruikelijke onderzoek door den contrarolleur der Rekenkamer 10 Juli 1755 tegen een jaarlijksche recognitie werd toegestaan. Op 22 Juli 1756 verkreeg Lopez Suasso op dezelfde wijze nog verdere faciliteiten, speciaal voor de rioleering der koetshuizen aan de Nieuwstraat¹⁴⁾.

De bouw dezer drie fraaie en zeer zorgvuldig afgewerkte huizen geschiedde blijkbaar met het doel om grond en opstal met winst te kunnen verkoopen. Achtereenvolgens gingen namelijk op 17 Juni 1757 het oostelijke, op 21 Maart en 30 Mei 1759 het middelste en westelijke huis aan andere eigenaren over. Dit zou — altijd in vergelijking met de zeer luxueuze gebouwen, waarvan hier verder sprake is — den betrekkelijken eenvoud van hun gemeenschappelijk front en ook der inwendige inrichting kunnen verklaren.

Ten aanzien van Lange Voorhout 74—76 rijst voorts de vraag, wat onder „la direction du bâtiment” verstaan moet worden. Tevoren zegt De Fonseca (II, p. 90) over den huidige Kon. Schouwburg „L'architecte, qui avait la direction de la bâtisse de ce palais, était Frédéric Ludwig Gunckel, que le prince fit venir d'Allemagne et qui depuis fut consulté pour la construction de l'aile ajoutée à la cour du quartier du stathouder pour Quillaume V; on prétend même qu'il en donna le plan qu'on adopta, mais qui n'est pas merveilleux”. De schrijver bedoelt dus schijnbaar, dat De Swart en Gunckel resp. de uitvoering leidden van den bouw van Lange Voorhout 74-76 en het Paleis van den Vorst van Nassau-Weilburg. Het is immers duidelijk, dat het uitwendige van den jongsten vleugel van het Stadhoudelijk Kwartier naar plannen van den controleur-generaal der fortificatiën van Holland C. J. van de Graaf (f) en van Gunckel ver beneden de façade van den huidige Schouwburg staat; en het ontwerp van dit eerste durfde De Fonseca nog niet recht aan De Swart toekennen!

Zowel Lange Vijverberg 14—16 als Lange Voorhout 74—76 kunnen dus alleen als werken van Pieter de Swart beschouwd worden door het aanvoeren van betere historische argumenten, of door de zekerheid, dat de overige bouwwerken uit de groep in kwestie inderdaad door De Swart werden ontworpen.

(12) De Fonseca, o. c. II, p. 11/12.

(13) Vgl. over hem De Fonseca, II, p. 86vso.

(14) Register van appointementen 1752—1764, f. 105 en 134vso., en deze zelve. Alg. Rijksarchief.

Nu bestaan er zulke, zoo straks mede te deelen, klemmende redenen voor het huis in het Voorhout, en daarmede indirect ook eenigszins voor het andere huizenblok.

Ook de bekronende versieringen van De Swart's eenige jaren later ontwerp voor de „Landthor” te Weilburg (vóór 25 Juli 1759; afb. 3) doen het begrijpelijk schijnen, dat hij tevoren de versiering der middentravee en inwendig de fijne rocaille-stucornamenten der plafonds van de huizen in kwestie op den Vijverberg zou hebben aangegeven. Vooral het stucwerk in het middenhuis Lange Vijverberg 15 is zeer gelukkig gemodelleerd (afb. 6). Overigens toonen de gangwanden dezer huizen ook stucguirlandes, die reeds naar den Lodewijk XVI-trant neigen, gelijk dat eveneens in het Lange Voorhout het geval is.

Terloops zij opgemerkt, dat soortgelijk stucwerk en een overeenkomstig gesneden Lodewijk XV-trapleuning te vinden zijn in het trappenhuis van het huidige gebouw van het Provinciaal Gouvernement van Zuid-Holland, terzijde van het vermelde prachtige vertrek, dat behoudens kleine ingelaten schilderstukken geheel betimmerde wanden met gesneden versieringen en een stucplafond in zuiver Franschen Lodewijk XV-stijl bezit.

Voor de Swart's auteurschap der huizen aan den Vijverberg pleit wellicht duidelijker de overeenkomst tusschen eenige details van hun façade en de vermoedelijk door De Swart omstreeks 1757 geprojecteerde statige gevel der Luthersche kerk uit 1759 te 's-Gravenhage (afb. 4 en 5). Men vergelijke de consoles onder de afsluitende entablementen der ingangspartijen, alsook het toepassen van een enkele rocaillevulling bij een in het algemeen streng opgevat front.

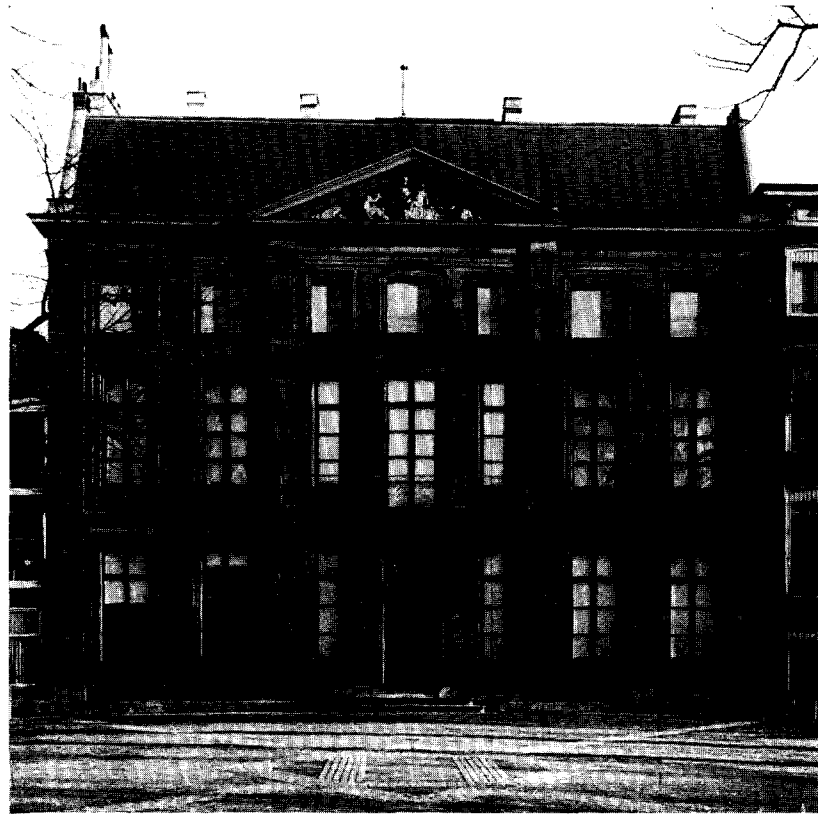
Tot dusverre gold de gevel dier kerk als een gemeenschappelijk werk van De Swart en een overigens niet bekenden heer Hoeneker uit Amsterdam, op grond eener mededeeling in een overigens goed gedocumenteerde studie van den vroegeren rijksarchitect der Monumenten Ad. Mulder¹⁵). Uit de notulen zelve van den Grooten Kerkeraad der Luthersche gemeente te Den Haag¹⁶) blijkt echter, dat de teekeningen voor den bouw der nieuwe kerk hoofdzakelijk door Hoeneker geleverd werden, doch de gevel een zelfstandig werk van De Swart kan zijn.

Typeerend zijn de woorden van het op 29 September 1757 genomen besluit, waarbij voor het eerst van De Swart sprake is: „Voorts is in propositie gebragt off men die teekeningen van Mr. Valkenburg en den Heer Bollardt aan deftige Basen sal laten sie en wie deselve zijn sullen, en is eenparig geresolveert den Hr. architect De Swart en den Hr. Hoeneker tot Amsterdam, en zijn tot uitvoering van die zaak gecommiteert de vier vorige Gecommitteerden”. Door hen werd 26 October 1757 „gerapporteert all het geen deselve verhandelt hebben met de Heer Hoeneker, en is het bestek van de grond der nieuwe kerk-teekening door denselven heer geapprobeert en desselfs gedagten op schrift gestelt, en daarbij gearresteert, dat de Gecommitteerden door de Hr. De Swart een teek. van de voorgevel volgens afspraak met de Hr. Hoeneker zullen laten maken”. Uit latere besluiten volgt, dat waarschijnlijk het definitieve bestek op grond van een plan van Hoeneker werd gemaakt, al veroorloofde men zich tenslotte afwijkingen daarvan. Vóór de verwezenlijking der plannen legde men deze ter goedkeuring voor aan de twee meest notabele leden der Luthersche gemeente, den Hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel en den Vorst van Nassau-Weilburg.

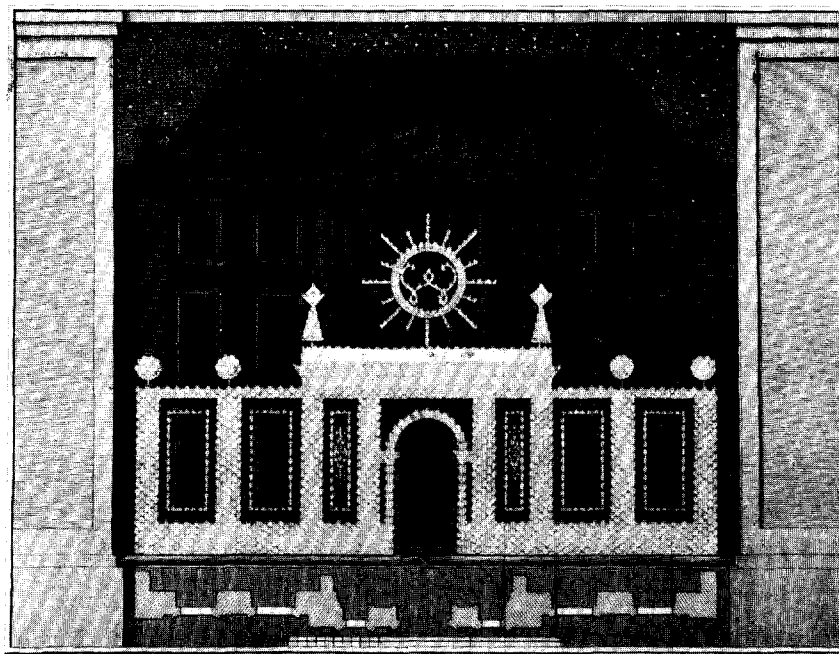
Het huidig Paleis aan het Lange Voorhout moet tusschen 1760 en 1764 zijn gebouwd. Op 24 April 1760 kocht Anthony Patras, burgemeester van Sloten en Gedeputeerde van Friesland ter Staten-Generaal, het als „een blok huizen, stallen, koetshuizen, erven aan de oostzijde van het Voorhout, strekkende tot het Smidswater” omschreven bouwterrein. Den 20sten November van dat jaar gaven Gecommitteerde Raden Patras verlof om van zijn te

(15) Van de oprichting der Luthersche gemeente, enz. in Jaarboek „Die Haghe”, 1913, blz. 97.

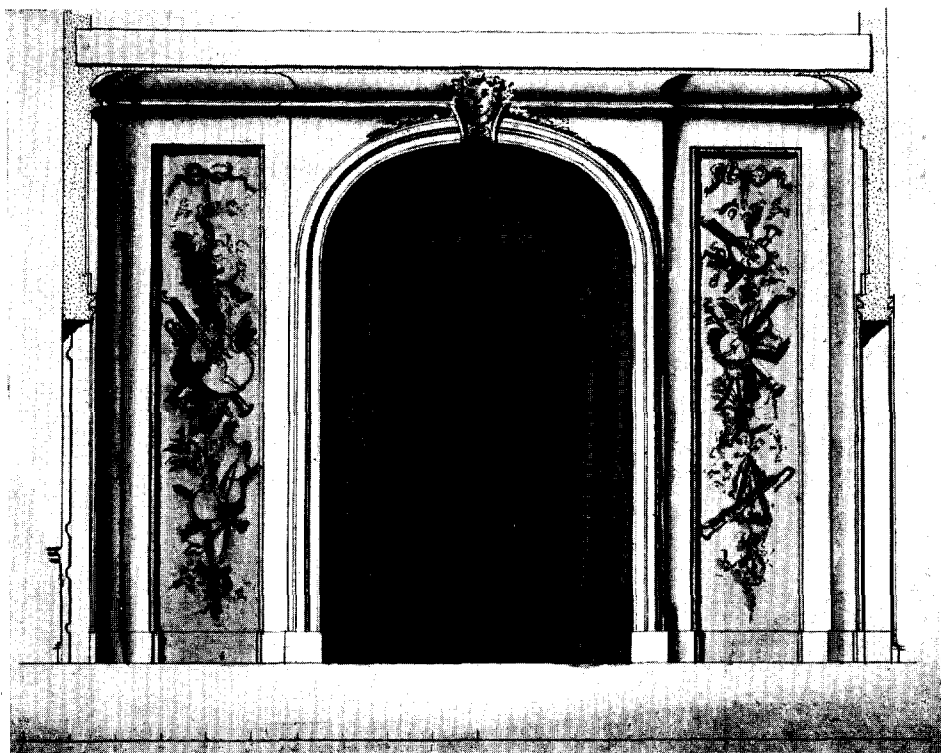
(16) Haar archivalia zijn in depôt op het Gemeente-archief te 's-Gravenhage.

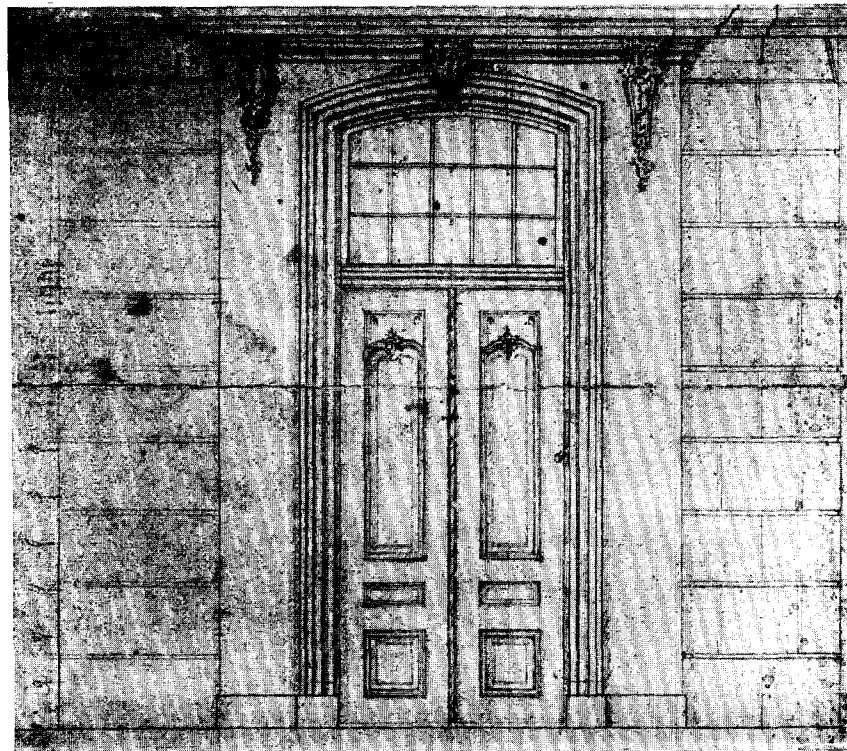
Afb. 8. Paleis van wijlen H. M. Koningin Emma Lange Voorhout 74—76 te s-Gravenhage.

Afb. 9. Illuminatie van het zelfde gebouw bij de Inhuldiging van Prins Willem V, 8 Maart 1766.

Afb. 10. Schets voor vestibule Lange Voorhout 74—76
(Gemeente Archief, Den Haag).

Afb. 11 Schets voor den ingang van Lange Voorhout 74—76
(Gemeente Archief, Den Haag).

bouwen huis „met een aansienlijke voorgevel” de hoekpilasters te laten uitspringen, een open balkon boven de pui te plaatsen, een stoep en keldergaten te maken, enz. In een tweede *appointement* ten behoeve van Patras, in date 15 Juni 1762, is daarna sprake van „zijn nieuw gebouwt werdende huijsinge”. Tenslotte werd 10 Mei 1764 aan zijn weduwe nog toegestaan „om de grond leggende voor haar nieuw gebouwde huijsinge aan de houtzijde van 't Voorhout alhier te mogen doen bestraten en onderhouden”¹⁷⁾.

Een sterke aanwijzing voor De Swart's auteurschap van dit ongemeen rijk behandelde huis is een zeldzame gravure van de illuminatie daarvan, bij de Inhuldiging als Stadhouder van Prins Willem V op 8 Maart 1766. Onder dit prentje, waaraan een architectonische tekening ten grondslag moet liggen, staat namelijk behalve de naam van den graveur N. v. d. Meer jun. „Pr. De Swart Archt.”, als den klaarblijkelijken ontwerper.

Daarbij komt de sterke overeenkomst tusschen den trotschen gevel en de nog weidschere van het Gouverneurshuis in Den Bosch uit 1768/9, welke laatste blijkens de Resolutiën van den Raad van State in allen deele het werk van De Swart is (blz. 139 e.v.). Het opnieuw strakker karakter der laatstbedoelde façade is weer op rekening te stellen van haar gevorderder bouwdatum. Overigens ziet men bij beide gebouwen, gelijk zoo dikwijls bij zoowel voorafgaande als latere Fransche, een geheel natuursteen gevel, welke over het beneden-deel en wat de lisenen betreft is gebosseerd, en met als afsluiting der tweede halve verdieping een borstwering, die op de hoeken en bij de aansluiting aan het fronton van den middenrisaliet bekronende motieven draagt. De vensters zijn telkens van een soortgelijke geprofileerde omlijsting voorzien, terwijl ook de versieringen boven de ingangen een overeenkomstige noot vormen.

De bouwmeester van Patras' huis kreeg blijkbaar bij den gevel gelegenheid zich geheel te laten gaan, waardoor een prachtig uitgebalanceerd stuk architectuur tot stand kon komen (afb. 8). Slechts de ellipsvormig getoogde ingang doet ietwat nietig, terwijl misschien te weerszijden van het bovenvenster der middentravee de op bovengenoemde schets aangegeven voluutkrullen een nog bevredigender afsluitend motief gevormd zouden hebben dan de gebruikte sierpotten. Het eerste bezwaar blijkt de architect trouwens zelf gevoeld te hebben.

Op het Haagsche Gemeente-archief bevinden zich namelijk een aantal (ongesigioneerde) bouwkundige gewasschen teekeningen voor een „welgereguleerd gebouw” (afb. 12/13), dat vrijwel identiek is aan Lange Voorhout 74—76, alsmede een paar pen- en potloodteekeningen, die als ontwerpschetsen ofwel hun copiën daarvoor zijn te beschouwen. Hun maker blijkt verschillende, meest strakkere oplossingen voor den gevel te hebben geprobeerd; de gekozene is die met het beste evenwicht tusschen horizontalen en verticalen, en met de sierlijkste detaillering. Het aanvankelijk bescheiden balkon boven den ingang is op een der pentteekeningen met potlood over den geheelen risaliet doorgetrokken, welke verandering inderdaad het effect der middenpartij blijkt te verhoogen. Voor den ingang en de versiering daaromheen tenslotte aarzelde de teekenaar tusschen een boog zooals bij Lange Vijverberg 15 en een ellipsvormigen sluitingsboog, en, wat nog merkwaardiger is, tusschen uitgesproken Lodewijk XV- en strakkere consoles alsook tusschen een Lodewijk XV- en -XVI deur (afb. 10/11).

In werkelijkheid zijn de beeldhouwde ornamenten van den gevel — die in kwaliteit zeker niet boven die van Lange Vijverberg 15 staan — nog in Lodewijk XV-geest begrepen, al is een duidelijke neiging tot verstrakking vast te stellen, die een aanstaanden overgang van den ontwerper naar Lodewijk XVI-stijl doet verwachten. Hetzelfde geldt voor de stucver-

(17) Register van *appointementen* 1752—1764, f. 236, 265 vso. en 337, en deze zelve. A. R. A.

sieringen van de vestibule en het door een lantaarn bekroonde trappenhuis, dat in het midden van het huis is gelegen; de meeste vertrekken zijn van het trappenhuis uit bereikbaar. Ook dit origineele en ingenieuze plan bewijst, dat hier een architect van beteekenis aan het werk was.

Het voornaamste ongeschonden bewaarde vertrek uit den bouwtijd, links van de vestibule gelegen, toont intusschen een uitgesproken Lodewijk XV-decoratie. Deze is mutatis mutandis in gelijken geest uitgevoerd als de vroeger vermelde in het Provinciehuis van Zuid-Holland en van het kabinet in het Huis ten Bosch. Men vindt hier geen geschilderde behangsels of wandtapijten doch evenals in Frankrijk geheel betimmerde wanden, versierd met zuivere Lodewijk XV-panneaux en kleine elegante schilderstukken in evenzoo gesneden omlijstingen.

Nu is juist uit dezen tijd nog een soortgelijk behandelde ruimte bewaard, die naar alle waarschijnlijkheid op een ontwerp van De Swart teruggaat: de raadzaal in den vleugel uit 1760 e.v. van het raadhuis te Leeuwarden (afb. 7). In den „Korte Staat van uitgave raakende het Nieuw Gebouw aan het Stadhuis te Leeuwarden, loopende van 2 September 1760 tot den 19en November 1766 ingeslooten” komt op 1 April 1766 voor: „de architect P. de Swart, tot een recognitie wegens consultatiën en aftekeningen etc. ... 630 gld.”¹⁸⁾. De voorgevel van dezen vleugel is een uitermate provinciaal-Friesch stuk werk, waarvoor onmogelijk een architect als De Swart verantwoordelijk kan gesteld worden. Het inwendige der raadzaal onderscheidt zich daarentegen, ondanks ietwat grove uitvoering van het snijwerk, door zijn stilistisch zuiver karakter van vergelijkbare interieurs in het Noorden des lands, zooals b.v. de ongeveer gelijktijdige raadzaal van het stadhuis te Dokkum¹⁹⁾.

Alles bijeengenomen bestaat er dus m.i. ruimschoots voldoende reden om De Swart voor den bouwmeester van het huidig Paleis aan het Voorhout te houden.

WERKZAAMHEID VOOR DEN VORST VAN NASSAU-WEILBURG

De bouwjaren van het voormalig Paleis van Prins Willem V's zwager zijn niet met zekerheid te bepalen, daar noch de appointementen der Gecommitteerde Raden van Holland betreffende de Domeinen, noch de Haagsche registers der „Nieuwe getimmerden” dienaangaande aanwijzingen bevaten. De Fonseca zegt (II. p. 90): „Le prince de Nassau Weilbourg, qui avait épousé la princesse Caroline, soeur du prince stathouder Guillaume V, acheta, au milieu du 18e siècle, vers 1767, huit maisons, dans l'intention d'élever un grand édifice destiné à devenir sa demeure à la Haye”. Na de reeds geciteerde passage betreffende Gunckel laat hij volgen: „Ce palais du prince de Weilbourg, qui devait s'étendre jusqu'à la maison de Sud-Hollande et qui d'après le plan formé eût été très-beau, ne fut jamais achevé. Le prince ayant quitté la Hollande et étant retourné dans ses états en Allemagne, la partie construite et qui l'était déjà en 1774, subit, en 1795, le sort des biens appartenant à la maison de Nassau, etc.”. Deze beweringen kunnen in hoofdzaak juist zijn, ondanks aanwijsbare onnauwkeurigheden.

Volgens de Haagsche transportregisters kocht op 20 Mei 1760 Charles van Nassau-Saarbrücken van Pieter Bouts, Gedeputeerde van Zeeland ter Staten-Generaal „twee huizen, erven, stal en koetshuis annex den anderen aan de Z.zijde van het Nieuwe Voorhout”, op den grond waarvan zijn nieuwe woning spoedig zou verrijzen. Aanvankelijk schijnen de

(18) Een tweede, niet systematische doch chronologische staat dier uitgaven bevat, onder 1766, eveneens als eenige post voor de architectuur: „Aan d'Heer Swarts in 's Haage architect 630 gl.”.

(19) Voor de toeschrijving aan De Swart in de „Voorloopige Lijst” van Friesland bestaat voor zoover mij bekend geen historisch bewijs, terwijl de op zichzelf zeer waardevolle zaal geheel en al in regionaal Frieschen geest is opgevat.

Vorst en zijn gemalin zich tevreden hebben gesteld met die, al dan niet eenigszins gewijzigde, bestaande huizen. Zij woonden althans in Jan. 1761 in het Voorhout, blijkens het register over 1753—1791 der Voorhoutsbuurt²⁰). Op 29 April 1763 werd het terrein van den Vorst van Nassau-Saarbrücken uitgebreid met een huis, erf en tuin aan de Lange Houtstraat, dat ten N. aan zijn bezit belendde. Den 3en Sept. 1767 tenslotte kocht hij van alle de erfgenamen van Jacob Pereira den oude „zeker huis of gebouw met deszelfs erf en toebehooren”, dat ongeveer identiek moet zijn met het tegenwoordige Lange Voorhout 5 benevens den naast- en achtergelegen tuin daarvan. Daar dit laatste huis toen door de eigendommen van den Vorst was ingesloten, had hij na dien aankoop de beschikking over alle huizen tusschen het huidige Provinciehuis van Zuid-Holland en het eveneens oude hoekhuis Lange Houtstraat—Korte Voorhout, met een diep achtergelegen open terrein.

Bij het zoeken naar den juisten bouwdatum valt de waarschijnlijkheid in het oog te houden van De Fonseca's bewering, dat het voorgenomen Paleis van den Vorst van Nassau-Weilburg slechts gedeeltelijk tot stand kwam. Daarvoor pleit namelijk het onderschrift op het eenig bekende prentje naar het gebouw van vóór de inrichting tot schouwburg: „volbouden vleugel van het Huis van den Prins van Nassau Weilburg”. In het Haagsche Gemeente-archief berust voorts een plattegrond der eerste verdieping van een groot gebouw, dat met de van ouds bestaande rooilijn aan de zuidzijde van de westelijke helft van het Korte Voorhout rekt (afb. 14), en waarvan het voornaamste westelijk gedeelte geheel overeenkomt met de woning van den Vorst van Nassau-Weilburg, blijkens oude ontwerpen voor de verbouwing tot schouwburg daarvan in dit archief. Die teekening moet dus een onderdeel van het (of een) plan voor het bewuste Paleis in zijn geheelen bedoelden omvang vormen²¹). Het bouwterrein, dat daarvoor noodig zou zijn geweest, strookt geheel met het successievelijk door den Vorst van Nassau-Weilburg verworven grondbezit. Het lijkt derhalve aannemelijk, dat de bouw zijner nieuwe woning niet vóór den laatsten grondaankoop aanvang Sept. 1767 en dus practisch eerst in het voorjaar van 1768 zou zijn begonnen²²).

Voor de vraag, of aan De Swart dan wel aan Gunckel de eer toekomt van het ontwerp voor het voormalige Paleis, dient het alleen in den ouden toestand gebleven uitwendige te worden vergeleken met de overigens van deze bouwmeesters bekende bouwwerken. Zij dient overigens vooral ook te worden beantwoord, aan de hand van wat is vast te stellen aangaande hun beider leeftijd en ontwikkeling op het tijdstip van den bouw, en omtrent hunne betrekkingen tot Vorst Karl van Nassau-Weilburg.

(²⁰) Gemeente-archief Den Haag. Men leest op 22 Jan. 1761 „Zijn Doorl. Hoogh. den Heere Prince van Nassau Weilburgh etc. etc. vereert aan de Buurt wegens den eerstgeboren Erfprins George Willem Belgicus 21 gl.” Hetzelfde geschiedde op 5 Jan. 1762 bij de geboorte van een tweeden Prins.

Deze aanwijzing en enkele andere wenken voor deze studie dank ik aan Conservator W. N. Arntzenius van het Haagsche archief.

(²¹) Dr J. Kalf meent ruim twintig jaar geleden in het Haagsche Prentenkabinet een andere grootscher plattegrond voor het volledige Haagsche paleis van den Vorst van Nassau-Weilburg gezien te hebben, waarbij het totstandgekome ne slechts een vleugel zou zijn in dien zin, dat ten O. eerst een middenpartij en dan nog een geheel aan het westelijke gelijk gedeelte volgde; de as van dit laatste zou vallen in die van het Smidswater, zooals trouwens ook met het oostelijk gedeelte van het mij alleen bekende plan het geval is. Het is echter dui-

delijk, dat voor dit mysterieuse (verdwenen?) plan het beschikbare bouwterrein niet voldoende zou zijn geweest, en uitvoering de nimmer geschiedde aankoop van het latere Provinciehuis of het hoekhuis Lange Houtstraat—Korte Voorhout vereischt zou hebben.

(²²) De 's-Gravenhaegse Maendagse Na-Courant van den 10den Maart 1766 besluit haar verhaal over de Installatie van Prins Willem als Stadhouder: „Het Hôtel van den Heere Prince van Nassau-Weylburg, dat met eenige duyzenden van Lampions, in een goede orden geschikt, verligt was, verrukte een ieders gesigt. Door de voordeur tot agter in de thuy n vertoonde zig een perspectief met een oneyndig getal van ligten, dat ieders verwondering wegdroeg.” In den boven gevolgden gedachtengang moet men dus aannemen, dat hier de genoemde door den Vorst van Nassau-Weilburg aangekochte huizen den weidschen naam van „hôtel” werden waardig gekeurd. Hiertegen schijnt mij echter geen overwegend bezwaar te bestaan.

De als geheel en in de details prachtige façade in kwestie nu vormt volkomen een stuk architectuur, zooals men dat van De Swart mag verwachten en past wonderwel in het beeld, dat men zich vormen moet van zijn ontwikkelingsgang. Wij zagen immers De Swart aanvankelijk ook bij het uitwendige van zijn gebouwen rocaille-ornament toepassen en hem daarna omstreeks 1760 tot een zekere versobering komen. De Delftsche poort te Rotterdam, waarvan het ontwerp niet later dan de tweede helft van 1764 door De Swart kan zijn geconcipeerd (vgl. het vervolg dezer studie), toont uitgesproken Lodewijk XVI-versieringen. Bij den waarschijnlijk in 1767 door hem ontworpen gevel van het Gouvernementshuis in Den Bosch vindt men deze eveneens, en zijn alle gebogen lijnen verdwenen.

Een en ander is zeer begrijpelijk in verband met den gang van zaken in Frankrijk's architectuur en decoratieve kunst, waarmede De Swart allicht gepoogd zal hebben de voeling te behouden. Na 1750 winnen te Parijs de strengere klassicistische richting en de Lodewijk XVI-stijl snel veld, waardoor tusschen 1760 en 1770 het ontstaan van vrijer opgevatte en -gedecoreerde bouwwerken allengs geheel ophield.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat de decoratieve behandeling der façade van het voormalige Haagsche paleis geheel den bovenomschreven opzet van die van het vroegere huis van Anthony Patras en der Gouverneurswoning in Den Bosch toont. Doordat zij waarschijnlijk tegelijkertijd met laatstgenoemde tot stand kwam, is de algemeene overeenkomst daarmede het grootst (afb. 15 en 16). In deze beide gevallen ziet men bovendien sluitsteen met koppen en guirlandes boven de vensters of ingangen (vgl. ook de Delftsche poort te Rotterdam, afb. 17—19), alsook op de borstweringen tropeeën boven de lisenen, en wel op de hoeken en bij de aansluiting aan de frontons. Alle deze details, alsook de reliëf-trossen met wapens bij het Bossche Gouvernementshuis en de Delftsche poort, kwamen sinds den grooten tijd van Lodewijk XIV bij vele monumentale Fransche gebouwen voor.

Voor den halfronden cour en de ingewikkelde ruimtevormen, die daarvan inwendig de consequentie waren, is eenigermate een voorbeeld te vinden in Boffrand's verdwenen Hotel d'Amelot te Parijs²³). Men weet, dat in het algemeen ovale en ronde ruimtevormen bij den bijzonder hoogstaanden en geraffineerden aanzienlijken woonhuisbouw in Frankrijk zeer veel vroeger gebruikelijk waren dan in de meeste gebieden van het Duitsche Rijk. Op het bovengenoemde ingewikkelde plan voor het volledige Paleis van den Vorst van Nassau-Weilburg heeft de architect de indeeling van den diepen oostelijken vleugel (die aan de oostzijde grootendeels geen licht had kunnen ontvangen) gered door een ronde binnenplaats. Behalve het uitwendige met zijn, bij alle zelfstandigheid, door-en-door sierlijk Fransch karakter wijzen dergelijke bijzonderheden op een architect, die in Frankrijk zijn opleiding genoot of althans goed op de hoogte was met Fransche architectuur.

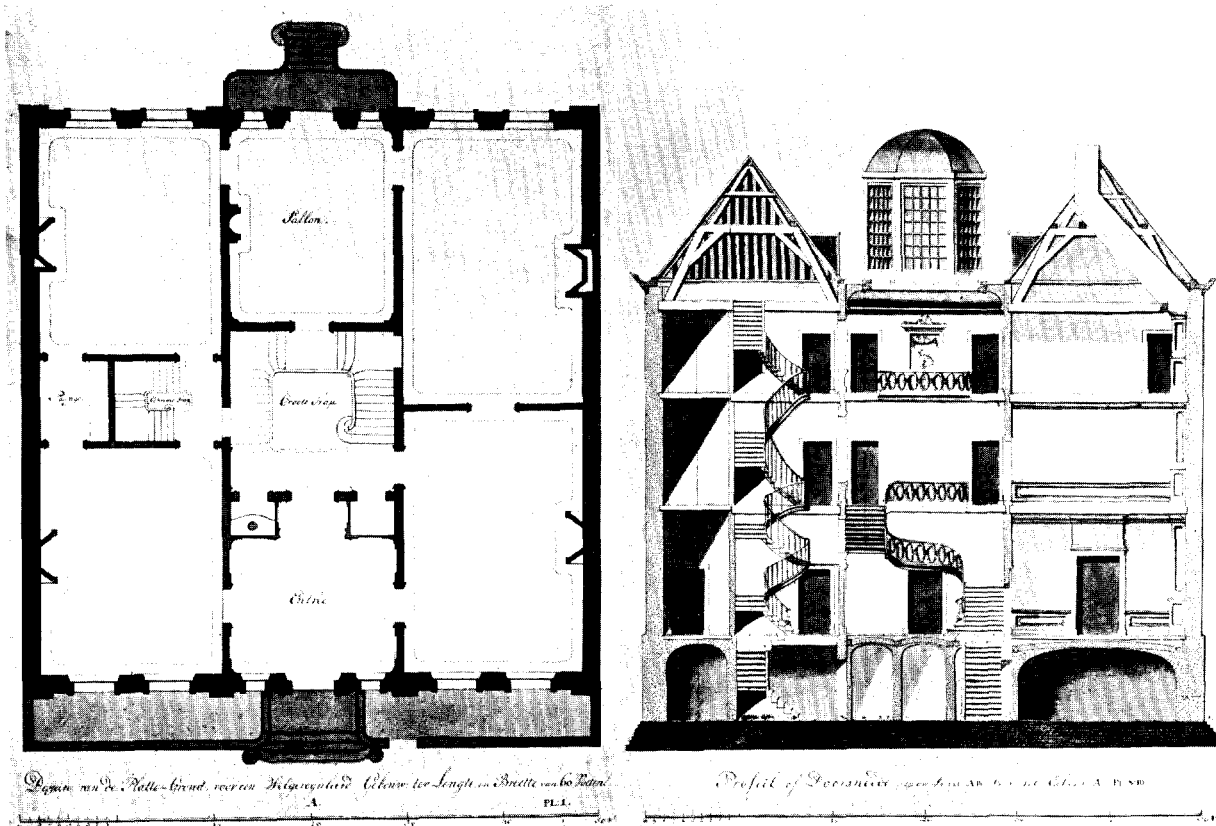
Daarentegen blijkt bij vergelijking van het front van den huidigen Kon. Schouwburg en dat van den tot Gebouw der Tweede Kamer ingerichten nieuwen vleugel van het Stadhouderskwartier, dat het laatste ondanks herinneringen aan het voorgaande in een droger en stugger geest is opgevat. Het is daarom ondenkbaar, dat zijn bouwmeester tevoren het eerstgenoemde, op hooger plan staande gebouw zou hebben ontworpen.

Van Gunckel's levensloop weten wij nog veel minder dan van dien van De Swart. Maar dat weinige is juist voor het vraagstuk in kwestie van veel belang. Blijkens de Haagsche registers van den Burgerlijken Stand is namelijk Friederich Ludwig Gunckel, geboren te Krodorff, 1 Juli 1835 op 92 jarigen leeftijd te 's-Gravenhage overleden²⁴). Hij was dus bij

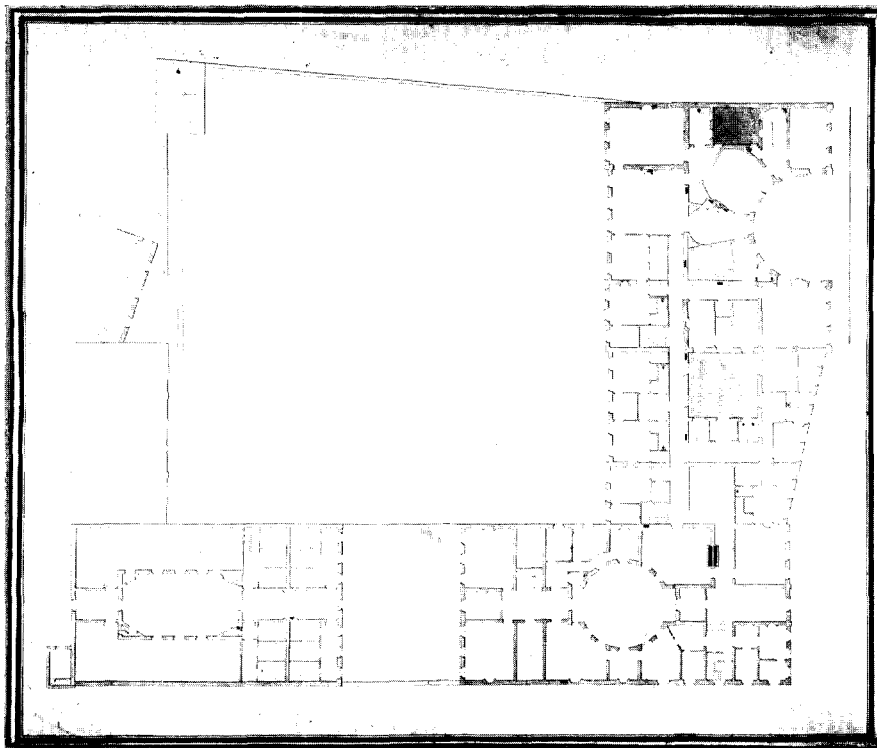
(23) Afbeeldingen in J. F. Blondel's „l'Architecture Française", (1757/8).

(24) Alg. Rijksarchief. Vgl. „De Nederlandsche Leeuw", 41ste Jrg. (1923), blz. 298. Op 7 Maart 1784

was Gunckel in de Scheveningsche kerk getrouwd met Catharina Barbara Huk (Hück), die vóór hem overleed; beiden beleden overigens den Lutherschen godsdienst (Gemeente-archief Den Haag).

Afb. 12 en 13. Platte grond en Doorsnede van een gebouw als Lange Voorhout 74—76 (Gemeente Archief, Den Haag).

Afb. 14. Ontwerp voor den plattegrond der eerste verdieping van het volledige paleis van den Vorst van Nassau Weilburg te 's Gravenhage (Gemeente Archief, Den Haag).

het vermoedelijk begin van den bouw van het Paleis voor den Vorst van Nassau-Weilburg slechts ongeveer 25 jaar oud. Wanneer men als waarschijnlijken bouwmeester van dit Paleis moet kiezen tusschen een dergelijken jongeman en een toen op het hoogtepunt van zijn kunnen staand architect, kan de afloop niet twijfelachtig zijn!

Ten overvloede is het zeker, dat Karl van Nassau-Weilburg in zijn stamland van De Swart's diensten gebruik maakte, zoodra hij met Prinses Carolina was gehuwd. De Swart's verlies of uit eigen beweging opgeven van zijn positie aan het Hof had dus geenszins tengevolge gehad, dat hij uit de gunst der Stadhouderslijke Familie geraakte.

Den 25en Juli berichtte de Regeering, d.w.z. de „Hofkammer“, in Weilburg namelijk den Serenissimus: „Der Lustgartner Sckell habe untertänigst angefügten Kostenanschlag über das, nach dem, von dem Baumeister van Schwarten gefertigten Riss, aufzuführende hiesige neue Stadtthor auf der Kirchhofseite bey der Hofcammer übergeben“ usw.²⁵). Die uitvoerige begrooting kwam tot een bedrag van fl. 12437-14. Dat hier inderdaad van onzen De Swart sprake is, wordt bevestigd door een notitie in het Weilburger kerkeboek, volgens welke bij de steenlegging „zum neuen Stadtthor am Zuchthaus“ — dat is de bovenbedoelde, als „Landthor“ bekende poort — o.a. de „hochfürstliche oranische Architekt von Schwartz“ aanwezig was ²⁶).

Het duurde tot 1763 voor de bouw van die poort op gang kwam, waarna de uitvoering onder leiding van den later meestal „Bau-Inspektor“ genoemden Sckell nog verscheidene jaren in beslag nam. Eerst den 1sten Juli 1768 vroeg de Regeering in Weilburg verlof tot uitvoering van eenige resteerende noodzakelijke werkzaamheden, naar ontwerp van „Bau-Aufseher“ Sckell, die de poort eindelijk bruikbaar zouden maken. Op 26 Augustus d.a.v. berichtte zij aan dezen, dat de Vorst hiertoe zijn toestemming had verleend, doch eenige geringe wijzigingen wenschte, die „Hr. Schwartz“ blijkt te hebben voorgeslagen. Den 6en October 1768 tenslotte kon de „Hofkammer“ over deze aangelegenheid naar Den Haag schrijven: „Der Socle auf dem hiesigen neuen Kirchhofstor seie nunmehr neben den Seitenmauern fertig, auch die Torflügel in Arbeit, sodass solches in kurzem zustande und schliessbar gemacht sein werde.“

De poort moet toen den staat hebben verkregen, dien zij thans nog bezit ²⁷), doch welke eigenlijk een niet geheel afgewerkten toestand beteekent. Zulks blijkt uit het vervolg van den laatstaangehaalden brief, die tevens bewijst, dat werkelijk het plan van De Swart uitgevoerd was: „Da aber nach dem hiebei liegenden Swartischen Riss oben auf dem Socle das Wappen und einige Trophäen anzubringen seien, ohne welches dieses Tor ein gar zu plattes, und nicht völlig ausgebautes Ansehen behalten würde, als trage die Hofkammer untertänigst darauf an, ob nicht etwas dieses Bauwesen nach beigelegten abschriftlichen Überschlag künftiges Jahr annoch vorzunehmen und nach dem Riss oder wie solches etwa verändert werden wollte, zu beendigen sein möchte? Worüber man sich die gnädigste Resolution untertänigst ausbitte, um desfalls die nötige Veranstaltungen in Zeiten zu machen“. De kosten voor het beeldhouwwerk waren door Sckell op fl. 1500 begroot. Dit is echter òf nooit uitgevoerd òf in verloop van tijd verdwenen.

De bijgevoegde teekening (afb. 3), waarvan moeilijk uit te maken valt of het De Swart's schets dan wel een copie daarnaar is, vormt stellig zijn oorspronkelijk ontwerp en

(25) Bauakten der Weilburger Hofkammer. Preuss. Staatsarchiv. Wiesbaden, Archivstelle Abt. 154, Nr. 145. Het onderzoek omtrent den bouw der „Landthor“ te Weilburg werd mij mogelijk gemaakt door inlichtingen der beide opeenvolgende directeuren van dit archief.

(26) Cf. J. Mankel, Geschichte der Bürgergarde und

der bewaffneten Bürgerschaft der Stadt Weilburg, Weilburg 1913, S. 13.

(27) Zie de afbeeldingen bij Mankel en in „die Bau- und Kunstdenkmäler des Lahngebiets“, bearb. von Ferdinand Luthmer, Frankfurt a. M., 1907, S. 23.

niet een nieuw, zooals de aangehaalde plaatselijke geschiedschrijver Mankel zonder reden meent (o.c., S. 14). In 1768 zou in het algemeen De Swart geen Lodewijk XV-ornamenten meer geteekend hebben, en zeker niet voor een zoo streng-voornaam bouwwerk als deze met marmer bekleede poort. De in den brief der „Hofkammer” gemaakte zinspeling op eventuele veranderingen in de nog aan te brengen bekronende sierdeelen hangt mogelijk daarmede samen.

De Swart was tijdens de Regeering van Fürst Karl (1753—88) in Weilburg blijkbaar de officiële bouwmeester. Op 1 Sept. klaagden diens vertegenwoordigers aldaar er bij hem over ²⁸⁾, dat De Swart „geraume Jahre” tevoren bij een kort verblijf in Weilburg toegezegd had na zijn terugkeer in Den Haag een ontwerp voor de vergrooting der kanselarij te zullen zenden, wat echter nimmer was ontvangen. Zelfs de risalieten van het in 1780 gebouwde gymnasium te Weilburg, met voor deze omgeving opvallend goede Lodewijk XVI-versieringen, doen nog aan De Swart's werken denken ²⁹⁾. De hier gekozen verhoudingen zijn echter minder gelukkig dan bij de laatste het geval is.

De eenig mogelijke gevolgtrekking uit de bovenstaande beschouwingen is dus, dat er nauwelijks twijfel kan bestaan aan De Swart's bouwmeesterschap van het voormalige Haagsche Paleis van den Vorst van Nassau-Weilburg.

Desniettemin is het denkbaar, dat Gunckel bij den bouw van dit Paleis in ondergeschikte positie werkzaam was. Zijn geboorteplaats Krofdorf toch, in den huidige Kreis Wetzlar, lag zoo niet binnen dan toch in de onmiddellijke nabijheid van een noordoostelijken uitlooper van Vorst Karl's uit grillig verspreide gedeelten bestaand gebied. In de lidmatenboeken der Haagsche Luthersche Gemeente werden in 1758 e.v. verscheidene uit Weilburg afkomstige personen ingeschreven, waarvan een aantal met de vermelding, dat zij dienden aan het Hof van Weilburg in Den Haag; ook uit de andere Nassausche landen verhuisden velen naar Den Haag.

Men zou zelfs de veronderstelling kunnen opperen, dat Gunckel min of meer als een leerling is te beschouwen van De Swart, door wiens toedoen hij zich mede in verloop van tijd tot een architect van naam ontwikkelde.

De bekwame genie-officier Van de Graaf, van vermoedelijk ongeveer gelijken leeftijd als Gunckel ³⁰⁾, die van 1777 tot 1784 de directie voerde bij den bouw van den nieuwen vleugel van het Stadhouders Kwartier ³¹⁾, kan daarbij vooral technische leiding gegeven hebben. Op Gunckel, die bij dit werk assistentie als architect verleende, heeft mogelijk in hoofdzaak de taak der architectonische verzorging van het front en vooral van het veel fijner behandelde inwendige gerust. De afwerking van de voornaamste interieurs, die zelfs in 1785 bij lange na niet waren voltooid, moet in alle geval naar zijn aanwijzingen zijn geschied.

Met zekerheid zijn de grenzen van het onderscheidenlijk aandeel der beide leiding gevende personen echter niet te bepalen. Het gaat niet aan om Van de Graaf zonder meer invloed te ontzeggen op de architectuur van dit gebouw, b.v. op den gevel daarvan met zijn

(²⁸⁾ Preuss. Staatsarchiv Wiesbaden, Archivstelle Abt. 151 Nr. 839, Heft III.

(²⁹⁾ Cf. Luthmer, o. c., S. 24/25.

(³⁰⁾ Blijkens resoluties van den Raad van State werd in 1759 op voorstel van den Hertog van Brunswijk o.a. de cadet C. J. van de Graaf tot extra-ordinaris ingenieur — de aanvangsrang — benoemd, en volgde in 1761 zijn aanstelling tot luitenant-ingenieur. Ten tijde van den bouw der Delftsche poort te Rotterdam (zie vervolg van dit artikel) had hij den titel van adjunct- en op het tijd-

stip in kwestie van controleur-generaal der fortificatien van Holland, en was zijn standplaats 's-Gravenhage. Het is begrijpelijk, dat hij als de vermoedelijk voornaamste genie-officier ter repartitie van Holland betrokken werd bij den bouw van het nieuwe Stadhouders Paleis op het Binnenhof, voor welks totstandkoming die Provincie zorg moest dragen.

(³¹⁾ Vgl. voor het volgende A. Ising, Het Binnenhof te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage 1879, De nieuwe vleugel van het Stadhouders Kwartier.

eenigszins militair karakter; dit laatste komt overigens ook voort uit de omstandigheid, dat de voorzijde der benedenverdieping bestemd was tot wachtgebouw of corps de garde, zooals men toen placht te zeggen. Er bestaan toch in onze architectuurgeschiedenis, speciaal van de tweede helft der 18de en het begin der 19de eeuw, verschillende voorbeelden van actieve of vooral gewezen genie-officieren, die een voorkeur voor de burgerlijke bouwkunst aan den dag legden, waarin zij het soms tot een aanmerkelijke hoogte wisten te brengen. Men denke slechts aan de Amsterdamsche directeuren-generaal van stadswerken en -gebouwen Corn. Rauws en Jac. Ed. de Witte ³²).

Een zekere rivaliteit tusschen, vooral de uitvoering leidende of technische adviezen gevende, ingenieurs der Genie (waaronder dezelfde Van de Graaf) en den de aesthetische zijde verzorgenden architect speelde een rol bij de totstandkoming der beide nog te behandelde bouwwerken met min of meer militaire allure van De Swart. Deze zou ook in het spel kunnen zijn geweest bij den bouw van het nieuwe deel van het Stadhouders-Kwartier.

HET GOUVERNEMENTSHUIS TE 's-HERTOGENBOSCH

De aard van den gevel van het Gouvernementshuis, vroeger kortweg Gouvernement geheeten, te 's-Hertogenbosch, en zijn plaats in het oeuvre van De Swart zijn boven reeds uiteengezet. Doch vooral ook de geschiedenis der totstandkoming van dit gebouw vergroot onze kennis van De Swart's bedoelingen en artistieke persoonlijkheid. Deze verklaart bovendien een zekere incongruentie tusschen de zeer monumentale façade met Lodewijk XVI-versieringen en het eenvoudiger behandelde inwendige, dat in hoofdzaak slechts één reeks van, weliswaar uiterst ruime, in Lodewijk XV-trant gedecoreerde vertrekken bevat; het stucwerk van hun plafonds doet intusschen weer denken aan dat in de voorgaande gebouwen!

Het in hoofdzaak gedurende de jaren 1768 en 1769 gebouwde Gouvernementshuis met aan de Verwerstraat gelegen voorplein, dat thans het oude deel van de ambtswoning van den Commissaris der Koningin in Noordbrabant vormt, diende tot 1794 als woning der opeenvolgende militaire Gouverneurs van de toenmalige vesting Den Bosch c.a. Ook al hunne voorgangers sinds de inneming der stad door Frederik Hendrik in 1629 hadden trouwens op deze plek juist over de Dieze gezeteld, en wel in het geconfisqueerde klooster der Jezuiten, die sinds het einde van 1609 op het terrein van voormalig klooster der Bogarden met omliggende huizen en erven een grootsch opgezet „college” hadden opgericht ³³). De Gouverneurswoning was dus op eenigszins willekeurige wijze ontstaan en wellicht in oorsprong ten deele van zeer oude dagteekening. Het is daardoor niet verwonderlijk, dat zij in 1766 ernstige ouderdomsgebreken begon te vertoonen.

Men heeft de vernieuwing van het Gouvernement weleens in verband willen brengen met het bezoek, dat de meerderjarig geworden Prins Willem V in 1766 aan Den Bosch bracht ³⁴), waar sinds 1751 zijn opvoeder Hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel het ambt van Gouverneur bekleedde. Uit het archief van den Raad van State ³⁵), die het bewind voerde in militaire zaken en over de Generaliteitslanden, blijkt daarvan echter

(32) Vgl. Algemeen Handelsblad Av. 17 April 1935.

(33) Vgl. voor het volgende A. F. O. van Sasse van IJsselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch (Uitg. Prov. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant), dl. II, blz. 215 e. v.

(34) Vgl. „Buiten”, 1924, blz. 82; op blz. 81 is een foto van het Gouvernementshuis opgenomen, die, ondanks de daarop nog voorkomende ontsierde portiek,

een vollediger indruk van het gebouw geeft, dan de bij dit opstel afgebeelde.

(35) Algemeen Rijksarchief. Voor dit onderzoek werden in hoofdzaak gebruikt de registers van resolutiën van den Raad, deze resolutiën zelve en de bij het College ingekomen brieven, over de in aanmerking komende jaren 1766—70.

evenmin als van eenige inmenging in dezen van den Hertog. Toch is de wijze van vernieuwing van het Gouvernmentshuis wellicht eerst door diens aanzien en macht te verklaren.

De voor ons zichtbare gang van zaken is in het kort de volgende. Bij de jaarlijksche inspectie overtuigde de „Commissie langs de Maze” zich in Augustus 1766 van de reeds eerder gebleken bouwvalligheid van het gebouw in kwestie. Naar aanleiding daarvan viel, op het einde van dat jaar, in den Raad het besluit tot een ingrijpende herstelling van het inwendige en tot een vernieuwing van den gevel. Het aanvankelijke plan voor een betrekkelijk bescheiden façade werd vervolgens vervangen door een ontwerp voor een geheel natuursteen. Zulks bleek aanleiding te moeten geven tot een volkomen vernieuwing van het gebouw, waardoor weer een meer harmonische vormgeving van het front mogelijk werd.

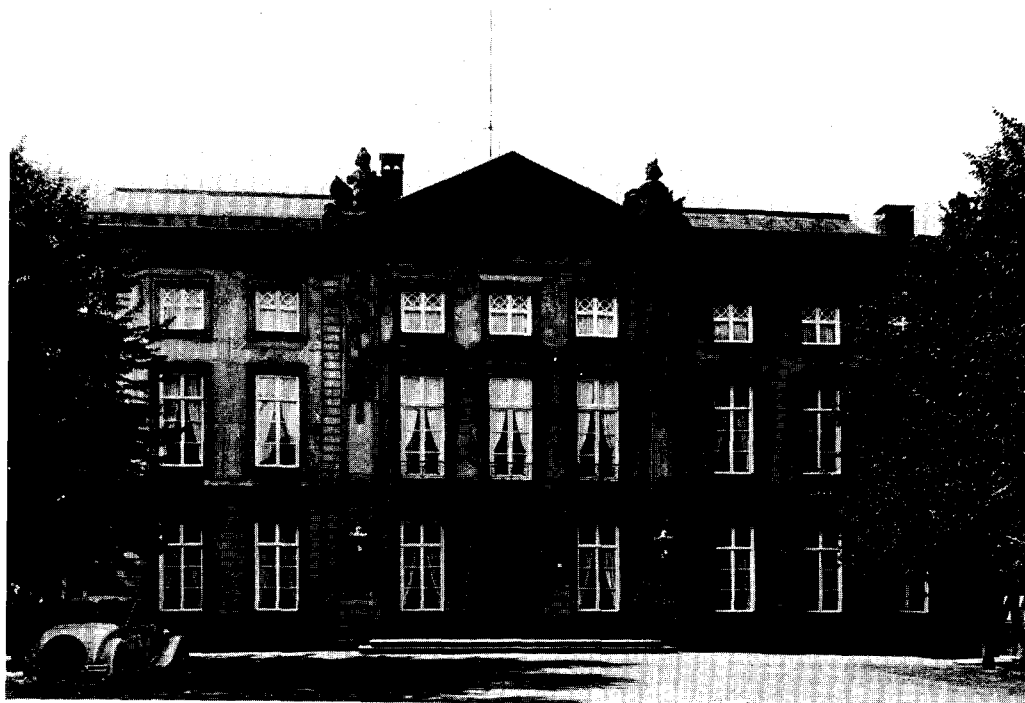
De ontwerper van dat laatste was De Swart. De uitwerking van zijn plan en de uitvoering daarvan geschiedde door de Genie in Den Bosch, evenwel met de noodige contrôle van den architect, die ook het oog hield op het maken van het decoratieve beeldhouwwerk. Overigens is het gebouw hoofdzakelijk op rekening te stellen der opeenvolgende genie-officieren ter plaatse. De Raad van State behield zich bij dit alles voortdurend tot in alle kleinigheden de beslissing voor, en gaf soms blijk van een bureaucratische zucht tot beter weten, hoewel in haar pousseeren van De Swart een ruim begrip voor architectuur tot uiting kwam.

Uit de dikwijls breedvoerige beraadslagingen en correspondentie van den Raad moge het onderstaande worden medegedeeld, dat de bovenstaande samenvatting en De Swart's rol preciseert, en ook andere curieuze bijzonderheden aan het licht brengt.

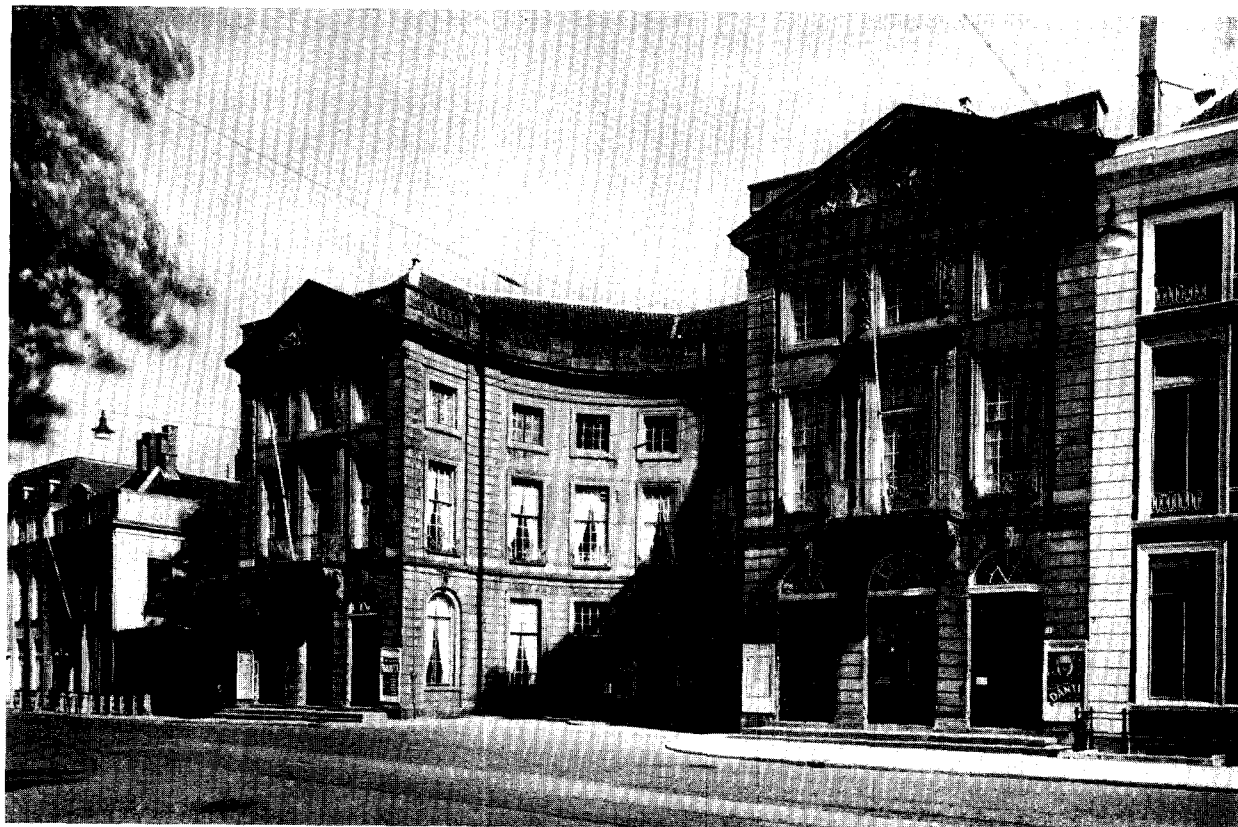
Den 9en December 1766 hechtten Haer Edel Mogende in het algemeen hun goedkeuring aan de door kolonel Des Rocques, directeur van 's-Lands fortificatiën in Den Bosch, ingezonden voorstellen voor de verbetering van het Gouvernement. Zij besloten echter hem tevens drie (door De Swart vervaardigde?) teekeningen voor de nieuwe façade, waarvan een hun voorkeur had, en een „memorie van eenige remarques” te doen toekomen.

De genoemde directeur, die zich door dit laatste blijkbaar in zijn eer getast voelde, haastte zich daarop een contra-memorie en een ander eigen project voor den nieuw te bouwen gevel naar Den Haag te zenden. De Raad maakte die missive als naar gewoonte commissoriaal, en gaf eerst eenige maanden later Des Rocques hoffelijk, doch met nadruk te kennen, dat zij van een dergelijk initiatief niet was gediend. Zij besloot toch op 15 Mei 1767 terug te schrijven „dat wat aenbelangt de nieuw te maken façade aan 't Gouvernement van s' Bosch, daartoe geene van de vijf teekeningen die bij desen teruggaen aan haer Ed. Mog. voldoende zijn voorgekomen, vooral wanneer derselver idee thans daerheen is gaende om deselve façade (sonder egter het linkergedeelte van de gevel die buiten het voorpyn springt en van de groote façade gesepareert is daaronder te begrijpen) te doen maken van hartsteen off Bentheimer steen, waeromtrent Haer Ed. Mog. is ter handen gekomen de hier nevensgaende tekening, welke Haer Ed. Mog. volkomen approberen en hem directeur toezenden, teneynde daeruijt sal kunnen sien in welke ordre en smaak haer Ed. Mog. hetselve begeeren en waerna vervolgens de nodige profilen etca. in behoorlijke ordre sal kunnen doen formeren, met verdere authorisatie omme op die gronden het nodige besteck daarvan, met 't gunt daerin begreepen moet worden, en bij de missive van hem directeur van den 3en Januari laestleden breder is vermeld in gereedheyt te brengen, en hetselve nevens sijne consideratien en een begrooting van kosten aan haer Ed. Mog. te laten toekomen”.

De uitverkoren tekening was er in alle geval eene van De Swart, blijkens Des Rocques' antwoord van 16 Augustus 1767 „ingevolge UEd. Moogende Resolutie in dato 15 May jongleden hebbe d'eere gehoorsaems hierneevens te laten toekomen de origineele teekeningen van den architect De Swart terselver tijt bij opgem. resolutie ontfangen wegens het

Afb. 15. Voormalig Gouvernementshuis, thans ambtswoning van den Commissaris der Koningin, te 's Hertogenbosch. (Foto A. C. Verhees).

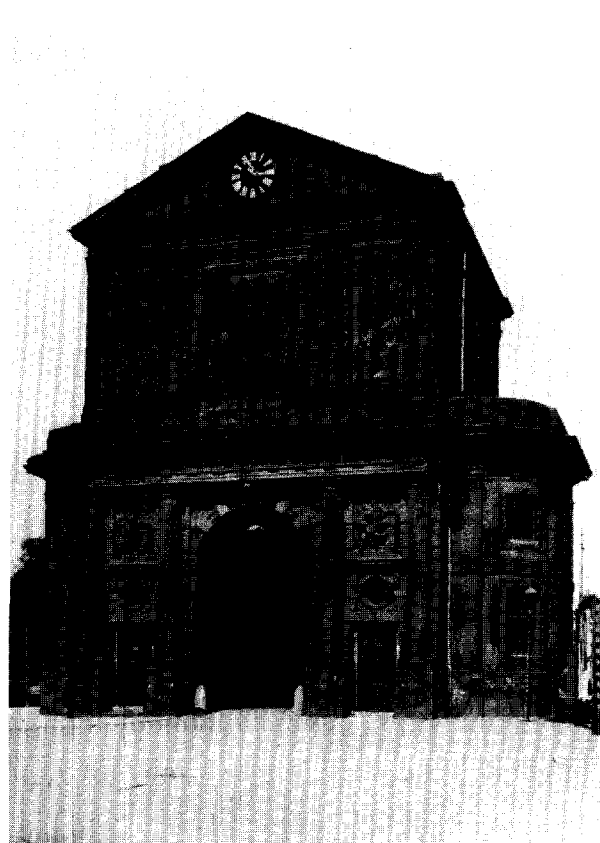
Afb. 16. Voormalig paleis van den Vorst van Nassau Weilburg, thans Koninklijke Schouwburg te 's-Gravenhage.

Afb. 17. Delftsche Poort te Rotterdam, Stadszijde in 1910.

Afb. 18

Afb. 19

Delftsche poort te Rotterdam Stadszijde en Veldzijde in den tegenwoordigen toestand (foto's C. Hoogendijk).

P. de Swart

opbouwen van de geheele gevel aan 't Gouvernement te 's-Hertogenbosch, beneevens derselver copien, profillen, grondteekeninge etc. (geteekent door den lieut. ingenieur De Witte) beneffens het concept bestek, en begrooting van kosten”.

Het lijkt alsof deze medewerking niet van ganscher harte werd verleend. Des Rocques had vermoedelijk De Swart's teekening door zijn jongsten officier laten uitwerken. De Witte toch was eerst in 1759 van cadet tot extra-ordinaris ingenieur en in 1761 tot luitenant-ingenieur bevorderd³⁶), terwijl er ongeveer een jaar later nog drie oudere subalterne genie-officieren in Den Bosch in garnizoen blijken te liggen. In alle geval voldeed het gedetailleerde plan voor den gevel niet aan alle te stellen eischen, zooals bij dezen gang van zaken moeilijk anders te verwachten was. De Raad van State besloot namelijk 22 Sept. 1767, na De Swart gehoord te hebben, de stukken terug te zenden tezamen met „eenige teekeningen in 't groot soo van de middeldeur der façade als van de balcon, kasinen etc. door de architect De Swart geformeert om sig daarvan te kunnen bedienen, mitsgaders nog een memorie van deselve architect De Swart van eenige ampliatiën, elucidatiën en rectificatiën op het overgesondene bestek ter aenbesteeding van voorsz. werk, ten eynde daarvan het nodige gebruyk te maken, en het bestek dien conform te veranderen ende te dresseeren; alsmede eynelijk ook de consideratiën van meergem. architect om het voorplijn van het Gouvernement te versmallen en te brengen op de precise breedte van de hardsteene façade volgens de voorslag daertoe bij hem gedaen en welke haer Ed. Mog. sig laten welgevallen” enz.

Het decoratieve beeldhouwwerk van den gevel vereischte natuurlijk de bijzondere aandacht van den architect.

Naar aanleiding van een request van den mr. steenhouwer George Elgin te Rotterdam, den onder-aannemer van den natuursteen gevel, „dat haer Ed. Mog. een ingenieur ofte ander bekwaam persoon gelieven te benoemen om hem de nodige mallen en boetseersels voor de basrelieven te versorgen”, werd daarom 24 Maart goed gevonden, „de architect De Swart alhier in s'Hage, die de teekeningen der façade in desen gemelt, heeft geformeert, bij dese te qualificeeren omme ingevolge het vijfde art. van het bestek, waerop gem. werk is aengenomen, aen den suppl. de nodige developpementen van de profillen off mallen in het groot waerna de steenen moeten werden gehouwen met de boetseersels voor de basreliefs voor te schrijven ende te besorgen alsmede omme de steenen te helpen sorteeren, en voorts syn oog te laten gaen over alles dat sal kunnen dienen om gem. werk conform den inhoud van het meergem. 5e artikel van voorsz. aanneembestek na behoren en in volle ordre te doen voltrecken, met authorisatie verders omme met den suppliant daertoe soo dicwils nodig sal vinden alhier in s'Hage te confereren, en ook desnoods sig tenselve eynde te mogen begeven na Rotterdam”. Het valt nauwelijk aan te nemen, dat Elgin of zijn werklieden dit goede beeldhouwwerk zelf hakten. Eer zal hij het op zijn beurt aan speciale uitvoerende beeldhouwers of hakkers hebben aanbesteed. Bij den ten deele gelijktijdigen bouw der Delftsche poort te Rotterdam (1768—72) naar plannen van De Swart, waarvoor Elgin met een anderen steenhouwer eveneens het steenhouwwerk leverde, kwam het beeldhouwwerk uit Antwerpen en Den Haag (zie vervolg van dit artikel).

Het bleef tenslotte aan Des Rocques bespaard om De Swart's plan voor de façade te moeten uitvoeren. Met voorkennis van hun chef berichtten 25 April 1768 de vier onder Des Rocques staande genie-officieren in Den Bosch wegens zijn voortdurende indispositie aan den Raad van State: dat de muren, schoorsteenen en zolderingen, die men volgens de letter van het bestek bij de afbraak had willen behouden, òf ingestort waren òf behoorden te

(36) Het is van eenig belang aan te stippen, dat De Witte, die later van 1772—77 directeur-generaal der stadswerken en -gebouwen van Amsterdam was, De

Swart en zijn werk dus gekend, en mogelijk eenigen invloed daarvan ondergaan heeft.

worden afgebroken, wat vertraging in de oplevering van het gebouw zou medebrengen. Des Rocques had trouwens op 14 Juli 1767 gewaarschuwd, dat het noodzakelijke onderheien van den nieuwen zeer zwaren gevel ongeveer deze gevolgen moest hebben.

De Swart, die door den kapitein-ingenieur Berg van de instorting en van de daardoor noodig geworden volledige vernieuwing van het Gouvernement in kennis was gesteld, zag nu de kans schoon om een gevel van betere verhoudingen tot stand te brengen, en zijn invloed op den gang van zaken te vergrooten. Hij schreef 2 Mei 1768 aan H. Edel Mogende, als zich „vereert vindende met de ordonnantie en directie van de nieuwe voorfaçade van het Gouvernement van s'Bos”, dat hij bij zijn plan wegens het voorgenomen behoud van alle oude binnendwarsmuren en zolderingen van het voorgebouw groote moeite had gehad „om de uyerlijcke proportie met de inwendige distributie te allieren”, en toch niet had kunnen vermijden „dat den grooten ingang en het geheele middelfront eenigsints uyt de midden kwamen, en dat daardoor yder penant of tussenspatie der ligten van de regterzijde moest verscheelen met die der linkerzijde”.

Een in den grond der zaak klassicistisch ingesteld architect, zooals De Swart, moet dit gebrek aan symmetrie bijzonder gehinderd hebben. Hij had voorts niet kunnen voorkomen, dat de vloer der benedenverdieping en de ingang op gelijke hoogte kwam te liggen met het voorplein, waardoor de façade verzakt zou schijnen en de benedenvertrekken vochtig konden worden. Daarom wilde hij nu de nieuwe voorfaçade „anderhalve voet doen rijzen met daaronder te stellen een onderplint of socle, hetwelk dus de hoogte soude geven om van het voorpleyn met drie treden in het voorhuys op te gaan door middel van een bordes, beslaande de geheele breedte van het voorfront, en waaruyt soude moeten spruyten de verhooging van de vloer der wapensaal en het oprijzen der kasijnen of ligten derselve”. Behalve dat De Swart dus de benedenverdieping omhoog wilde brengen, wenschte hij „eyndelijk het verhoogen der middeletage, een weynig meer spatie gevende boven de ligten en daarmede corrigerende de excessive hoogte der borstweering van de solderetage”. De meerdere kosten van al de door hem voorgestelde verbeteringen begrootte De Swart op niet meer dan 4000 gl.

Het pleit voor het inzicht van den Raad, dat hij daarop aan De Swart toestond om zich naar Den Bosch te begeven, teneinde het gebouw en zijne voorstellen nader aan elkander te toetsen, en in overleg met de ingenieurs aldaar de noodige veranderingen zoowel aan de façade als aan het binnenwerk en de fondamenteen voor te schrijven, alsook deze daarna met de aannemers te bespreken; een en ander natuurlijk onder voorbehoud van goedkeuring door het College.

De Swart had thans echter gewonnen spel. De zoo uiterst wenschelijke samenwerking met de ingenieurs ter plaatse kwam nu volledig tot stand. Er werd feitelijk een „corps de logis van het Gouvernement” gebouwd, dat paste bij de monumentale façade, die De Swart in zijn hoofd had! In zijn vergadering van 31 Mei 1768 keurde de Raad de door De Swart en de ingenieurs tezamen gemaakte plannen goed, alsook de aanbesteding voor een meerdere som van 9384 gl. aan den Bosschen aannemer Willem Hubert.

De werkelijk uitgevoerde gevel toont trouwens, dat aan de door De Swart geopperde bezwaren is tegemoet gekomen. Men ziet hier weer eens ad oculos gedemonstreerd, hoeveel zorgvuldige overweging ten grondslag ligt aan een dergelijke sober-voorname façade, waarvan de schoonheid bovenal te danken is aan den adel der verhoudingen. Daaraan wordt dan vervolgens bijzonderen luister toegevoegd door het prachtige gebruikte materiaal en de zorgvuldige behandeling daarvan, alsook door de sierende details.

De bouw van het Gouvernement gaf na het genoemde besluit tot geen bijzondere moeilijkheden meer aanleiding. Toen de nieuw opgetreden directeur De Roy voorsloeg om ook het bovengedeelte van de kroonlijst der façade uit Bentheimersteen te laten bestaan

„voegende daarbij, dat zulx ook conform soude zijn aan de eerste idee van den architect De Swart”, werd hem 14 November 1768 prompt toegestaan daarover met den aannemer te accordeeren. Op 29 November 1769 kon De Roy uit Den Bosch aan den Raad van State berichten „dat het gouvernement aldaar met de maand December in gereedheit zoude zijn, uitgenomen het opbrengen der trophees en twee marmere schoorsteenen, dat dit echter geen obstacul konde zijn aen het geven der noodige attestatie aan den aannemer, waartoe hij bij haer Ed. Mog. was geauthoriseert, en dat hij dus versogt dat de architect De Swart mede tot de opneming mogte werden gequalificeerd” enz.

In plaats dat men De Swart buiten de zaken trachtte te houden, wilde men zich nu in Den Bosch, volgens het oordeel van de Raad van State, te angstvallig aan zijn wenken houden. Bij De Swart's bezoek aan Den Bosch in December 1769 werd hij het met De Roy eens om het stellen der trophees en de aanbesteding van eenige resteerende kleinigheden tot het voorjaar van 1770 uit te stellen. Na voltooiing zag de laatste gaarne alles nog eens door De Swart opgenomen. De Raad achtte het 10 Jan. 1770 echter voldoende „dat hij, directeur, nadat den aannemer het weinige resteerende aan hetzelfde Gouvernement in het aanstaande voorjaar naar behooren zal hebben afgemaakt, de bestekken certificeere en teekene, en voorts deselve aen den voorn. architect De Swart ten dien einde mede toesende, sonder dat deselve noodig sal hebben andermael zig tot de voors. opneeming naar s'Bosch te begeeven”.

Eerst in het einde van 1769 toen dus zijn nieuwe Gouverneurswonig zoo goed als voltooid was, is er sprake van den Hertog van Brunswijk in deze aangelegenheid te kennen. Den 6en December werd De Roy geauthoriseerd „om de oude behangsels, voor zooverre deselve goed zijn en convenabel gebruikt kunnen worden, te doen emploieeren in sodanige kamers, als best zal kunnen geschikt worden, en om voorts de overige vertrekken met overleg -, en naar het goedvinden van Zijne Hoogh. den Heer Hertog van Brunswijk opnieuw te doen behangen, over de soort der behangsels correspondeerende met sodanig persoon, als daertoe van wegens hooggemelde Zijn Hoogh. zal worden gequalificeert”.

In den zomer van 1770 ontving De Swart zijn welverdiende belooning. Den 9en Juli besloot de Raad van State zijn declaratie van 1293 gl. 16 st. „wegens het formeren van een project façade van het gouvernement te s'Bosch met de daartoe noodige developementen en profilen” ter liquidatie aan de Generaliteitsrekenkamer door te zenden.

(Wordt vervolgd)

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
op Donderdag 2 Juli 1936 des avonds te 9 uur in de Sociëteit „De Vergenoeging” te Middelburg.

Notulen van de Vergadering, opgemaakt door den Secretaris.

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: Mr. Dr. E. J. Beumer, Ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk, J. Th. Boelen, Prof. Dr. A. W. Bijvanck, Mr. J. I. van Doorninck, Jonkvrouwe C. Engelen, Dr. H. E. Enthoven, Dr. J. J. de Gelder, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Mr. J. K. van der Haagen, Mr. F. A. Josephus Jitta, Dr. J. Kalf, D. Kok Jzn., Dr. E. H. ter Kuile, Dr. G. C. Labouchere, J. Mees, H. G. Mos, Mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg, Alb. L. Oger, Prof. W. van der Pluym, C. ter Poorten, H. W. G. Ras (Oranje-Nassau Museum), Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, Jhr. J. van Rijckevorsel, Jhr. Ir. G. C. Six (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap), A. Spoon Jzn., Dr. W. S. Unger, Mejuffrouw W. C. M. Vaillant, F. A. J. Vermeulen, Dr. E. Wiersum, Mejuffrouw Dr. G. F. van IJsselsteyn, benevens een aantal genoodigden en introducees.

De voorzitter, Jhr. Mr. Dr. Van Rijckevorsel, opent te ruim negen uur de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. Vervolgens krijgt de secretaris het woord voor het uitbrengen van het Jaarverslag van den Bond en van dat van het Topografisch Repertorium in Nederland; deze verslagen staan eveneens hierna.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt goedgekeurd en de penningmeester voor zijn beheer gedéchargeerd.

Een voorstel van het bestuur tot wijziging van art. 6 van het Huishoudelijk Reglement wordt aangenomen. De eerste zin van dit artikel luidt nu aldus: „Het Bestuur bestaat uit ten minste negen leden, waarvan minstens vijf te kiezen uit de gewone leden of uit bestuursleden van aangesloten vereenigingen.” De rest van het artikel is ongewijzigd gebleven.

De periodiek aftredende leden van het bestuur Van Beresteyn, Bijvanck, Mees en Van Rijckevorsel worden herkozen. In de plaats van Dr. Van Giffen, die zich niet meer herkiesbaar heeft gesteld, wordt gekozen Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden, terwijl het bestuur uitgebreid wordt met de Heeren D. Hannema te Rotterdam en Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaer te 's Gravenhage. Vervolgens wordt de Heer Van Rijckevorsel als voorzitter herkozen.

Als plaats van de volgende vergadering wordt Antwerpen aangewezen.

De Heeren Dr. Unger en Mr. Van der Haagen zullen optreden als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening. De commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in haar geheel herkozen.

Vervolgens komt aan de orde de behandeling van een vraag, gedaan door de besturen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, het Genootschap Amsteldamum en den Bond Heemschut te Amsterdam, luidende: Is reconstructie van een oud gebouw of détail daarvan, wel zooveel mogelijk in den oorspronkelijken vorm, doch met gebruik van zichtbare moderne materialen en in zichtbaar gewijzigde constructie, toelaatbaar? De Heer Ir. Gratama lichtte deze vraag uitvoerig toe, waarna Ir. De Bie Leuveling Tjeenk antwoordde, en daarbij een en ander met lichtbeelden verduidelijkte. Aangezien de discussie, met het oog op het ver gevorderde uur, te uitvoerig bleek te worden, werd besloten op een in het najaar te Amsterdam te beleggen vergadering de zaak opnieuw aan de orde te stellen, waarbij dan de inleiding van den Heer Gratama en het antwoord van den Heer De Bie Leuveling Tjeenk als leidraad zouden kunnen dienen. Deze zullen daartoe in het Jaarboek worden afgedrukt.

Bij de rondvraag vestigde jonkvrouwe Engelen de aandacht op het tot stand komen van vele kleine lokale musea, waarbij zij de vraag stelde, of zulks wel in overeenstemming was met de stellingen van den Bond. Haar werd verzocht, over deze aangelegenheid een artikel voor het Jaarboek te willen schrijven.

Niets meer aan de orde zijnde sloot daarop de voorzitter de vergadering.

Vervolgens begaven de aanwezigen zich naar buiten om op de markt het schouwspel te genieten van het geheel verlichte stadhuis, welke illuminatie was aangeboden door de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer.

Vóór den aanvang van de vergadering had de burgemeester van Middelburg, de Heer Fernhout, de leden op het stadhuis welkom geheeten, waarbij hij een uitvoerige en belangwekkende rede had uitgesproken, welke door den voorzitter werd beantwoord. Vervolgens werd het stadhuis bezichtigd onder leiding van den gemeente-archivaris Dr. W. S. Unger.

Vrijdagochtend werden te Middelburg de Abdijgebouwen bezocht, vervolgens de Oostkerk, Het Oost Indisch Huis en het Huis de Steenrotse, thans eigendom van de Vereeniging „Hendrick de Keyser”, welke vereeniging zich ook in het bezit mag verheugen van het huis „De Gouden Sonne”, waar het noenmaal plaats vond.

Des namiddags vertrok men naar Veere, waar bij de Groote Kerk werd uitgestapt. De Heer Vermeulen gaf hier een uitleg van de fundeeringen van het choor; het aan den dag gekomen metselwerk gaf aanleiding tot

velerlei discussies, zonder dat nochtans een definitief oordeel kon worden gevestigd, aangezien de ontgraving nog niet voldoende bleek te zijn.

In het fraaie en uitnemend gerestaureerde stadhuis bracht de burgemeester hulde aan den Bond. Na een kort bezoek aan de gothieke huizen Het Lammetje en De Struis werd de tocht voortgezet over Domburg en Westkapelle naar Vlissingen. De burgemeester ontving de deelnemers in het museum, dat bezichtigd werd; daarna volgde een bezoek aan de Grootte Kerk, het monumentale huis van 1641, het Huis met de Beelden en het Stadhuis.

Een maaltijd in het Hotel de Abdij te Middelburg besloot den dag.

Zaterdagmorgen stak men over naar Breskens, waar de autobussen het gezelschap voerden naar Biervliet en IJzendijke met hun aardige kerkjes, naar Aardenburg, waar de eerbiedwaardige St. Bavokerk aller belangstelling trok en naar Sluis, waar een maaltijd wachtte in het Hof van Brussel. Het beroemde 14e eeuwse raadhuis werd daarop van onder tot boven bekeken. Over St. Anna ter Muiden en Retranchement werd vervolgens gereden naar Cadzand, waar de oud-archivaris Dr. De Hullu het aardige kerkje, gedeeltelijk nog uit de 13e eeuw dagteekenend, toonde. Aan het strand werd vervolgens thee gedronken en door enkelen gebaad. Over Groede met zijn merkwaardigen toren bereikte men daarna Breskens en in Vlissingen bij het station werd de excursie ontbonden.

D. P. M. Graswinckel,
Secretaris N. O. B.

Rede van den Voorzitter Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijkevorsel.

Dames en Heeren leden en corresponderende leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond!

Weest welkom op deze 37ste Jaarvergadering! Het verheugt mij, dat gij niettegenstaande de ongunst der tijden in zoo grooten getale de reis naar Zeeland hebt ondernomen. Dit is een van de symptonen van de levenskracht van onzen Bond.

Ik acht het een gelukkige traditie, dat de jaarvergaderingen telkens op een andere plaats worden gehouden — dat houdt het contact levendig met de leden en vrienden, die wij overal in het land hebben —, en het visueel contact met de Oudheden, tot welke onze belangstelling uitgaat, heeft ook zijn waarde.

Sedert de vorige jaarvergadering ontvielen ons eenige leden, waaronder geleerden van grooten naam als Prof. Prinsen en Dr. van Oppenraay S.J., en een trouwe waker voor onze monumenten, den heer Van Dalen. Hun aandenken zal bij ons in eere blijven.

Uit het Jaarverslag, dat de Secretaris zoo dadelijk zal uitbrengen, zal U blijken, dat wij over de ontwikkeling van ons ledental tevreden kunnen zijn. De Bond vertoont een verblijdende weerstandskracht tegen den achteruitgang, die in deze tijden vereenigingen met cul-

tureel doel bedreigt. Ik behoef U niet te zeggen, hoezeer ik mij hier over verheug, nu ik het vorig jaar heb betoogd, dat de Bond een tweezijdige taak heeft: inlichting der publieke opinie, maar ook haar vertegenwoordiging tegenover de verzorgers van Oudheden en Monumenten. In dit verband mag ik met voldoening wijzen op punt 10 van onze Agenda — een goed begin!

Ons tijdschrift — het Jaarboek — blijft aan de hoogste eischen voldoen. Ieder nummer is als een feestgave. Hulde en dank wederom aan de Redactie.

Ook dit jaar is het Bestuur weder voor het behoud van verschillende monumenten opgekomen — met wisselvallig resultaat. Toch is er vooruitgang, de bewerking der publieke opinie sedert zoo vele jaren draagt vrucht; men staat niet gaarne meer bekend als schender van monumenten. Een moeilijk punt blijft de tijdige waarschuwing, vooral betreffende de niet algemeen bekende monumenten. Ook gaat het dikwijls om met de beste bedoelingen ondernomen verfraaiingen, die in hun tegendeel dreigen te verkeeren. Overleg in een beginstadium zou dikwijls veel kunnen voorkomen. Slechts toegewijde correspondenten kunnen hier helpen; de Rijksmonumentencommissie is er niet in mogen slagen, dit instituut tot ontwikkeling te brengen — mogelijk ligt hier een nieuwe taak voor onzen Bond.

Wij verheugen ons over de ontwikkeling der tijdelijke tentoonstellingen, een gelukkige uitbreiding van ons Museumwezen.

Een nieuw Museum „de Hondsrug” en verschillende Oudheidkamers werden in den loop van het jaar geopend. Dr. H. P. Coster werd als conservator van het Museum van Oudheden te Groningen opgevolgd door Dr. A. E. van Giffen.

Het Kunsthistorisch en Ikonografisch Instituut te 's Gravenhage kreeg een ruime behuizing in het voormalig Gemeente Museum aan den Kortten Vijverberg.

De opgravingen op het Domplein te Utrecht worden voortgezet; een deel zal door overkluizing permanent toegankelijk blijven.

Het Rijk ziet zich genoodzaakt de voor subsidieering van de herstelling van Monumenten uitgetrokken bedragen telkens in te krimpen, maar het werk van de Rijksmonumentenzorg wordt toch krachtig voortgezet en sommige personen en gemeenten helpen zooveel zij kunnen. Intusschen groeit de wachtlijst van de Monumenten, die wel in aanmerking, maar nog niet aan de beurt komen. In deze omstandigheden is het maar goed, dat naar de nieuwere inzichten aan de monumenten niet meer dan het noodige moet worden gedaan. Maar onze voor de Monumenten gevaarlijke bodem en klimaat en — laten wij er maar bijvoegen, de verwaarloozing gedurende lange jaren — maken scherpe contrôle noodig. Kunstlievend Nederland is opgeschrikt door de instorting van de Cunerakerk te Rhenen.

Laat ons hopen, dat na deze harde waarschuwing aan de soliditeit onzer Monumenten alle noodige aandacht zal worden gewijd.

Met den wensch, dat onze agenda tot belangrijke en

vruchtbare discussies aanleiding moge geven, verklaar ik de 37ste jaarvergadering voor geopend.

Jaarverslag van den secretaris van den N. O. B.

Als gevolg van de voortgezette actie tot vermeerdering van de leden van den Bond — ruim 30 nieuwe leden werden wederom aangeworven — bleef het ledental, dat door overlijden en bedanken nogal wat verliezen had te boeken, nagenoeg gelijk. Al ware een vermeerdering wenschelijk geweest, toch mag, de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, deze toestand bevredigend worden geacht.

Van de „faits et gestes” van den Bond in het afgelopen jaar heeft Uw secretaris weinig mede te deelen, Niet dat het hem aan werk heeft ontbroken; een agenda over 1935 van ver over de 1000 ingekomen en uitgegane brieven moge U van het tegendeel overtuigen. Maar de meeste dezer brieven betreffen aangelegenheden van internen aard, welke vermelding in het jaarverslag niet op zijn plaats zou zijn.

Intusschen, onder deze correspondentie bevindt zich ook die van de door den Bond in het leven geroepen Kasteelen-Commissie, waarover wél het een en ander valt mede te deelen. Deze commissie toch kwam in het afgelopen jaar met haar werkzaamheden gereed en leverde een rapport in, dat in nagenoeg ongewijzigden vorm door het bestuur van den Bond aan den Minister van Financiën werd toegezonden. In dat rapport werd door het bestuur gewezen op de groote moeilijkheden, welke de eigenaars van kasteelen en landgoederen in de tegenwoordige tijdsomstandigheden, mede door de drukkende belastingen en verschillende wetgevende bepalingen, allerwege ondervinden. Door het bestuur wordt het als een nationaal belang erkend, dat kasteelen onderhouden en bewoond worden en dat het dan ook een nationale plicht is, de eigenaars in staat te stellen, de taak, die zij gedurende generaties hebben vervuld, ook in de tegenwoordige tijdsomstandigheden voort te zetten, hen althans het vervullen van deze taak zoo min mogelijk te bemoeilijken.

Verschillende punten nu, welke door een gehouden enquête aan de voornoemde Kasteelen-Commissie gebleken waren, werden door het bestuur van den Bond onder de aandacht van den Minister gebracht. Het zou niet van wijs beleid getuigen, wanneer thans reeds het rapport werd gepubliceerd. Wel echter kan worden medegedeeld, dat Gedeputeerde Staten van Overijssel zich tot den Minister van Binnenlandsche Zaken hebben gewend met een request, waarin zij, onder verwijzing naar het rapport van onzen Bond, belangen bepleiten, welke van denzelfden aard zijn als door ons bestuur worden voorgestaan. Het ware te hopen, dat ook in andere provinciën deze actie, welke het gevolg was van een schrijven van den burgemeester van Delden, navolging moge vinden.

Het archief van den Bond, dat in den loop der jaren aanmerkelijk van omvang is geworden, werd met toestemming van den Algemeenen Rijksarchivaris in be-

waring gegeven bij het Algemeen Rijksarchief. Als eindjaar van de overbrenging is 1930 genomen.

De bewerking van het Repertorium van Tijdschrift-artikelen werd voortgezet door mejuffrouw Roelofs, onder toezicht van de heeren Van Beresteyn en Grasinckel. Het is te verwachten, dat binnenkort met het ineenzetten van het werk kan worden begonnen. In den oorspronkelijken opzet is eenige wijziging gebracht tengevolge van het verschijnen van het Repertorium van den heer Van Hall, betrekking hebbende op de schilderkunst, graveerkunst enz. Deze onderwerpen zijn thans niet meer opgenomen in het repertorium van den Bond, aangezien zij vollediger te vinden zijn in bovenbedoeld werk van den heer Van Hall. Het ligt voorts in het voornemen ook artikelen uit de voornaamste werken in het repertorium op te nemen.

Rest te vermelden, dat de Bond in het afgelopen jaar met eenige geschenken werd vereerd. Als zoodanig zijn te noemen het importante werk over Singraven, bewerkt door Prof. Döhmman en den heer Dingeldein en ons aangeboden door Mr. Laan, den bewoner van het landgoed. Voorts het Gedenkboek van de Kweekschool voor de Zeevaart en de Stuurmanskunst te Amsterdam, van de hand van den heer J. C. M. Warsinck, aangeboden door de commissarissen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan.

Verslag der Vereeniging Topografisch Repertorium van Nederland 1934—1935.

Mejuffrouw De Joncheere die gedurende de twee jaar, dat zij voor onze Vereeniging werkte, vele collecties beschreef en op kaart bracht, heeft in September 1934, wegens het aanvaarden van een andere werkkring, haar ontslag gevraagd.

Wij waren zoo gelukkig reeds in November den heer J. S. Witsen Elias bereid te vinden, zij het ook voor drie dagen in de week, het werk van mej. De Joncheere over te nemen.

Nadat in Juli 1935 de topografische teekeningen, kaarten, enz. van het Rijksarchief te Utrecht (ongeveer 1000 stuks), beschreven waren, zag de heer Witsen Elias zich tot onzen spijt genoodzaakt, met dit werk op te houden, ten einde meer tijd aan zijn dissertatie te kunnen besteden.

Onderwijl had mej. De Joncheere in het najaar 1934, na haar ontslag als medewerkster, nog de beschrijving der belangrijke verzameling Amsterdamsche topografica van den heer J. van Eck waaraan zij reeds eenigen tijd in de avonduren bezig was, tot een einde gebracht.

Ook den heer van Eck die ons deze beschrijving na voltooiing aanbood, zijn wij veel dank verschuldigd.

Het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, toonde zijn belangstelling in het werk onzer Vereeniging, door een belangrijke bijdrage, die het ons mogelijk maakte, de beschrijving nog eenigen tijd op dezelfde wijze voort te zetten.

In November 1935 nam de heer J. Balder de voortzetting der beschrijving op zich.

Nu de bezittingen langzamerhand een vrij aardige waarde begonnen te vertegenwoordigen, kwam bij het bestuur hoe langer hoe meer, de wenschelijkheid naar voren, de Vereeniging op een meer juridische basis te brengen.

In overleg met Notaris J. Zwart werd hier voor de Stichting gekozen.

Nadat in de laatste algemeene vergadering de leden het bestuur reeds gemachtigd hadden, de noodige stappen te nemen, verklaarden alle leden zich na een rondschrijven bereid de Vereeniging Topografisch Reper-

torium op te heffen en de bezittingen over te dragen aan de nieuw op te richten Stichting, „Het Topografisch Repertorium van Nederland”, gevestigd te Amsterdam. Op 25 November 1935, vondt de stichting plaats. Aan Notaris Zwart, die ons geheel belangeloos hierin ter zijde stond, zijn wij veel dank verschuldigd.

Hiermede is de tweede periode van ons bestaan afgesloten: — Commissie van den Oudheidkundigen Bond 1916—1928, — Vereeniging zonder rechtspersoonlijkheid van 1928—1935, — en vangt de derde periode aan bij het begin der Stichting, die thans definitief kan zijn en met aller samenwerking een groote en nuttige bloei tegemoet kan gaan.

BOEKBESPREKINGEN

Reisboek voor Nederland. Tweede, herziene druk 1936. Samengesteld met medewerking van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Uitgave: Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B.

In 1922 verscheen bij de N.V. van Stockum en Zoon in Den Haag, als gezamenlijke uitgave der A.N.V.V. en den A.N.W.B., het door hun beider ondervoorzitter nu wijlen G. A. Pos samengestelde Reisboek voor Nederland. Het X en 312 bladzijden tellende werk was voorzien van 27 der door den A.N.W.B. uitgegeven stadsplattegronden, die tal van uit toeristisch oogpunt waardevolle aanwijzingen bevatten, en door middel van druk in onderscheiden tinten een beeld gaven van de historische ontwikkeling der betrokken plaatsen. De mededeelingen over de musea dankte de samensteller aan de directoren dezer instellingen, die over de monumenten van stad en land waren van de hand van wijlen den architect A. W. Weissman.

Frans Vermeulen heeft in het Oudheidkundig Jaarboek van 1922 (III-2-223) de verschijning van dit eerste reisboek in eigen taal met sympathie begroet, al somde hij tevens een reeks vergissingen van den heer Weissman en slordigheden op. Dat men dezen om medewerking had verzocht, was toenmaals zeer begrijpelijk. Weissman toch was de pionier der Heemschut-beweging ten onzent, en met wijlen C. H. Peters, eveneens van de geschiedschrijving der Nederlandsche bouwkunst.

Het is een verheugend verschijnsel, dat de A.N.W.B. een eigen tweede, zeer vermeerderde (XVI en 484 bladzijden met 50 plattegronden) uitgave van het reisboek heeft kunnen laten verschijnen, welke goeddeels nog door den heer Pos is voorbereid. De algemeene opzet der eerste uitgave is mede uit pieteit tegenover hem aangehouden, doch de inhoud heeft niettemin groote wijzigingen ondergaan.

Allereerst heeft men in overleg met het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap het boek voorzien van een tiental populair-wetenschappelijke inleidingen op onderscheiden gebied.

De eigenlijke tekst begint met een opstel van den knappen geoloog P. Tesch over de geologische gesteldheid van Nederland, gevolgd door een meesterlijke uiteenzetting over de waterstaatkundige ontwikkeling door Dr. A. A. Beekman. Dr. A. E. van Giffen heeft zich alle moeite gegeven zijn visie op de vóór- en vroeghistorische verschijnselen in Nederland duidelijk te maken, aan de hand van een chronologische overzichtstabel, waarop naast elkander de archeologische en de corresponderende geobiologische tijdperken of verschijnselen zijn aangegeven; hij is de eenige, die door een beknopte literatuuropgave nadere oriëntering op zijn gebied vergemakkelijkt. Op logische wijze volgt „de ont-

wikkeling van de bewoning in verband met den oorsprong der bevolking” door dr. H. J. Keuning, en daarna een kort maar alleraardigst opstel over de dialecten en hun verspreiding door P. J. Meertens, den secretaris der dialecten-commissie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Zeer sympathiek doet vervolgens de opname aan van een beschouwing over onze natuurmonumenten door Dr. Jac. P. Thijsse. Het is te hopen, dat zijn even deskundig als wel-sprekend betoog er toe zal bijdragen om het in verhouding tot den grooten omvang van haar werk belachelijk lage aantal leden der Nederlandsche Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten te vermeerderen.

Helaas valt dan in dit gezelschap de heer D. J. van der Ven uit den toon met een in den slechten zin des woords populaire bijdrage „de toerist en de Nederlandsche folklore”. Van oppervlakkige toeristenbelangstelling valt trouwens voor de nog overgebleven oude volksgebruiken en -zeden geen heil te verwachten.

Gelukkig wordt weer wat goed gemaakt door artikelen over Nederlandsche bouwkunst, schilderkunst en beeldhouwkunst door F. A. J. Vermeulen, Prof. dr. W. Martin en dr. Elisabeth Neurdenburg.

Het heeft weinig zin bezwaren aan te voeren tegen sommige der genoemde beschouwingen, waartoe schrijver dezes trouwens slechts op een enkel punt bevoegd zou zijn. Het voorgeschreven bestek — het langste stuk telt slechts ruim 13 kleine bladzijden — bracht noodzakelijkerwijze een zeer in elkaar dringen der stof mede. Opgemerkt zij slechts, dat het mij niet gelukkig lijkt met den heer Vermeulen de onderling uiterst sterk samenhangende Groningsche of Oost-Friesche, overwegend romano-gothische, baksteenkerken te verdeelen in een romaansche Oostfriesche groep, die naast de vroege kerkgebouwen in Groningen en N. O. Friesland die in Drente en Twente zou moeten omvatten, en een latere Groningsche gothische groep. De behandeling der schilderkunst is in hoofdzaak een opsomming van namen. Bij de moderne Nederlandsche beeldhouwkunst worden onze beste kunstenaars in een adem met eenige figuren zonder beteekenis genoemd. Ook de 18de-eeuwsche beeldhouwers hadden naar de kwaliteit van hun werk onderscheiden kunnen worden.

Hoofdzaak is echter, dat alle auteurs op de eene genoemde uitzondering na hun onderwerp van een dusdanig standpunt behandelen, dat ook de wellicht niet overal hun betoog vattende buitenstaander toch gevoelt, welke bijzondere waarden onze vaderlandsche bodem in letterlijken en figuurlijken zin rijk is.

De inleidingen vormen een op zichzelf staand geheel. Hun bewerkers zijn niet geraadpleegd ten

aanzien van den inhoud van het eigenlijke reisboek. Ook die heeft groote veranderingen ondergaan, welke welhaast steeds verbeteringen zijn te noemen. De uitvoerige opgaven over de musea in Amsterdam zijn met veel begrip en zorg herzien. Van het Rijksmuseum worden enkele, vroeger noode gemiste plattegronden gegeven. De langdurige wordingsgeschiedenis van dezen gids was blijkbaar oorzaak, dat van de verzamelingen der nieuwe musea in Rotterdam en Den Haag slechts een zeer kort, doch duidelijk overzicht kon opgenomen worden. Door dezelfde reden is ongetwijfeld van het Museum Meermanno-Westreenianum nog de oude zeer beperkte openstelling in plaats van de nieuwe, veel ruimere regeling daarvan opgegeven. Het Prentenkabinet te Leiden wordt nog vermeld als zijnde op het Rapenburg, hoewel het reeds zes jaar geleden is verplaatst naar een gebouw in de Kloksteeg.

De zuiver toeristische bijzonderheden zijn overigens zooveel doenlijk op de hoogte van den tijd gebracht. De plattegronden zijn grootendeels herzien, en tegelijk in sprekender kleuren uitgevoerd. Er zijn er niettemin die niet op de hoogte van hun tijd zijn: de nieuwe toegang tot Delft uit Den Haag is nog niet opgenomen.

De druk van den tekst en vooral van het register is duidelijker dan vroeger. Overigens zijn nog steeds de typografische verzorging en het papier — dat bovendien te dik is — allesbehalve mooi. Bepaald hinderlijk doet het lettertype van den titel op den niet al te fraaien band.

Voor den inhoud van het nieuwe reisboek kan men in het algemeen dus tot zoover alle waardeering hebben. Op één belangrijk punt schiet het echter, ondanks aangebrachte verbeteringen, evenzeer tekort als zijn eerste uitgave: de behandeling onzer monumenten van bouwkunst.

Men kon hier natuurlijk geenszins het voorbeeld nastreven van Jenny's *Kunstführer der Schweiz* of Dehio's *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*. Een dergelijk boek wordt thans door de Rijksmonumentencommissie voorbereid en is alleen met haar hulpmiddelen te verwezenlijken. Het moet echter niet tot de redactie van het Reisboek zijn doorgedrongen, dat de heer Weissman een onbetrouwbaar geschiedschrijver met bovendien een zeer ongelijkmatige kennis onzer bouwkunst was. Zij moet voorts uit het oog hebben verloren, dat niet alleen de opvattingen omtrent hetgeen, wat tot onzen monumentenschat behoort, ruimer zijn geworden, maar vooral ook dat de, lang bij andere takken onzer kunstwetenschap ten achter gebleven, bestudeering der monumenten sinds 1922 vele hunner in een geheel ander en juist licht heeft geplaatst en voort zal gaan zulks te doen.

Men heeft wel vele passages over het historisch stedschoon aangevuld, doch zonder systeem. Noch

de sinds enkele jaren volledige „Voorloopige Lijst” en de verschenen deelen van de „Geïllustreerde Beschrijving” der monumenten, noch de bovengenoemde kritiek van den heer Vermeulen zijn daarbij gebruikt.

Door de handhaving van den oorspronkelijken opzet vindt men zeer veel wetenswaardigs over Amsterdam en in het algemeen over Noordholland, al wordt b. v. bij de bespreking van Teyler's Museum niet de aandacht gevestigd op de oorspronkelijke ovale bibliotheek- en museumzaal uit 1779/80, noch het dorp Westzaan met zijn typische 18de-eeuwsche kerk en naastgelegen raadhuis vermeld. Ook de bewerkers van den herdruk kennen blijkbaar de omgeving der hoofdstad, blijkens de gewijzigde mededeelingen over Naarden en een warm gestelde passage over de prachtige landgoederen van 's-Graveland. Naar mate men verder van Amsterdam verwijderd geraakt, blijft meer overgeslagen, dan wel in nietszeggende of onjuiste bewoordingen vermeld.

Belangrijke monumenten, die men tevergeefs zoekt, zijn o. a. de ruïne van Teylingen, de kerk te Tholen en het als pastorie dienende gebouw te Schelluinen. Verder is aan den zoo uiterst merkwaardigen romano-gothischen kerkenbouw in de provincie Groningen zoo goed als geen aandacht geschonken. Tot de mededeelingen, die den bezoeker weinig wijzer maken, behoort bijvoorbeeld, dat ten O. van Jutphaas „het goedbewaarde kasteel Heemstede met vier torens ligt”, van het kasteel te IJsselstein „nog slechts een groote traptoren met een steenen trap is overgebleven” en te Willemstad „de achthoekige kerk bezienswaardig is”. Bij Koudekerk a/d Rijn leest men, dat even voorbij het dorp de molen staat, waar volgens sommigen Rembrandt geboren is; de naam „Rembrandt” van dezen zonderling verminkten molen gaf daartoe vermoedelijk aanleiding. Het staat echter onomstootelijk vast, dat de geboorteplaats van Rembrandt in de Weddesteeg te Leiden is te zoeken.

Ook thans is ondanks de bekende onderzoekingen van resp. Ir. Weve en Dr. Jan Kalf nog sprake van de „Karolingische” kapel op het Valkhof te Nijmegen en de „Karolingische” keizer Karel-zaal bij de St. Servaaskerk te Maastricht; en evenzoo van, in werkelijkheid niet aanwezige, muurschilderingen in het stadhuis te Zwolle en het mogelijk in de 9de eeuw gebouwde Loevestein, dat tot in de 14de eeuw door grachten en muren omgeven was (het slot kan niet ouder zijn dan de eerste helft der 14de eeuw en de grachten zijn onlangs gedeeltelijk uitgediept!). Te Bergen op Zoom is „de gevel van het stadhuis bepleisterd doch blijkbaar uit de 15de eeuw”; het is echter overbekend, dat deze voor eenigen tijd gerestaureerde façade uit 1611 dateert.

De aandacht, aan onderscheiden monumenten be-

steed, staat niet in verhouding tot hun belang, zoolwel in de van Weissmann afkomstige als nieuw-ingevoegde passages. Dit bewijzen het uitweiden over het dood-gerestaureerde huis Bethlehem en het noemen zonder meer van den prachtigen gothischen toren te Gorkum, alsook het op gelijke wijze vermelden van het onbelangrijke Spinoza-huis en het tegenovergelegen zeer bezienswaardige H. Geesthofje aan de Paviljoensgracht te 's-Gravenhage.

Ter illustratie van de willekeurige herziening der gegevens diene het volgende. De alinea's over Brielle en Grave zijn uitgebreid, doch die over de zeker niet minder belangrijke vestingstadjes Willemstad en Geertruidenberg summier gebleven. Van de recente ontgraving van den burcht te Oostvoorne en de restauratie van den toren te Woudrichem is goede nota genomen. Daarentegen is onder Schoonhoven wel de restauratie van het stadhuis doch niet de zeer opvallende der kerk vermeld. Het bouwjaar van het stadhuis aldaar is ten onrechte van 1452 in 1425 veranderd en de latere wijzigingen daarvan worden niet meer genoemd, waardoor de laatste restauratie onbegrijpelijk wordt. De kerk, die tevoren 15de eeuwsch was gemaakt, „dagteekent" nu uit de 14de eeuw, uit welken tijd er thans stellig niets staat. Dat woord „dagteekenen" gebruikt het reisboek ook overigens op eigenaardige wijze: nu eens schijnt het te slaan op den tijd der oorspronkelijke stichting, dan weer op het nog bestaande gebouw.

In het bovenstaande heeft de recensent zich niet kunnen onthouden van kritiek, ondanks de goede bedoelingen en hunne verwezenlijking tot op aanmerkelijke hoogte, die bij de bewerkers van het nieuwe reisboek ongetwijfeld hebben voorgezet. Hij wenscht echter nadruk te leggen op de beteekenis dezer nationale uitgave als gids voor ons land in vergelijking met den totaal verouderden Baedeker van Holland en België. Het nieuwe reisboek is alles bijeengenomen stellig een begeerenswaardig bezit.

M. D. Ozinga.

Arthur M. Hind. „*An introduction to a history of woodcut with a detailed survey of work done in the fifteenth century*". With frontispiece and 483 illustrations in the text. London, Constable & Co, 1935, 4°. 2 vol. £ 6.

Meer dan 25 jaar geleden is Hind met een boek: *A short history of engraving and etching* (1908) voor den dag gekomen, dat nog algemeen als een standaardwerk over dit speciale onderwerp erkend wordt. Het nieuwe werk over de houtsnede heeft een eenigszins andere strekking en kan daarom niet als tegenhanger op het bijzonder gebied van de andere techniek beschouwd worden; het treedt gedeeltelijk met geringere, gedeeltelijk met hoogere aanspraken op. In de hoofdtitel noemt het zich slechts in-

leiding, maar in de ondertitel dient het zich aan als een gedetailleerd overzicht over de houtsnede in de XVde eeuw, en dat is inderdaad zijn voornaamste inhoud. Hind heeft misschien het meest interessante hoofdstuk uit de geschiedenis van de houtsnede tot onderwerp gekozen: de incunabelen van deze techniek en het zoo netelige probleem van het ontstaan en de opkomst van de houtsnede in Europa. Hij houdt zich daarbij met de zeer belangrijke vraag bezig, aan welk land de eer toekomt de houtsnede het eerst toegepast te hebben. Men begrijpt, dat deze vraag, dikwijls telkens ten gevolge van de nationaliteit van den schrijver, anders beantwoord werd en dat evenals bij een internationalen voetbalwedstrijd de nationale instinkten daarbij vaak een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het kan daarom wel eens nuttig zijn, er een onpartijdigen arbiter over te hooren, wiens volk als uitvinder van de houtsnede in het geheel niet in aanmerking komt en die dit vraagstuk van alle mogelijke kanten bekeken en met gebruikmaking van de uitgebreide, polemische literatuur grondig en *sine ira et studio* bestudeerd heeft. Het is zeer opmerkelijk, dat de conclusies, waartoe Hind komt, weinig afwijken van die, tot welke Kristeller in zijn bekend handboek is gekomen. De aanspraken, die H. Bouchot indertijd voor Frankrijk of Bourgondië als het land, waar het vroegst houtsneden vervaardigd werden, heeft gemaakt, worden als ongegrond afgewezen. Bouchot had namelijk beweerd, dat het feit, dat het meerendeel van de vroege houtsneden in Duitse en Oostenrijksche kloosters gevonden is, niet als argument daarvoor kon aangevoerd worden, dat deze houtsneden ook uit deze kloosters, of ten minste uit deze streken, Zuid-Duitschland en Oostenrijk afkomstig zouden zijn. Volgens Bouchot of zooals Hind het uitdrukt volgens Bouchot's geloof in Bourgondië als het land van herkomst, zouden deze houtsneden een Fransch exportartikel geweest zijn, dat echter in Frankrijk minder gewild was; en de meestal Duitse opschriften zouden, ook weer volgens Bouchot, niets voor de Duitse origine bewijzen, daar deze door de rondreizende handelaars (of monniken) eerst in de plaatsen, waar zij verkocht werden, in de landstaal er bij gevoegd zouden zijn. Nu doet zich echter het merkwaardige geval voor, zooals Hind heeft vastgesteld, dat houtsneden met tweetaligen tekst niet voorkomen; de exemplaren met den hypothetischen Franschen tekst zouden dus alle verloren zijn gegaan, hetgeen zeer onwaarschijnlijk is. Bouchot's zeer ingewikkelde hypothese vindt in geen enkel feit steun; Hind ziet daarom ook in het meerendeel van de vroegste houtsneden Duitse voortbrengselen, en als *terminus ante quem* neemt hij op zeer plausibele gronden het jaar 1410 aan. Toch geeft Hind aan den anderen kant de mogelijkheid toe, dat een enkele houtsnede, en wel

Christus voor Herodes, vroeger en van Fransche herkomst zou kunnen zijn, wegens zijn stylistische verwantschap met een nog bewaard gebleven blok, bekend onder den naam van „le bois Protat”, dat door Bouchot met recht als Bourgondisch werk wordt beschouwd. Dit blok werd echter waarschijnlijk niet voor het drukken op papier, maar op stof gebruikt, zooals ook Bouchot veronderstelt; Hind dateert het op circa 1400, afwijkend van Bouchot, die het voor vroeger werk, van circa 1370 houdt. Daarentegen schrijft Hind verschillende andere door Bouchot tot Fransch werk bestempelde vroege houtsneden uit het eerste decennium van de XVe eeuw aan Deutsche werkplaatsen toe, zooals onder meer de zeer indrukwekkende Hl. Erasmus in Parijs.

Als dus de Bois Protat inderdaad Fransch is, waaraan niet te twifelen is, en als het vroegste bewaard gebleven blok moet gelden, dan verloopt de ontwikkeling van de houtsnede eenigszins analoog aan die van de boekdrukkunst: buiten Duitschland in het eene geval in Frankrijk, in het andere in Haarlem ontstaan, beleeft zij kort na haar uitvinding, in Duitschland haar eersten grooten bloei.

Eventueele aanspraken van Nederland op de prioriteit van de Nederlandsche houtsnede, door Delen verdedigd, die de Bourgondische houtsneden van Bouchot voor Vlaanderen opeischt, komen met deze opvatting van den loop der ontwikkeling door Hind eveneens te vervallen. Het door Hind het vroegste Nederlandsche specimen beschouwde blad, de Brusselsche madonna, is 1418 gedateerd. Of nu dat in Brussel bewaarde exemplaar inderdaad in 1418 is vervaardigd of een latere copie naar een origineel van 1418 is, hetgeen Hind geneigd is te veronderstellen, is in dit verband zonder belang.

Eerst in een iets later tijdperk, teekent zich de Nederlandsche productie sterker af en ontstaan juist in de Nederlanden eenige zeer hoog staande bladen, deze houtsneden toonen groote verwantschap met de vroege blokboeken, die volgens Hind alle als Nederlandsch werk te beschouwen zijn; op dit speciale gebied hebben de Nederlanden zelfs de leiding.

Het voornaamste van de Nederlandsche blokboeken is wegens zijn hooge kwaliteit de Apokalypse, die vroeger veelal tot de Fransche voortbrengselen gerekend werd, onder meer in overeenstemming met Fransche geleerden, nog door Kristeller in de eerste uitgave van zijn boek, terwijl hij in den tweeden druk voor de Nederlandsche herkomst pleitte. Hind dateert de Apokalypse op c. 1440, maar van eenig verwantschap met het werk van de gebroeders van Eyck of andere Nederlandsch meesters is daarin niets te bespeuren. Dit is daarentegen wel het geval met het Exeritium super Pater noster, dat iets vroeger te dateeren is en wat zijn stijl betreft, met schilderingen van den Meester van Flémalle en Rogier

overeenstemt, maar in artistiek opzicht veel minder belangrijk is dan de Apokalypse.

Later dan het Exeritium en de Apokalypse is de Ars Moriendi, waar de invloed van de van Eycks nog in sterke mate waar te nemen is. Hind stelt dit blokboek op ongeveer 1450 en zou het gaarne in verband willen brengen met den in 1452 in Leuven werkzamen J. van den Berghe. Hind houdt in tegenstelling met Schmarsow, Kristeller en Delen nog aan de meening van Lehr vast, dat de kopergravures met dezelfde voorstellingen als in de Ars Moriendi, die door den Duitschen meester E. S. gegraveerd en zonder twijfel van veel geringere kwaliteit zijn, door den houtsnijder van het blokboek gecopieerd zouden zijn. Hij ziet wel het paradoxale van deze verhouding onder het oog, dat de kopiïst zoo veel hooger staand werk geleverd zou hebben, maar beslissend voor zijn oordeel is, dat de typen van de kopergravures van de Ars Moriendi geheel overeenstemmen met die, welke men ook in het geheele overige gegraveerde werk van den meester E. S. ontmoet, wel een zwaarwegend argument, waardoor voor ons het probleem van de superioriteit van den kopiïst echter niet opgelost wordt.

Zijn de tot nu toe besproken blokboeken in ieder geval in de Zuidelijke Nederlanden uitgevoerd, aan de Biblia Pauperum hebben Noorden en Zuiden samen gewerkt, in zoover als de oudste en kwalitatief meest gevoelige uitgave misschien in Noord-Nederland ontstaan is, terwijl de in technisch opzicht het hoogst staande, te weten de krachtigst gesneden, misschien Zuid-Nederlandsch werk is. In tegenstelling met Schreiber, wiens classificatie van de verschillende uitgaven Hind overigens overneemt, dateert Hind de eerste uitgave op niet voor 1460.

Het laatste van de groote blokboeken, het Speculum Humanae Salvationis, wordt door Hind geheel als Hollandsch werk beschouwd, evenals het Canticum Canticorum en in verband gebracht met de houtsneden, die in de boeken van den Haarmschen drukker Bellaert 1484 en '85 voorkomen; hij dateert deze blokboeken op 1470/1475.

De tot nu toe gevolgde productie wordt samen met de inleiding, die een kort overzicht over de verschillende technieken en van de geheele ontwikkeling van de houtsnede tot heden geeft, in deel I besproken.

Deel II, het omvangrijkste deel, bevat de geschiedenis van de houtsnede na de uitvinding van de boekdrukkunst, en wel de geschiedenis van het geïllustreerde boek en van de losse houtsneden tot 1500. Wij staan in dit tijdperk op vasteren grond, het meerendeel van de houtsneden, dat dan in boeken voorkomt, is daardoor tijdelijk en plaatselijk bepaald en de losse houtsneden zijn met deze gemakkelijk in een verband te brengen. Duitschland staat, wat den

omvang van zijn productie betreft en ook misschien in technisch opzicht, op de eerste plaats; evenals in de andere landen is de productie hier overwegend anoniem; eerst in het laatste decennium van de XVe eeuw treden eenige bekende kunstenaars op het rooneel, Wolgemut, Pleidenwurff en Dürer. Met dezen laatste bereikte de Duitsche houtsnede ook kwalitatief een peil, dat ver boven dat van de andere landen uitsteekt.

Zeer omvangrijk is ook de productie in Italië, dat kwantitatief onmiddelijk op Duitschland volgt; in artistiek opzicht is de productie in Italië misschien het belangrijkste. Italië, dat in den beginne niet op bijzondere prestaties kon wijzen, haalt zijn achterstand rijkelijk in; de voornaamste centra van de boekdrukkunst en de boekillustratie zijn Venetië en Florence.

De productie in Nederland is als men de kleinheid van zijn grondgebied in aanmerking neemt, zeker even uitgebreid als in Italië, maar het blijft in kwalitatief opzicht toch ten achter bij het voorafgaand tijdperk, waarin de prachtige reeksen van blokboeken ontstonden, en in technisch opzicht ook bij Duitschland. Frankrijk ontwikkelt evenals Italië een zeer karakteristiek idealen stijl en een elegante, correcte techniek, die echter vergeleken met de Nederlandsche en Duitsche houtsneden aan de individualiteit van den kunstenaar weinig vrijheid laten; zijne specialiteit zijn getijden-boeken van een zeer bepaald schema. Weinig belangrijk en weinig zelfstandig is de productie in Engeland en op het Iberisch schiereiland.

Het spreekt van zelf, dat tusschen de verschillende landen en scholen een levendige wisselwerking bestaat; zoowel kunstenaars als drukkers nemen hun voorbeelden, waar zij ze vinden. Wij kunnen daarop hier niet nader ingaan en willen ons beperken tot het aantonen van den invloed van de Nederlandsche productie. Deze invloed doet zich voornamelijk in Nederduitsch gebied gelden.

De belangrijkste houtsnede-boeken, die in Keulen en in Lübeck verschijnen, toonen een sterk Nederduitsch karakter.

De stijl van de houtsneden, waarmede een in 1494 in Lübeck verschenen bijbel en een aldaar in 1489 uitgekomen doodendans versierd zijn, is zeer verwant aan het werk van Jacob Cornelisz., van wien echter zoo vroege houtsneden niet bekend zijn.

De houtsneden, die in den Keulschen bijbel van 1478 voorkomen, zijn nauwkeurig gecopieerd naar Keulsche miniaturen, die echter weer op Nederlandsche miniaturen teruggaan, terwijl zij in technisch opzicht weer verwant zijn aan de houtsneden, die in de zwakkere uitgave van de Nederlandsche Biblia Pau-

perum gevonden worden. Daar de illustraties van den Keulschen bijbel ook in Venetië in den Mallerim-Bijbel 1490 & 1493 nagevolgd werden, strekt zich de Nederlandsche invloed, in dit unieke geval, indirect ook tot Italië uit.

De Keulsche houtsneden werden overigens ook in Nederland zelf weer gecopieerd en wel in den Bijbel int Korte, Antwerpen, Nicolaes de Grave 1518.

Wij moeten dezen doolhof van relaties weer verlaten; ook Hind vertoeft er slechts terloops in; want het is hem alleen om de groote lijn der ontwikkeling te doen, die in zijn rustig en helder betoog scherp en duidelijk uitkomt.

Hoewel Hind een reusachtig materiaal van feiten in zijn boek verwerkt heeft en talloze voorbeelden aanhaalt, die ook de ingewijde niet direkt voor oogen heeft, zoo loopt men toch geen gevaar daarin te verdrinken, daar de indeeling van de stof voorbeeldig is en de tekst door een met groote zorg gekozen, overvloedig en uitstekend illustratie-materiaal gesteund wordt.

Er is na den dood van Kristeller op het oogeblik niemand onder de specialisten op het terrein der prent- (en teeken)kunst, die op zoo verschillende en ver van elkaar aflaggende gebieden thuis is als Hind, die het etswerk van Rembrandt even goed kent als de vroege Italiaansche kopergravure en de incunabelen van de Europeesche houtsnede; en door jarenlangen omgang is hij met de objecten, de origineelen zelf vertrouwd geworden, waardoor hij zijn onderwerp zoo volkomen beheerscht; dat bespeurt men in elken zin dien hij neerschrijft, en dat geeft een weldadig gevoel van zekerheid; alles is na lang kritisch afgewogen verantwoord.

Als men misschien iets aan te merken heeft, dan is het dit, dat zijn kritisch vermogen, zijn bezonnenheid en zijn voorzichtigheid hem van samenvattende en algemeene beschouwingen hebben teruggehouden; maar dat zijn de „fautes de ses qualités”. Want men zou gaarne van zulk een kenner een oordeel over de beteekenis van de prestaties van de verschillende volken, die op dit gebied uitblonden, hebben vernomen en een karakteristiek van hun prestaties, in het kort een synthese van de *capita disjecta*. Het is haast overbodig te vermelden dat een dergelijk standaardwerk van uitvoerige overzichtelijke registers voorzien is, en wel op de illustratoren, op de drukkers en uitgevers, op de titels van de geïllustreerde boeken, op de besproken en afgebeelde bladen en op de ikonographische, technische en andere onderwerpen en ten slotte nog van een voortreffelijke bibliographie.

M. D. Henkel.

REGISTER

Namen van Bonden, Commissies, Genootschappen, Vereenigingen enz. worden genoemd onder deze woorden. Deromeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.

- Aardenburg, 35—43; S. Bavokerk, 37 enz., VII—X; O. L. V. Kerk, 37, 40; Lang Aardenburg, Westpoort, 37; Weeshuis, 43.
Aarlanderveen, molens, 65.
Aken, 103, 105.
Alphen, 100.
Amsterdam: Oude Kerk, 58; Zui-
derkerkhofspoor, 59, 60, 64; Nieuwe Synagoge, 65; Keizers-
gracht no. 464, 65; Paleis (Kon.)
69—91, XVI—XVII; Rokin 65; Rijksprentenkabinet 22.
Angelsloo, 94.
Anloo, Schipborg, 118, 122.
Anna Paulownapolder, Oosterwijk,
120.
Antwerpen, 45, 100; Kathedraal,
S. Jacobskerk, 54.
Apeldoorn, Het Loo, 129.
Appelsga, 10, 11, 117.
Asselt, 119.
Avendorp, 120.
- Baarloo, 95.
Backere, B. de, 43.
Bacon, 64.
Balloo, 11; — veld, 93, 98, 117; Tumulibosch, 118.
Balthasar, F., 24.
Banholt, 12.
Bast, P., 50, 52, XII.
Bedum, 121.
Beek (L.), 103.
Beelaerts van Blokland, W. A., 21—
22.
Beerstraten, A., 21, 22, I.
Bemelen, 103.
Bemme, J., V.
Bennekom, 15, 18, 97.
Berchen, J. van, 45.
Bergen op Zoom, kerktoren, 54.
Besoet, J., 125, 130.
Best, 97.
Bierens de Haan, 44.
Binckhorst, 23—31, IV—VI.
Binckhorst, van den; Evert —, Jacob
— 23.
Bleyswyck, D. van, 61.
Blondel, Jacques, 126, 127.
- Bodley, 62.
Boffrand, G., 128, 136.
Bond (Nederlandsche Oudheidkun-
dige) 79, 87, 91, 144.
Borsselen, van, Philibert — 24, 27,
33; Wolfert — 48.
Brandeler, P. van den, 55.
Brasser, J. P., 46, 47.
Breda, Eerepoort, 125, XVIII; Museum
(Stedelijk en Bisschoppelijk) 67,
Kasteel, 124.
Breugel zie Brueghel.
Brittenburg, 113, 119.
Brueghel, P. 22; J. 68.
Buchten, 104.
Budel, 8.
Bullock, A. E., 60.
Buren, kasteel, 124.
Burg (Den), 120.
Burmania, 116.
Bijdragen zie Gentsche.
Byvanck, A. W., 1—20, 31—32,
35—36, 92—122.
- Caberg, 12.
Calais, 3, 5.
Campen, J., 69—91.
Campvere, 48.
Carey, 64.
Carolini (Agostini), 129.
Clerck, J. de, 43.
Cock, H., 22.
Commissie (Rijks) tot onderzoek enz.
van het Koninklijk Paleis te Am-
sterdam, 69—78; Restauratie —
van hetzelfde, 79—81; Schoon-
heids — 88; Kasteelen — 146.
Coulon, 129.
Cuypers, 81—83, 86.
- Deinze, O. L. V. Kerk, 42.
Delft, Nieuwe Kerk, 64; Oude Kerk,
57; Gemeenelandshuis, 57 mon.
van der Dussen; Schoolstraat,
Caritas, 64.
Denucé, J., 68.
Deventer, 7.
Deventer, Jacob van, 22.
Diepenhorst, 5.
Diephoorn, 99, 118.
- Diever, 11.
Diphoorn (lees: Diephoorn), 99.
Doetinchem, Stadhuis, 65.
Dokkum, Stadhuis, 134.
Domburg, 6, 107.
Donge, 100.
Donkerbroek, 10.
Donne, 64.
Doorn, 16.
Doornik, Magdalenakerk, 42.
Dordrecht, Spuistr., 9, 65.
Dorestad, 7.
Dortsman, A., 45.
Drempt, 119, 121.
Drielsche veer, 109.
Drievogels, 103.
Drouwen, 122.
Duivendijke, 120.
Dussen, J. van der, 59—64; epitaaf
XV.
- Ede, 15, 94.
Eenigenburg, 120.
Eext, 93, 118.
Elburg, Beekstraat No. 33, 65.
Elgin, G., 141.
Elpernoordeveld, 118.
Elsloo, 103.
Elspeet, 8.
Emmen, 10, 11, 15, 99, 117, 119.
Emmerdennen, 94.
Eschweiler, 100.
Emst, 94, 98.
Engelen, C., 144.
Epe, 15.
Ermelo, 8, 15, 121.
Ermerins, J., 48.
Ezinge, 99, 115.
- Fonseca, de — 131.
Forchoudt, 68.
Fruin, 24.
- Gabriel, J. A., 127.
Galgenberg, 118.
Gallië, 99.
Garderen, 15, 18.
Garminge, 118.
Geerdink, 121.
Geervliet, N. H. Kerk, 65.

- Gelder, J. J. de (monogram), 68.
 Geleen, boerderij Ten Eysden, 65.
 Genootschap „Amstelodamum”, 79;
 Koninklijk Oudheidkundig — 79;
 Kon. Nederlandsch Aardrijks-
 kundig — 146.
 Gent, S. Nicolaaskerk, 42.
 Gentsche Bijdragen tot de Kunst-
 geschiedenis, 35.
 Gerson, H., 34—35.
 Godlinze, 122.
 Goes, Maria Magdalenakerk, 84, 85.
 Goirle, 15, 16.
 Goor, Th. E. van, 125.
 Graaf, C. J. van de, 131, 138.
 Graswinckel, D. P. M., 145.
 Gratama, J., 78—91, 144.
 Gravenhage, 'S.: Kerken: S. Jacobs-,
 55, 122, XIV; Klooster-, 58;
 Luthersche-, 125, 130, XIX;
 Binckhorst, 23, 65, IV—VI; H.
 Geesthof, 65; Huis ten Bosch,
 129, 134; Meent (De), 99, 114;
 Meer en Bosch, 115: Ockenburg,
 99, 114; Provinciehuis, 126, 132,
 134, 135; Pulchri Studio, 126;
 Schouwburg, 125, 134, 136, XXIV;
 Stadhouderskwartier, 125, 130, 136;
 Voorhout (Lange), No. 74—76,
 125, 130, 133, 136, XXI—XXIII;
 Vuurwerk Hofvijver, XVIII; Vijver-
 berg (Lange), No. 14—16, 125,
 130, 133, 136, XIX—XX.
 Gravezande, 'S-, 119, 120.
 Grebbe (de Schoone), 12.
 Grevenbicht, 103.
 Groenlo, 119.
 Groningen, 45; Mus. van Oudheden,
 67;
 Gronsveld, 95.
 Groot-Ammers, N. H. Kerktoren, 65.
 Gulik, 14, 105.
 Gunckel, L. F., 125, 131, 135, 136,
 138.
 Haamstede, 120.
 Haarlem, S. Bavo, 49; Raadhuis, 65.
 Halteren, 107.
 Hanrath, 77.
 Hardinxveld, Mon., P. de Roovere
 65.
 Haerendermolen, 18, 92.
 Hatsum, 99.
 Heemschut, 79.
 Heerde, 15.
 Heerlen, 103, 104, 105.
 Heers, 105.
 Heerwijk, H. van, 53.
 Helden, 100.
 Hengelo, 8.
 Henkel, M. D., 152.
 Hertogenbosch, 'S-, Gouvernements-
 huis, 123—139, XXIV; Kruit-
 huis, 65.
 Hetje, 't, 103.
 Heusden, Kerk, 58.
 Hillegom, 15.
 Hilversum, 15, 16; Zevenbergjes;
 S. Janskerkhof, 94.
 Hind, A. M., 21, 150.
 Hoencher, 132.
 Hoensbroek, 104.
 Hofheim, 107.
 Hofstede de Groot, C., 21.
 Hollanderbroek, 109.
 Hoog-Caestert, 103.
 Hooge Mierde, 94, 117.
 Hoogewerff, G. J., 31.
 Horne, W.-Jzn, 43.
 Huizen, 16.
 Hunnenschans, 121.
 Hupsel, erf Geerdink, 121.
 Huyman, J., 23, 28, 30, 41.
 Immink, B. F., 125.
 Itteren, 104.
 Jan van Beieren, 55.
 Jähns, M., 44.
 Juynboll, R., 34—35.
 Kalf, J., 23, 80, 81, 91.
 Katwijk, 6, 113, 121.
 Keerderbosch, 12.
 Kelderman, Andr. I, 49; Anth. I,
 48, 52, 54; Romb. II, 49, 53.
 Kerkrade, 103.
 Ketenberg, 93.
 Keulen, 14, 105; Dom, 80.
 Key, L. de, 47.
 Keyser, de H., 59, 63, H. — d. j.
 60; W. 60.
 Klerk, de, 74.
 Kloosterveld, 103.
 Koevorden, 10.
 Koninck, Ph. de, 34—35.
 Kortenhoef, Tolhuis, 65.
 Kortrijk, O. L. V. Kerk, S. Jacques,
 S. Nicolaas, 42.
 Kotten, 119.
 Koudekerk, N. H. Kerk, 65.
 Krukuis, 28.
 Kuile, E. H. ter, 37—43, 55—58,
 83, 84, 122—123.
 Lage, D., 130.
 Lage-Vuursche, 16.
 Lambertsz, G., 59.
 Langedijk, Oude Leger, 121.
 Laude, 98.
 Laudermark, 98.
 Leeuwarden, Old-Burgerweeshuis-
 poort, 66; Stadhuis, 125, 134;
 Raadzaal, XX.
 Leggeloo, 118.
 Leiden, Hooglandskerk, 57; S. Pieters-
 kerk, 56, 57; Rijksgebouwen, 66.
 Leiderdorp, Roomburg, 112.
 Lemiers, 104.
 Leuserheide, 94.
 Leuvelink Tjeenk, J. de Bie, 69—78,
 79 enz., 144.
 Lisse, 15.
 Lissewege, Kerk, 42.
 Lobith, 108.
 Londen, Britsch museum, 21; Char-
 terhousekapel, mon. Sutton, 62,
 63, 64; S. Paul, mon. Donne, 64.
 Londerzeel, J. 26, IV, V.
 Loosduinen, 114.
 Looveen, 98, 117.
 Maarn, 16.
 Maas, 5, 14.
 Maastricht, 101, 105, 119; Fort
 S. Pieter, 66.
 Makkinga, 10.
 Malden, 16.
 Mander, 119.
 Mankel, J., 138.
 Mansart, J. H., 127.
 Manson, 64.
 Marens de Jong, 29.
 Markelo, 96, 119.
 Marne, 100.
 Marot, D., 30, 124, 126, 129.
 Martin, W., 32—34.
 Marum, 15.
 Maurik, 199.
 Maurits van Oranje, 37, 44, 46.
 Mayen, 12.
 Mechelen, Kerk, 51, 54; O. L. V.
 over de Dijle, 51; Rombouts-
 toren, 49.
 Meer, Ossche — 105.
 Meerssen, Proostdy, 66.
 Megen, 105.
 Merkelbeek, 103.
 Michelsburg, 12.
 Michielsgestel (Sint-), toren, 66.
 Middelburg, Raadhuis, 49; Zeeuwsch
 Gen., 45.

- Moes, E. W., 21.
 Monster, 113.
 Monumentenbureau, 77.
 Monumentenlijst, 40, 55.
 Mook, 106.
 Montferland, 121.
 Morgan, 61—64.
 Mulder, 132, IX.

 Naaldwijk, Hoogwerf, 115.
 Neerbosch, 16.
 Neurdenburg, E., 56—64.
 Nieuw-Roden, 118.
 Nieuw-Weerdinge, 95.
 Nieuw-Weper, 94.
 Nol in 't Bosch, 15.
 Noordbarge, Hooge Loo, 118.
 Noordduyn, 44.
 Nunspeet, 120.
 Nijmegen, 16, 101, 106, 107;
 Bullenkamp, 106; Heumensche
 weg, Heumeroord, 106; Kopsche
 Hof, 98, 107.

 Oberaden, 107.
 Odé, 70.
 Odoorn, 19.
 Oldenzaal, S. Plechelmustoren, 66;
 Oudheidkamer, 67.
 Ommen, 15, 119.
 Ommerschans, 10.
 Onderdendam, 121.
 Onnen, 122.
 Ooltgensplaat, Raadhuis, 66.
 Oosterwolde, 116.
 Ootmarsum, 15, 18, 119.
 Oppenordt, G. M., 128.
 Oss, 16, 95, 96.
 Oud en Nieuw Reemst, 121.
 Oudenaarde, O. L. V. van Pamela, 42.
 Oudewater, N. H. Kerk, 66.
 Overasselt, 106.
 Oxford, Merton college, mon. Bodley,
 62.
 Ozinga, M. D., 167, 124—143, 150.

 Palladio, 47.
 Parijs, Hotel d'Amelot 136; — des
 Invalides, 126—127; — de Sou-
 bise, 128; Palais Royal, 128.
 Pasqualini, A., 124.
 Patras, A., 130, 132, 136.
 Peeloo, 118.
 Peest, 99, 118.
 Peters, C. H., 55—58, 122—123.
 Philips van Bourgondië, 55.
 Pit, A., 69.

 Plasmolen, 16, 106.
 Post, P., 47.
 Posterholt, 16.
 Prandinge, 8.
 Punt, J., 130.
 Putten, 15, 18, 96.

 Rademaker, A., 21, 22, I.
 Raeren, Molenbosch, 95.
 Rauws, C., 139.
 Ravensbosch, 104, 107.
 Rectum, 121.
 Reddenburg, 37.
 Redgrave, S. Mary, mon. Bacon, 64.
 Regensburg, 100.
 Reisboek voor Nederland, 148.
 Renaud, J., 23—31.
 Renen, N. H. Kerk en toren, 66.
 Repertorium van Tijdschriftartikelen,
 146.
 Ressen, 99, 108.
 Retthem, Berglust, 120.
 Ridderkerk, Huis ten Donck, 126.
 Riemer, J. de, 28, IV, V.
 Riemsdijk, B. W. F. van, 86.
 Riethoven, 96.
 Rimburch, 105.
 Rocques, des, 140, 141, 142.
 Rodenburg, 37.
 Roermond, Gr. Seminarie, 66.
 Roghman, 21, 22, 28, 31, II—IV.
 Rolland, P., 42.
 Roovere, P. de, 65.
 Rosenburch, J. van, 23.
 Rotterdam, 67; Delftsche poort, 125,
 136, XXV; Leuehaven, No. 48—
 50, 66.
 Roy, de, 142, 143.
 Ryckevorsel, A. B. G. M. van, 145—
 146.
 Rijkholt, 12.
 Rijn, 5, 7, 14, 19; Middel —, 100;
 — mond, 113; Neder —, 19;
 Oude —, 6—7.
 Rijnsburg, 121.
 Rijswijk, Gedenknaald, 66.

 Sas van Gent, 66.
 Savelsbosch, 95.
 Schaasberg, 103.
 Schagen, 120.
 Scharnderkule, 103.
 Scharroo, P. W., 44.
 Schelde, 5.
 Schevenhutte, 12.
 Schimmert, 100.
 Schinkel, 80, 81.

 Schoutens, 45.
 Sckell, 137.
 Segbroek, 114.
 Segers, 45, 46, XI.
 Serlio, 47.
 Servandoni, 127.
 Simpelveld, 103, 104.
 Sittard, 14.
 Six, J., 61.
 Sleen, 118.
 Sleenerzand, 93, 118.
 Smallegange, 45.
 Snouckaert, 23—27; — van Schau-
 burg, 27.
 Snijders, 44.
 Soestdijk, 16.
 Soesterberg, 15, 117.
 Soesterheide, 94.
 Solserberg, 18.
 Soufflot, 127.
 Speuld, 15.
 Stakenburg, 8.
 Stalpaert, D., 47.
 Staverden, 8.
 Stein, 14, 99—101; De Bongerd,
 119.
 Steur, van der, 77.
 Steurs, V. de, 81, 86.
 Stevin, S. 43—47, XI.
 Stichting: Topografisch Repertorium
 van Nederland, 146.
 Stoakes, Ch., 60.
 Stolk, D. van, 129.
 Stone, N., 59—64, XV.
 South-Carlton, S. Jan de Evangelist,
 mon. Monson, 64.
 Stowe, S. Michael, mon. Carey, 64.
 Spiers, W. L., 60, 63.
 Suasso, M. L., 131.
 Sutton, 62.
 Swart, P. de, 124—143.

 Teylingen, S. van, 23.
 Tholen, Hoogstr. no. 9, 66.
 Thulle, 103.
 Tinaarlool, 19.
 Tongeren, 105.
 Torenvliet, Woerd, 113.

 Uddelermeer, 16, 121.
 Urmitz, 12.
 Uitgeest, 15.
 Utrecht, 97; Domplein, 66, 110,
 119; Welgelegen, 112.

 Vaesrade, 104.
 Valendries, 106.

- Valkenburg, 104, 107.
 Valkenburg aan den Rijn, 113, 114.
 Vallée, S. de la, 124.
 Valthe, 94, 117.
 Vecht (Ov.), 19.
 Vechten, 97, 110.
 Veere, O. L. V. Kerk, 48—54, XII, XIII.
 Veluwe, 19, 20.
 Venlo, 105; De Hamert, 16, 96, 97.
 Verduyst, C., 53, 54.
 Vereeniging: Top. Repertorium, zie: Stichting.
 Verheul, J., 67.
 Vermeulen, F., 40, 48—54.
 Vianen, Kerk, 58.
 Vignola, 47.
 Vincidor, T., 124.
 Vingbooms, Ph., 47.
 Visscher, N. of C. Jsz., 22, 45, 46, XI.
 Vlaardingen, Oudheidkamer en Vischerijmus., 67.
 Vleuten, de Meern, 112.
 Vlissingen, 105; Oostkerk, 45; Prinsenhof, 43—47, XI; Sted. Museum, 45, 47; Zeemagazijn, 45.
 Voorburg, Arentsburg, 97, 113, 114; Huis te Werve, 66.
 Voorne, 6.
 Vijzelkampen, 118.
 Waalsdorper vlakke, 114.
 Wageningen, 15, 121.
 Walcheren, 6.
 Wapse, 97, 98; Tweeënburg, 93, 98, 118; Oeren, 118.
 Warmenhuizen, 120.
 Warmond, Oud-Alkemade, 21, 22, I, III.
 Water, J. W. te, 44.
 Wateringen, N. H. Kerk, 66.
 Waubach, 16.
 Weenen, Albertina mus., 21.
 Weeringe, 19, 98, 117; Kampereschje, 93; Paaschberg, 94, 118.
 Weilburg, Landthor, 132, 137, XIX.
 Weissmann, A. W., 40, 55, 57, 60.
 Wessinghuizen, 94.
 Wessingtange, 98.
 Weser, 100.
 Wierden, 119.
 Wieringermeer, 16.
 Wieringerwaard, 120.
 Willem van Oranje, 44, 47.
 Willem IV, 124 enz.
 Willemstad, Raadhuis, 67.
 Winterswijk, 119.
 Witte, J. E. de, 139, 141.
 Woerden, Kasteel, 56.
 Wychen, 15, 16, 106; veen, 99.
 Wijk bij Duurstede, 119; Kerk, 49; Kasteel, 21, 22, II.
 Wijler, 106.
 Wijster, 122.
 Xanten, 105.
 IJsselmonde, Slot, 23.
 IJsselstein, toren, 124; Gem. Mus., 67.
 Zalt-Bommel, S. Maartenskerk, 49.
 Zanddyc, 48.
 Zandwerven, 3, 15.
 Zeggeren, van, 23.
 Zennewynen, 108.
 Zetten, 99, 109.
 Zevenbergen, 16.
 Zeyen, 99; Noordsche veld, 11, 18, 93, 98, 99, 118; Zeyerveld, 118.
 Zierikzee, kerktoren, 54.
 Ziezenis, 72, 74, 76.
 Zocher, 91.
 Zoete, A. Lsd., 43.
 Zonhoven, 8.
 Zuidlaren, 93.
 Zuidwolde, 99.
 Zweeloo, 118.
 Zwieten, D. van, 23.
 Zwolle, Diezerpoortplas, 67.

INHOUD VAN AFLEVERING III—IV

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVI]

	Blz.
J. DE BIE LEUVELING TJEENK. De restauratie van de ramen in het Koninklijk Paleis te Amsterdam met 11 Afbeeldingen	69
JAN GRATAMA. De nieuwe ramen in het Paleis op den Dam te Amsterdam	78
A. W. BYVANCK. Voorhistorische en Romeinsche Oudheden.	92
E. H. TER KUILE. Aanvulling op de bouwgeschiedenis van de Groote- of St. Jacobskerk in den Haag	122
M. D. OZINGA. Pieter de Swart Hofarchitect van Prins Willem IV met 19 afbeeldingen	124
Officieele berichten	144
Boekbesprekingen	148

[Afbeeldingen: XVI—XXV]